

632170

Рік V.

Р. 1896 кн. I.

Том IX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходить у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER SEWCENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

V Jahrgang.

1896, I B.

Band IX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

3

ЗМІСТ ТОМУ IX.

1. Соборні крилоси на Україні й Білій Русі в XV—XVI віках, написав Олександр Лотоцький с. 1—34
2. „Слово Данила Заточника“, пам'ятка староруської літератури з кінця середніх віків, написав Василь Щурат с. 1—28
3. Неовіталізм і його хиби, написав Др. О. Ч. с. 1—20
4. Причинок до пізнання будови проводу кормового у п'явки лікарської (з рисунком), написав Іван Раковський с. 1—6
5. Miscellanea: Нові археологічні знаходи в Києві, В. І. До історії пімецького права на Русі Литовській М. Д. Секретна місія Українця в Берліні р. 1791 М. Грушевського. „Слово о полку Игоревѣ“ в перекладі Йосифа Левіцького І. Ф. с. 1—12
6. Наукова хроніка: Нові розирави про внутрішній устрій в. к. Литовського М. Грушевського с. 1—32
7. Бібліографія (рецензії й справозданія, зміст на с. 59) с. 1—60
8. З товариства с. 1—2

Inhalt des IX Bandes.

1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert. von Alexander Lotočkyj S. 1—34
2. „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von Basilius Ščurat 1—28
3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20
4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von Johann Rakowskyj 1—6
5. Miscellanea 1—12
6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Furs. Lithauen, von M. Hrušewskyj 1—12
7. Bibliographie 1—60
8. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (September — December) 1—2

21074

Рік V. Р. 1896 кв. I. Том IX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

V Jahrgang. 1896, I B. Band IX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського.

НБ ПНУС

 632170

63 2 17 0
Записки наукового
тов-ва ім. Шевченка: Т. IX,
кн. I.
1896 45.00

63 2 17 0 X 1

Львівський національний університет
ім. Василя Стефаника
БІБЛІОТЕКА
ІНВ № 63 2 17 0

Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV—XVI в.в.

Написав

Олександр Лотоцький.

I.

Між иньшими ознаками, що характеризують життя та устрій руської церкви, звертає на себе увагу розвиток одного органу єпархіяльного уряду, що відомий з іменем крилоса. Крилос не можна вважати за виключно, специфічно-характерну рису українсько-руського життя церковного. Основи сьєї інституції корінять ся в устрою початкової християнської церкви, особливі фази свого розвитку переходить вона у церквах грецькій та римській і навіть до якого часу, наче відгук початкових християнських традицій, існує в церкві російській; але в церкві українсько-руській та білоруській крилос має дуже характерний розвиток на ґрунті місцевого життя церковного і під впливом особливих місцевих обставин. Під впливом різнородних факторів, що так чи иньше кермували життям західно-руської церкви у боротьбі з усякими спеціальними проявами життя, церква та дала сьому інституту новий вид, одягла його у свої ориґинальні форми, що відповідали потребам та умовам місцевого життя, і довела його до досить високого ступня розвитку. Маючи дуже просту організацію, згаданий інститут обіймає дуже багато різнородних сфер церковного життя, стає разом з єпископом репрезентантом інтересів церковних перед сьвітським урядом і взагалі відіграв дуже значну ролю у руській церкві.

Форма церковного уряду, яка нагадує пізнійший інститут крилоса, існувала, як вже попередю згадано, ще за перших

сів християнської церкви. При єпископській катедрі була звичайно так звана „пресвітерська рада“, що складала ся з пресвітерів, близьких до катедрі. Ся „рада“ вкупі з єпископом вибирала кандидатів на церковні посади, доглядала церковного майна і взагалі обмірковувала усі церковні справи. Під час єпископського від'їзду або смерті вся управа церковна лежала на обовязку „ради“. На чолі „пресвітерської ради“ стояв звичайно „архипресвітер“.

Сама назва крилос (власне клирос) втворилась у грецькій церкві і звідтіл перенесена на Русь з християнством. На Сході слово клир чи клирик характеризувало спершу духовенство взагалі, яко окрему верству суспільности, виділену на служення церкві, — так само, як і на Заході у таким загальнім значінню вживалась назва — „каноник“ (canonicus). Довгий час ся назва вживалась, щоб лише взагалі зазначити обовязок церковної служби духовенства, зовсім не зазначаючи обовязків останнього у сфері церковного уряду. Не можна установити докладно час, з якого назва „клирик“ починає приймати сей останній характер. Архирейські урядники характеризувались спеціальними термінами — *ἐκκλησιαστικὸὶ ἀρχιεπίσκοποι* (церковні управителі), *ἐκκλ. ἀρχιεπίσκοποι* (церковні урядники), хоча поруч з сим задля урядових корпорацій існували назви — *οὐρανόφωτοι ἐκκλησιαστικῶν, κληρικῶν*¹⁾. З XIII в. назва клирик (як свідчать грецькі памятники та записки, що дійшли до нас)²⁾ починає вже стало вживати ся що до архирейських урядників; але з певністю можна гадати, що з таким характером існує вона й раніше, у XII, XI ба навіть і в X в.в. У сей вже час назва клирик втратила свій загальний характер і замість духовенства стала означати взагалі церковних урядників, так само, як стало ся і на Заході з словом canonicus, що те-ж спершу означало духовного взагалі і цілком відповідало назві — клирик у її загальному значінню. Окрім того у нас словом клирос (чи у народній ефонічній перестанові — крилос) називають те місце у церкві, де стоять четці та співці. На думку проф. Голубинського ся назва повела ся у нас з звичаю називати крилосом єпископських урядників. „Коли, — каже він, — виводити її від низших клириків,

¹⁾ Голубинский, История р. Церкви, т. I; *Συναγωγίον περί τῶν οφρακίων, κληρικῶν καὶ ἀρχιεπίσκοπων... ἐκκλησίας* 1778 р. патр. ієрусал. Хрисанфа; Die Synoden und die Episcopal-Aemter in der morgenländischen Kirche von Ios. Zhishman, Wien 1867 р.

²⁾ Голубинский *ibid.* Записки Одесск. Общ. Ист. и Древностей т. V. — Acta Patriarchatus Constantinopolitani, вид. Мяклошича.

то треба-б вважати її захожою з Греції (бо у нас низшого клиру не називали клиросом чи клиром), але в Греції, скільки знаємо, місце, де стояли співці, зовсім не називається клиросом; щож до назви крилос в значінню соборних священників (єпископського уряду), то могло бути, що її перенесено на місце, де стоять співці, через те, що по соборах, як се подекуди принаймні ведеть ся й до сього часу, священники (соборні крилоси) самі співали, стоячи на місцях, що називають ся крилосами. Значить, синекдотична назва крилосом спеціального місця у церкві пішла від крилоса чи крилошан в значінню соборних священників, яко єпархияльних урядників¹⁾. Таким чином, на думку проф. Голубинського, незгодити ся з якою нема рації, сама вже назва спеціального місця у церкві — крилосом свідчить про існування у нас якогось осібногo інституту церковного з спеціальним (упривилейованим) призначенням у сфері єпархияльного життя.

І справді, коли звернемось до давніх писаних пам'яток наших, то побачимо дуже раннє існування крилоса, яко окремого упривилейованого інституту при єпископах чи єпископських катедральних соборах. Літописець Нестор згадує в житті св. Теодосія Печерського про „крылосьь святыхъ и великихъ церкве Софія“. Р. 1150 у грамоті кн. Ростислава Мстиславича згадується про крилос смоленської єпископії, що мав удержання разом з єпископом²⁾. У Новгородській I літописі під р. 1156 говорить ся про крилос новгородської св. Софії. В Іпатьській літописі (під р. 1187) кн. Ярослав Володимирович похваляється тим, що „добрь строилъ крылосьь“. Р. 1223 „избранъ бысть... Иванъ пискупъ княземъ Даниломъ отъ крылоса великое церкви святой Богородици Володимерської“³⁾. Взагалі, на протягу усього XIII в. часто згадується про крилоси: під р. 1230 (у Лаврентівськ. літописі) — про крилос єпископа володимирокняземського, під р. 1231 — про крилос ростовської соборної чи катедральної єпископської церкви⁴⁾, під р. 1257 — взагалі про соборних крилошан⁵⁾, під р. 1288 — про крилос єпископії володимирволинської. З початку XIV в. м. Максим, переносючи катедру свою на північ, виходить туди з своїми крилошанами⁶⁾ і т. и.

¹⁾ Голубинский, т. I.

²⁾ Додаток до „Актовъ Историческихъ“ т. I N. 4.

³⁾ Іпатьевск. лѣтоп. стор. 494.

⁴⁾ „Лаврент. лѣтоп.“.

⁵⁾ *Ibidem.*

⁶⁾ „Типографская лѣтопись“, стор. 58; Степен. кн. 1, 378.

З поділом митрополії крилос на півдні і на півночі існує при зовсім інших, неподібних між собою, обставинах. Тоді як на півдні політичні та церковні умови сприяли розвиткові цього інституту, на півночі він спроквола усе підпадав, аж поки не зник до решти. Під час, близький до поділу митрополій, про крилос згадується на півночі досить часто; але де-далі, звістки про його все меншають а нарешті й зовсім зникають. По смерті м. Максима за якого стався поділ митрополії в Володимирі у Царьград їде кандидатом на митрополіта Геронтий, беручи туди з собою і „сановники церковныя“, се-б то крилошан — після буквального перекладу грец. ἀρχοντες¹⁾. У грамоті московського митр. Феогноста (1334—1353) згадано, що рязанський владика приїхав до його „сє крилошаны своими“ з приводу розділу рязанської та сарайської єпархій²⁾. Р. 1379 кандидат на митрополіту Мітйя їде до Царгорода з крилошанами³⁾. Р. 1393 м. Кириян вихрещував трьох татар, що приїхали у Москву, „се всімъ своимъ крилосомъ бѣло образующимъ“⁴⁾. У науці того-ж м. Кириляна духовенству під р. 1395 теж згадується про крилошан: „ино гды бывають сборныя церкви, а суть поны крилошаны сє дьяконы“⁵⁾. Але не видко, щоб крилоси тут відігравали яку замітну роль у церковнім життю; тут, як видко, крилоси існують більше через традицію, не маючи майже ніякого фактичного значіння. У XV в. звістки про крилоси по Московщині уриваються і проф. Голубинський догадується, що за м. Іони крилос зовсім перестав тут існувати⁶⁾. Що на півночі не стало крилосу, цього як побачимо далі, колегіального органу церковного уряду та суду, то се річ цілком нормальна. Централізація княжої влади, що відсунула органи внутрішньої самоуправи земської, безперечно повинна була сполучати ся з такою-ж централізацією і в сфері церковній; центральна митрополіча або взагалі єпископська влада спроквола відсовувала органи колегіального уряду церковного і заміняла їх окремими адміністративними інституціями, що безпосередньо від неї залежали. Обопільне підтримання світської та духовної влади зовсім натурально доводить до того, що колегіальні органи церковного суду та управи слабшають і навіть зовсім зникають.

¹⁾ Степен. книга 1. 414.

²⁾ Акты Ист. т. I N. 1.

³⁾ Карамзін V, увага 57.

⁴⁾ Ibidem, увага 254.

⁵⁾ Акты Истогр., т. I N. 11.

⁶⁾ История рус. церкви т. I ч. 1.

Цілковим супротивляем бачимо у церкві українсько-руській та білоруській, що існувала в границях Литовської та Польської держави. Тут з причини широкого розвитку земського права цілком можна було розвинути внутрішню самоуправу і в церковній сфері, — проміж духовенства. Тут церква не мала певної допомоги від світського уряду, і се вимагало, щоб члени „клира“ і навіть миряне брали якомога ширшу участь у церковному життю, щоб енергійніше боронити інтереси церкви перед державним урядом. Наслідком цього повинен був виникнути розвиток колегіальних форм церковного устрою; так, тут, наприклад, виникають брацтва — найхарактерніша колегіальна форма церковного життя. Такий стан річей дуже повинен був сприяти розвиткові у руській церкві крилоса, яко колегіальної форми єпархіяльної влади, організованої з репрезентантів церковної ієрархії.

Поважне значіння крилоса, яко органа єпархіяльної влади видно вже з перших історичних згадок про нього, які зацілїли до нашого часу. Говорячи про крилоси, історичні пам'ятки майже кожен раз відокремлюють його від простих священників і вживають що до нього таких епитетів, які ясно показують, що під крилосом треба розуміти корпорацію священно-служителів зовсім особлих, які стоять вище рядового духовенства та мають у своїх руках власть: „игумени и попове и святыя сборныя церкви крилосє“, каже літописець у одному місці про крилос, ясно виділяючи його з проміж інших органів церковної ієрархії;¹⁾ „игумени и попове и черницы и пресвѣтлыи крилосє соборныя церкви Святыя Богородицы“, говорить таж літописець у другому місці, зазначаючи особливу шанобу та значіння крилоса у церковній ієрархії²⁾. У життю св. Авраамія Смоленського протопопа катедрального архирейського соборного крилоса названо першим поміж старших: „призва (єп. смоленський) единого отъ своего честнаго крылоса перваго отъ старѣйшихъ протопопа именемъ Георгія“³⁾. „Колн протопоп соборного крылоса єсть „первыи изъ старѣйшихъ“, то ясно, — каже проф. Голубинський, — що всі соборні священники-крилошани то старіші (поважніші); коли-ж вони старіші, то очевидно, що вони то корпорація єпархіяльних урядників та начальників“⁴⁾.

¹⁾ Лаврент. літоп. під р. 1230.

²⁾ Лаврент. літоп. під р. 1231.

³⁾ Правосл. Соб., 1858 р. ч. 3.

⁴⁾ Голубинский, История Р. Церкви т. I ч. I.

Про митр. Максима сказано, що він, переносючи катедру митрополії з Києва до Володимира, узяв з собою і увесь свій крилос; ясно, що якби його крилошане були прості сьвященники, то йому зовсім не було-б потреби брати їх з собою, бо таких він знайшов би і у Володимирі; як що-ж він забрав їх, то, певна річ, вони були не просто сьвященники, а разом і єпархіяльні урядники. З таким саме урядовим значінням бачимо крилос в українсько-руській церкві і за увесь час його дальшого істновання. Не знати з якої причини з XIV в. згадок про крилос в українсько-руській церкві заціліло дуже мало, коли порівняти з попереднім, а особливо з дальшим часом. Але що крилос тут не зникав ся і не підупадав навіть, видно з того, що у дальших віках — XV, XVI та XVII бачимо його повний розвиток та розповсюдження в українсько-руській церкві; за сього часу ми знаходимо в грамотах єпископів, князів, королів, в наданнях, судових та інших актах силу згадок про крилоси і по усіх тих документах крилос виступає з такими рисами, які характеризують його, яко орган єпархіяльної влади, що разом з єпископом керує надзвичайно широким кругом справ єпархіяльних. Широке розповсюдження та розвиток крилосу у сей час можливі тільки під умовою попереднього процесу міцного організованя його в XIV в.

На жаль, при усій численности історичних згадок про крилос у руській церкві, згадки сї дуже загальні, уривкові, зазначають часто один лише факт, дуже рідко дотикаючись внутрішнього його змісту. Зпоміж усіх відомих доси історичних пам'яток не має ні одної, де було-б точно та докладно показана організація крилоса. Отже через се дуже трудно з'ясувати ясний та певний тип сього дуже цікавого єпархіяльного інституту. Доводить ся поки що користати і з сих уривкових даних і на підставі їх по можности представити його внутрішній склад та організацію.

II.

Основний склад соборного крилосу утворив ся із сьвященників катедрального міста. Сьвященники мійських церков, групуючись біля соборної церкви входили в склад крилосу. Про таке сполучення парохіяльних обовязків з крилошанськими свідчать підписи членів крилосу, де поруч з іменем сьвященника-крилошанина написано імя тої парохіяльної церкви, у якій він числив ся

сьвященником¹⁾. Такий був звичай і грецької і римської церков: єпископські урядники з сьвященників були — одні при єпископах та їх катедрах, а інші — мали свої парафії; так само і в римській церкві *presbyteri cardinales*, що складали папську колегію були разом і парохами парафій, від яких й до сього часу набувають свої титули²⁾. Невідомо, чи всі мійські сьвященники входили в соборний крилос: в деяких пам'ятках мійські сьвященники-крилошани наче-б-то відокремлюють ся від не-крилошан; так в одному документі говорить ся про супліку єпископа, „св протопопоу и иншими сьвященники св крылошаны церкви соборное Володимерское“, подібують ся і такі уваги: „протопопе и при немъ старшимъ пресвитером“, або: „крылошане каждое церкви соборное, то есть протопопы и старшіе зъ нимъ пресвитеры³⁾“. Але тут під „іншими“ та нижшими сьвященниками можна розуміти не мійське, а сільське духовенство; принаймні, немає певних доказів, що б деякі з мійських попів через що-небудь не входили у крилос: навпаки, склад соборного крилосу в змісті більшости актів ототожнюєть ся звичайно з усім мійським духовенством. Між крилошанами не було тільки брацьких сьвященників. На думку проф. Голубинського, крилошани тільки номінально лічили ся парафіяльними сьвященниками, а дійсно на своїх парафіях держали підручних сьвященників, що не входили в крилос. Але сїві думки зовсім не підпирають писані пам'ятники.

До крилосу окрім сьвященників иноді залічувано і дияконів. Коли завважити на широкий, як побачимо далі, обсяг діяльности крилоса, то співучасть у крилосі дияконів стає зовсім натуральною. Дияконові можна було навчати ставлеників, брати участь у торжественній соборній службі, розпоряджати крилошанською канцелярією. Справді, під відомою грамотою єп. львівського Макарія (р. 1539), якою він стверджує права крилошан, поруч з крилошанами сьвященниками підписаний і диякон Захарія⁴⁾. Можна з певністю гадати, що диякони стають членами соборного крилосу вже ранійше. Принаймні, 50 років опісля участь дияконів у крилосі стає вже так натуральною та законною, що у грамоті Іпатія Потія, яка мала на меті регламентувати організацію крилоса, диякон стає вже неодмінним членом кри-

¹⁾ Акты Юж. и Зап. Р. т. I. N 103.

²⁾ Голубинский, т. I. ч. I.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. т. I. ч. I N 58.

⁴⁾ Акты Ю. и З. Россіи, т. I N 103.

лосу.¹⁾ На основі сїєї грамоти головним обовязком диякона єсть писарство; але сей обовязок, певна річ, не виключає й інших. Іноді за писаря капітули був навіть і мирянин²⁾; але у такому разі трудно припускати, що б сей писар входив у капітулу, яко член її. Певно, се був нанятый писар, що не належав до числа крилошан, на нього накладались деякі канцелярські обовязки і йому доручалося від крилоса розпоряджати деякими його справами, особливо в зносинах із світським урядом; а для сього зовсім не треба було киче належати до крилошанського гурту.

Протопопа обірали з промеж себе самі крилошане, а стверджував єпископ³⁾. Безперечно, обранне се було до живоття і засновувалося на особливому авторитеті та заслугах обіраної особи. Єсть, правда, одна звістка з XVII в. в грамоті Ісаїї Балабана, де стверджується обранне протопопа на один тільки рік⁴⁾, але ледви чи можна вважати се за норму. Сей протопоп стояв на чолі крилоса. Значінне його в крилосі, як можна судити на основі документів, було велике. По актах дуже часто, коли згадується про крилос, імя соборного протопопа виступає окремо поруч з іменем крилоса. Іноді, в особливо важних випадках, що належали до всієї церкви, як наприклад, на Віленському соборі р. 1509, замість крилоса підписується протопоп, яко репрезентант останнього⁵⁾. Іноді під актами бачимо тільки підписи єпископа та протопопа, а крилошан зазначено взагалі⁶⁾. Протопоп, мабуть, був головою на крилошанських засіданнях, керував ними, ставив чергові питання, які була потреба обміркувати та ин. Серед суєспільности авторитет його стояв дуже високо, навіть у порівнянні з іншими членами крилосу; так, його, яко поважну людину, часто обірають опікуном⁷⁾.

Значінне протопопа розвивається повагом, разом і поруч з тим, як зростає значінне самого крилоса. Кульмінаційним фактом, що показує вагу як самого крилоса, так і його голови — протопопа, стає право намісництва. Відомо, що крилоси існували і не по катедральних містах. Так, напр., крилос був при соборі у Вільні,

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р. т. VI, ч. 1, N 84.

²⁾ Архивъ Ю.-З. Р. т. I, ч. I, N 39.

³⁾ Акты Ю.-З. Р. N N 103 та 118.

⁴⁾ Истор. Акты, т. I, N 289, Русск. Ист. Библиотека, т. IV.

⁵⁾ Архив Ю.-З. Р. т. I, ч. I, N 55.

⁶⁾ Вил. Арх. Сб. VI, N 39.

⁷⁾ Акты Петрушевича, N 3.

тоді як митрополіт, до єпархії якого належало се місто, жив у Новогрудці. Для урядування крилосом, яким не може керувати сам єпископ, звичайно, настановлявся єпископський намісник, який заміняв собою, що до крилосу, особу єпископа. Розуміється, що намісник, що не належав до гурту крилошан, міг ставити значні перешкоди крилошанам у їх звичайних справах і навіть обмежувати сферу діяльности крилоса. Тоді роля крилоса була дуже невеликою. Такі факти і справді трапляються в XIV, XV і навіть з початку XVI в. Так р. 1498 вел. ки. Олександр видає грамоту, де сказано, що „священники міста Виленського“, се б то крилошане, скаржаться на те, — межи іншим, — що м. Маркарій „далъ былъ отъ себѣ въ мѣстѣ Виленскомъ намісничество архимандриту святоѣ Троицы; а за первыхъ митрополитовъ, они, крилошане, намісничество отъ митрополитовъ держали, а Троицкіє архимандриты намісничества не держивали“. Ки. Олександр ухвалив, щоб намісництво у Вільні належало до одного з членів крилосу, — „бо мы, — як каже він, — старини не рушаемъ (не відкидаємо), а новини не вводимъ“¹⁾ Таким чином намісництво, як видно з наведеної грамоти, належало звичайно до самого крилосу і, коли так бувало, то се, певна річ, було найпридатнішим часом задля розвитку його діяльности. Але траплялося, як бачимо, й так, що намісництво через якісь там заходи єпископа переходило до рук ченців; се було дуже незручно крилошанам і викликало ремствования та скарги з їх боку. Але скарги сї не завжди мали однаковий успіх. Траплялося, що за допомогою єпископа архимандрити-намісники задержували своє становище і навіть дозволяли собі значні утиски. Се викликало великий антагонізм між крилошанам та намісниками ченцями. Про се дуже виразно говорить „пункта одъ... священниковъ собору Виленського“, подані, як треба думати, р. 1511 митрополітові Йосифови Солтану²⁾. Утиски архимандритів-намісників діяльности крилосової виявлялися втрученням у судово-адміністративну діяльність його, нехтуванням його прав та привілеїв і паресті, безпосередню власттю над крилошанам, простими утисками що-до самих членів крилосу. Як великі бували сї утиски, свідчать ті ж самі „пункта“, що виразно згадує „о розныхъ зневагахъ и догледливостяхъ, которыхъ значне зъ ущеркомъ здоровья нѣкоторыхъ зъ насъ (крилошанъ) на себе отъ отцовъ законниковъ (ченців) дозналисьмы и поносимъ“. Через се священники

¹⁾ Акты Зап. Р. т. I, N 152.

²⁾ Вил. арх. сб. т. VI, N 3.

віленські просять, „абы ординация, одъ в. м. пана намъ споряженая, межы нами была подъ таковою однакъ кондыцією, жебы чесные отцеве законники жданое влады ани юрыздыки надъ нами не роспростирали, ани въ жадные sprawy, суды, ряды, такъ зверхніе, яко и церковные, до насъ належачые, не уступовалисе; кгдажь подъ претекстомъ намѣсництва звыкли насъ частократно зневажать, что подъ часъ не безъ горшення великого свѣцкихъ особъ бываетъ“. Укуші з тим соборні крилошане просять, щоб під їх заряд віддано було фундуші на соборну і иньші церкви, титул, книжки та печать капітули і взагалі, щоб вони, крилошане; „не только назвискомъ, але въ речы самой соборовыми были“. І в XVI в. крилоси взагалі й досягають незалежності від втручення в їх справи чорного духовенства. На протягу сього часу намісництво протопопа так стає звичаєм та входить у силу, що з початку XVII в. назва — намісник та протопоп — стають синонімами¹⁾. З другої ж половини XVI в. значінне крилоса та протопопа крилошанського виростають так вже, що крилошане встоюють за свої права та привелеї вже не супроти архимандритів, а супроти самих єпископів. Тепер на черзі стає розв'язання питання про урегулювання відносин крилоса до єпископа. І треба признати, що, не вважаючи на всі неприхильні обставини, крилосови вдалось не тільки встояти за своє істновання та свої права, але ще й значно розширити їх та досягти у самому кінці XVI в. можливо докладного юридичного сформулювання своїх прав та організації. Під кінець XVI в. у сьому допомагають крилосови самі єпископи, що раніше вели потайну боротьбу з ним, а тепер стають на його сторону, бо побачили у ньому певну силу й захтіли скористати з неї. Взагалі XVI в. єсть епохою найширшого розвитку діяльності крилоса.

III.

Крилос, як орган єпархіяльної власти, натурально, мусів, на основі формальних регламентацій крилошанської організації бути у згоді з головою єпархії і признавати єпископську власть в єпархіяльних справах: крилошане повинні „вѣрность и вшелякое послушество повинное єпископу... яко пастырю своему... завше во всемъ отдавати“.²⁾ В справах божої служби крилошане корились єпи-

¹⁾ Акты Петрушевача NN 3 та 4.

²⁾ Арх. Ю-З. Р. т. VI, ч. I N 84.

скопови безумовно, навіть тоді, як єпископ, очевидячки, був несправедливим, і коли крилошане одночасно в иньших справах перечили та не корили ся єпископови. Тут бачимо дуже докладне розмежування церковної служби та урядовання. Р. 1583 луцький єпископ Іона Борзобогатий звелів запечатати у Луцькім усі сїм церков парафіяльних, дозволяючи крилошанам відправляти службу тільки у соборі. Крилошане неодмовно підлягають такому розпорядкови, хоч і розуміють, що „ни для чого иного то памъ вчинилъ, хотячи на насъ подачки якие себе вытягнути, што есмо не повинни“¹⁾. Р. 1595 м. Михайл заборонив віленським сьвященникам на півтора місяця відправу служби божої за те, що вони йшли супроти унії, а другого року (1596) Ігнатій Потій видав росказ до протопа за усіх сьвященників берестейських, що б вони, під страхом клядби та відлучення від церкви, не відправляли „треб“ для берестейських братчиків теж за те, що ті змагали ся проти унії²⁾. У тім і другім разі крилошане не переступають наказу єпископського хоча, як видко, особисто не згоджують ся з його переконаннями. Така покірливість крилошан своему духовному голові тим більш характерна, що одночасно з сим вони виявляють рішучу опозицію єпископови, коли справа дотикаєть ся інтересів усієї єпархії та церкви і входить в обсяг їх компетенції. Р. 1595, три місяці після заборони м. Михайлом відправи, віленське духовенство подає протест супроти митрополїта та єпископів за те, що вони згодились на унію, не порозумівшись з патріархом, духовенством та народом, і відмовляє корити ся волі єпископів.³⁾ Так само рішучо встоюють крилошане і за права свої, яко парафіяльні сьвященники. Р. 1542 протопоп і всі сьвященники віленських церков „обтяжливе велико“ скаржать ся королеви, що бурмістри, радці та міщане віленські, грецького закону, випросили собі від митрополїта грамоту, і на основі її всіх духовних підбивають під свою справу та власть і хотять їх зробити у всім підлеглими собі; а як хто не корить ся їм, то вони відставають таких від церков і за згодою митрополїта віддають церкви иньшим. Король двома грамотами на імя митрополїта та міщан віленських спинив се надужиття, задовольнивши таким чином скаргу віленських сьвященників і отверто зазначивши митрополїту: „не есть рѣчь имъ подобная, и абы ты священниковъ,

¹⁾ Архивъ Ю-З. Р. т. I, ч. 1 N 33.

²⁾ Макарий т. IX, стор. 599 та 649.

³⁾ Акты З. Р. т. IV, N 90.

богомольцевъ нашихъ, листы своими записувати, або кому въ моць ихъ подавати мѣль.¹⁾ У сѣм разі митрополча грамота, якою піддавав ся крилос під суд мійський, була тим більш незаконною, що й сам митрополіт не мав права особистого суду над крилошанами, а через те й не міг передавати такого права нікому другому. У грамоті еп. Макария до львівського крилосу, — яка опираєть ся на звичай цо иньших епархиях, — виразно говорить ся: „еслибы былъ который крылошанинъ виступный напротивъ владыць, не маеть его жадною казною владыка карати, едно отлучити отъ служенія“, і далі: „крылошанина не маеть нікто судити, едно суд духовный“.²⁾ З сього виходить, що безконтрольну власть над крилошанином єпископ мав тільки в сфері церковної відправи. Суд же над крилошанами за провини, що виходять за сфери церковної відправи, належав не до єпископа, а до „суду духовного“. А що не було другого єпархияльного орґану з ширшою, ніжє яку мав крилос, судово-адміністративною компетенцією, то треба думати; що суд над крилошанином належав до самого ж крилосу. Розумієть ся, що у склад сього суду входив і єпископ; останньому, може, у більшости випадків навіть належала ініціатива самого суду. Відомо, наприклад, що р. 1595 митрополіт покликав до себе на суд у Новоградок віленського протопопа з усіма крилошанами³⁾; сей суд складав ся, мабуть, з новгородських крилошан з митрополітом на чолі.

З материяльного боку відносини крилоса та єпископа означали ся податками крилошан на єпископа, обоїльною участю у доходах за деякі церковні відправи та в ріжних церковних жертвах. Крилошане платили катедральному єпископови малий податок — „сборныя куници“ та „подъездное“⁴⁾. Крилошане хотіли раз на завжди урегулювати сей податок, покликуючись на давні звичаї та шукаючи в тім допомоги у державного уряду. Нормою платні наприклад віленські священники лічили за „куницю“ 20 грошей, а „подъездное“ — по золотому та по бочці меду раз на рік.⁵⁾ Єпископи ж, навпаки, иноді дбали збільшити сей податок як напр., м. Макарий, на якого скаржили ся віленські священники⁶⁾, або еп. Іона Борзобогатий,

¹⁾ Акты З. Р. т. II, N 219.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.

³⁾ Історія Р. Ц. Макария IX, 599.

⁴⁾ Акты З. Р. т. I. NN 152 та 204.

⁵⁾ Акты З. Р. т. I. N 152

⁶⁾ Ibidem.

що навіть заборонив крилошанам правити у церкві за те, що ті зrekli ся виплачувати, що він хтів. Иноді також єпископи виявляли претенсії обкласти податками деякі з крилошанських доходів; так, той самий м. Макарий почав був брати з соборних священників половину платні за молебні, частку за похорон. Та в таким разі крилошане рішучо протестували, признаючи за митрополітом одно лишень право на платню за місце для могили біля соборної церкви¹⁾. Але иноді єпископи цілком законно брали участь укупі з крилошанами в поділі церковного доходу. Так, грамотою львівського еп. Макария установляло ся, що б єпископ укупі з крилошанами користував ся з доходу від церкви св. Юрія у Львові, з десяти одразу замовлених сорокоуствів, за посвяченне нових церков по львівському повіті, за висвяченне клириків.²⁾ Часто також єпископ та крилос ділять ся жертвами, призначеними на обоїльну користь їх³⁾. Але подарунки на самий крилос застають ся непорушними для вжитку єпископа, иноді під страхом значної грошової кари⁴⁾. Цевна річ, бували й надужиття, але се вже виходило з законної норми. Так же саме крилошане не залежали від єпископа і що до майна своїх парафіяльних церков. Ось що відповідав, напр. митрополіт, коли віленські бурмістри та радці подали йому супліку на деяких віленських священників, що, не сповістивши нікого з парафіян, позаставляли церковні будинки: „ми в тому неповинні перед вами; ви самі вибіраєте священників, а не ми; ми тільки з вашої волі благословляємо їх до тої чи сеї церкви, яку їм даєте, — тож самі й стережіть церковні будівлі від таких свовольних священників“⁵⁾

Таким чином, бачимо, що крилос з правового та материяльного боків у значній мірі не залежав від єпископа. Ся незалежність иноді давала крилосови спромогу ставити єпископови деякі рішучі умови, — sine qua non. Ось як напр. пише під проводом крилосу галицько-руське та подільське духовенство до м. Макария: „преосвященний господине!... Еслижъ бы ваша милость теперь про насъ подданныхъ вашей святости и дѣтей своихъ не рачилъ стати мощно до короля его ясности и съ князьми и паны ихъ милостію христїанскими; тогда-бъ трудно ся вашей милости было писати галицкимъ

¹⁾ Акты З. Р. т. I. N 152.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I, N 103.

³⁾ Акты З. Р. т. II. N 101.

⁴⁾ Вил. Археогр. Сборн. т. VI, N 6.

⁵⁾ Вил. Арх. Сб. т. IV. N 34.

митрополитом¹⁾. А з самого початку XVII в. залежність крилосу від єпископа була так незначною, що наречений єпископ львівський Євстафій Тиссаровський дає крилосови таку невиндну для себе обіцянку: якби „противъ правилъ святыхъ богоносныхъ отецъ и ихъ праву клероскому безъ притомности зданя и позволенія ихъ сполного засѣдати и отпраовати sprawy (а звлаща головнѣйшіе, важилея, альбо въ ихъ рядахъ, доходахъ церковныхъ самъ черезъ себе прешкоду чинилъ, альбо кому чинити допустилъ, альбо по змерломъ єпископѣ передъ выстямъ зуполного року, альбо и будучи на єпископства степенъ хиротонисаный на єпископѣю въѣхаль и чиненія личбы отъ нихъ вытягалъ: добровольне самъ то на себе и на потомки мое зоставую и вкладаю“²⁾. Певна річ, що ця грамота нареченого єпископа, написана для того, щоб здобути прихильність духовенства і особливо крилоса, могла багато дечого наобіцяти. Але вже-ж таки вага крилосу в той час повинна бути дуже великою, коли єпископ перш за все дбає запобігти його прихильності. І справді, коло сього часу права крилосу стають вже так широкими, адміністраційні та судові обовязки його — так значними, а матерьяльне становище так вже забезпечене, що можна з певністю установити факт дуже незначної залежності від єпископа та взагалі великого значіння крилосу перед початком XVII в.

IV.

Обсяг справ, що доглядав крилос, дуже широкий. Крилошане, як ми вже завважали, приписувались до соборної церкви якогось міста і складали з себе штат соборних священників, будучи одночасно парафіяльними священниками і справляючи різні єпархіяльні обовязки. По деяких містах Московської держави (як, напр., в Москві або Новгороді) було по кілька соборів, до яких приписувались парафіяльні церкви якогось мійського району. А в Литовській митрополії було навіть і по великих містах заведі по одному собору, до якого й приписувались усі инші парафіяльні церкви мійські. Се залежало, певна річ, від ріжного призначення, яке мали собори у Московській та Литовській Русі. У першій собори були осередком тільки для справ церковної служби у якому-небудь (мій-

ському) районі, бо часто-єпархіяльні діла належали до спеціальних судово-адміністраційних органів; у Литовській Русі, де таких органів не було, собор був загально-єпархіяльним осередком, навколо якого купчились усе церковно-адміністраційне й судове життя та діяльність єпархії. На основі відомої грамоти єп львівського Макарія, крилосу підлягають взагалі „справы духовны“¹⁾. У склад цих „справ духовныхъ“, як видно з тієї-ж грамоти, входили справи церковної служби, адміністрації та суду, так — до крилошан належить право святити церкви укупі з єпископом, правити єпископією цілий рік після смерті єпископа, обірати намісника, видавати позви до духовного суду, судити членів крилосу й т. в. У сїх сферах єпархіяльного життя крилос стає живим, діяльним органом, що разом з єпископом і під його проводом кермує всім життям єпархіяльним. Єпископ у церковно-адміністраційних та судових распорядженнях своїх, майже що разу вважав за потрібне оговоритись, що распорядження ті видано „сполечно“ або „всполъ съ капітулою, або крилошанъ“, або-ж принаймні прямо нотує, що при обміркованню якої-небудь справи був крилос. О скільки участь крилоса у судово-адміністраційнім життю єпархії була звичайною і як сей звичай з часом набув юридичної сили, — видно з дуже характерної що до сього обіцянки львівського єпископа Євстафія Тиссаровського „противъ... ихъ праву клероскому безъ притомности зданя и позволенія ихъ не засѣдати и не отпраовати sprawy (а звлаща головнѣйшіе)“.

Обовязком крилошан, яко соборних священників, була перш за все відправа служби божої у соборній церкві. Звичайно не усі крилошане разом відправляли у соборі службу божу; у грамоті львівського єп. Макарія з приводу платні крилошанам від ставленників говорить ся: „а што будутъ нѣкоторые крилошане со владыкою служити, тымъ маєть новосвященный дати по грошу“, — себ то у звичайній відправі брали участь лишень деякі крилошане по черзі чи власній охоті. Увесь крилос правив у соборі, певне, тільки у особливо-значних випадках (напр., у неділю православія); иноді навіть деякі приватні треби, як, напр., похорон, відправляли усі крилошане „соборне“ але се робилося з власної охоти самих парафіян і на основі особого кожного раз порозуміння їх з крилошанам; була навіть особа такса за відправу похорону „соборне“ — усім крилосом²⁾. Для обовязкової відправи в соборі ставлено чергу.

¹⁾ Акты З. Р. т. II. N. 197.

²⁾ Акты Петрушевича, N. IV.

³⁾ Акты Петрушевича, N. IV.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.

²⁾ Акты З. Р. т. II., 231.

Кожний крилошанин, як знати з грамоти львівського єп. Макарія¹⁾, мав свій тиждень, і протягом його повинен був служити в соборі обов'язково. Участь у відправі інших, нечергових крилошан була більш менш випадкова. Окрім обов'язку звичайної церковної відправи на чергового крилошанина звичайно накладались ще деякі спеціальні обов'язки. Так, він був духовником ставлеників, навчав їх служби божої²⁾, поминав душі жертводавців на собор³⁾. Окрім того один з крилошан обов'язково повинен брати участь у посвященню єпископом церкви⁴⁾.

V.

Відправа у соборі не була спеціальним обов'язком для крилошан; навпаки навіть, — саме причислення крилошан до собору й відправа у ньому служби божої були лишень необхідним наслідком інших спеціально-крилошанських обов'язків їх, для виконання яких треба було скупити крилос біля одного якого-небудь осередку, у сім разі — собора. Обов'язки, що характеризували спеціальну діяльність крилоса, були адміністративно-судові.

До крилошан перш за все належить право голоса у справах, що дотикають ся усієї єпархії і навіть церкви. Крилошане та репрезентанти крилоса, протопопи, беруть участь на соборах єпархіяльних та загально-церковних і підписують ся під соборними ухвалами; так, напр., було на соборі р. 1509⁵⁾. Як на дуже важний факт, що свідчить про велике значіння крилосу у справах загально-єпархіяльного характеру, слід завважити на участь крилосу в розмежуванні єпархий. Відомо, що владика рязанський приїздив до м. Феогноста (1334—1353 рр.) з „крылошаны своими“ з приводу розмежування єпархий рязанської та сарайської⁶⁾. Як що так було в державі Московській, де значіння крилосу було взагалі невелике, то тим більш треба допустити компетенцію крилосу у таких справах на Україні та Білій Русі, де взагалі було більше простору для діяльності крилосу. В єпархіяльних справах дійсне значіння крилоса

ясно вже виступає з того факту, що після смерті єпископа крилошане мали право більш-менш довший час держати єпископію під своїм зарядом. Спершу, мабуть, термін урядовання єпископією не був точно визначений. Згодом, у XVI в., єп. Макарій устанавляє сей термін вже певно — протягом одного року: „а если владыка умретъ, крылошани мають держати рокъ цѣлый у своей моци єпископію“¹⁾. Коли у сім разі зазначаєть ся найдовший термін крилошанського урядовання єпископією, що не виключає все-ж ранішого висвячення єпископа, — то вже з початку XVII в. крилошане набувають право держати у своїх руках єпископію цонайменше рік²⁾. За сей час усі єпархіяльні справи в сфері адміністрації та суду були в руках крилошан, виключаючи, певна річ, такі справи, де потрібна була участь єпископа з боку його священноієрархичного стану. Розумієть ся, що участь крилосу у єпархіяльних справах не могла цілком урвати ся, коли вступав на катедру єпископ, а повинна була функціонувати у більшій чи меншій мірі й за нього. Принаймні, зі вступленням на катедру єпископа не бачимо біля нього нових судово-адміністративних органів; а з сього виходить, що усі функції єпархіяльного суду та адміністрації, як і попередю, зоставали ся за крилосом. Крилошане разом з єпископом обмірковують, скільки участі мають брати парафіяне у церковно-парафіяльних справах (про що в актах завважаєть ся, що се питання великої ваги і що розв'язання його нема в соборних правилах³⁾), укупі подають зажалення на випадок наруги над святинею⁴⁾ або священною особою⁵⁾, разом розпоряджують справою розводу⁶⁾. Спільно з єпископом крилошане піклували ся теж про удержання при соборній церкві дяків, дияконів, співців, про кошти на проповідника, про відкриття шкіл та настанову учителів, про заведення шпиталів, обравши для заряджування сим осібну комісію⁷⁾. У ставропігійській грамоті царгородськ. патр. Максима, виданій Київсько-печерському монастирю, говорить ся: „а въ тотъ монастырь Печерській ничимъ не вступатись митрополитомъ кievскимъ, а ни клирыкомъ софейскимъ, никакимъ деломъ вѣчно, и никому иному“⁸⁾.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I. N. 103.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Акты З. Р. т. I. N. 114.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. т. I. N. 103.

⁵⁾ Акты Истог. I. N. 1.

⁶⁾ Ibidem.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.

²⁾ Акты Петрушевича N 4.

³⁾ Вилен. Археогр. Сборн. IV N 4.

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. т. I ч. 1. N 63.

⁵⁾ Ibidem N. 69.

⁶⁾ Макарій IX., N 438.

⁷⁾ Архивъ Ю. З. Р. т. I. ч. I N 55.

⁸⁾ Див. у Голубицького в редакції життя XV в. що має в основі сю грамоту.

Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. IX.

Виходить, що раніше справами сього монастира, як і взагалі усіх інших монастирів орудували і митрополіт, і крилошане, й тільки тепер, після ставропігіяльної патріяршої грамоти, його виключено з епархіяльного догляду¹⁾. І справді, митрополіт та взагалі єпископи враз з крилошанами доглядають монастирських справ, регулюють матерьяльний та юридичний стан їх і розсуджують їх позви. Так, митрополіт Йосиф р. 1514 враз з крилосом видав супрасльському монастирю, який „сталъ ново“ (себ то заново відбудовав ся) грамоту, де увільнено сей монастир від усякої влади над ним митрополіта та його урядників і надано йому право внутрішньої самовправи²⁾. Значить, монастирі взагалі підлягали митрополітові та його урядникам, і митрополіт разом з сіми останніми мав право увільнити який небудь монастир від сїєї залежності. І з королевських грамот, які давались крилосови, справді, знати, що крилос мав право, після смерти архимандрита, описати монастирське добро та роспоряджати ним аж поки не настановлено буде нового архимандрита³⁾.

Надзвичайно важною і досить комплікованою функцією діяльності крилоса вєть настановна сьвященників на парафії. Що сьвященники парафіяльних церков підлягали адміністрації крилоса — се річ цілком певна. Се видно, напр., з записей собора 1509 р., де було ухвалено, що єпископ враз з крилошанами має право одлучати від церкви сьвященників за відомі провини. Коли при кінці XVI в., власне р. 1592 намістник віленського митрополіта, крилошанський протопоп Іван Парфенович вимагав справоздання від брацьких віленських сьвященників про заведені ними новий, то сьвященники брацькі відповіли йому: „ми сьвященники брацькі і від тебе незалежні, але маємо своїх панів-братчиків, і їх одних повинні слухати, на се вєть у брацьтва лист, що дано нам самим митрополітом“⁴⁾. Коли згадані сьвященники, як на підставу своєї незалежності від голови крилошанського, покликають ся тим, що вони — брацькі і що вєть у них лист, яким забезпечена їх незалежність, то, значить, усі інші сьвященники взагалі підлягали крилосови і, щоб уникнути від сїєї залежності, повинні були старати ся про такі грамоти увільнення. Звичайно через крилос переходила сама на-

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р. т. I. ч. I N 1.

²⁾ Акты Вел. ком. т. I N 10.

³⁾ Архивъ Ю.-З. Р. т. I. ч. I N 58.

⁴⁾ История Макарія IX, 539.

становна сьвященників на парафії; до крилосу-ж належав контроль над моральністю сьвященників, регламентація парафіяльних їх доходів й т. п. У перехованих „чиповниках“ архиерейських того часу порядок назначення на сьвященницьку посаду звичайно був такий. Дяк, що хтїв висьвятитись на сьвященника, прибував до свого архиерея і подавав йому, через його архидиякона-крилошанина свою суплїку з атестациями від рідні та сусїдів, а вноді такі справки архиерей доручав зібрати своему „ряднику“, за-для сього й приставленому. Як що „рядник“ сьвідчив за ставленника, то владика видавав наказ тому-ж рядникови зробити йому іспит з читання. Як що ставленник не складав добре іспиту, — то йому радили довчить ся і призначали за-для сього термін; а як „рядник“ сьвідчив, що той „умѣтъ грамотъ гораздо“, то владика ще й сам робив іспит з читання по псалтиру, апостолу та євангелїї і відсилав до духовника, — як довідуємо ся про се з грамоти єп. львівського Макарія, — теж крилошанина, і той повинен був видати по формі „поручальный листъ“, що ставленник на сповїди виявив ся достойним сьвященства, а „не холонъ“, не тать, не разбойникъ, не измѣнникъ, не душегубецъ, не двоєженецъ и не долженъ никому“. Перед службою божою, на якій висьвячувано ставленника на диякона або сьвященника, сей лист духовника, з наказу владики, читано у присутности сьвященників-крилошан, що мали собором служити. Після сього духовник повинен був ще тричі вже на словах ствердити, що ручить ся за гідність ставленника, і сей відзив, посьвідчений усіма присутними сьвященниками, диякон записував у книжку¹⁾. З „благословенної грамоти“ митр. Іони (р. 1571)²⁾ видно, що такий саме порядок був обовязковим і для мїських парафій. Парафіяне подавали єпископови через крилос суплїку про ствердження обраного ними ставленника; єпископ, уважаючи на обставини, давав „благословенну грамоту“ самому ставленнику, а „до протопопы и до своихъ свещениковъ тамошнихъ листъ... розказаль... писати, жебы его за брата собѣ мѣли и ему недѣли въ церкви соборной служити поступили“. На випадок, як би парафіяне завчасу не обрали кандидата на сьвященничу посаду до своєї церкви, то єпископ з крилошанами мають право самостійно назначити у таку церкву сьвященника: „а мы (єпископ) зъ нашими духовными водле церковное уставы обравши котораго пона доброго, къ той церкви годного, ему

¹⁾ Истор. р. ц. Макарія т. IX. стор. 298—299.

²⁾ Вел. Арх. сбор. т. VI, N. 33.

церковъ дадимъ¹⁾). Самі вводи́ни до парафіальної церкви відбувалися через особого „увязчого“, яким у соборному місті бував один з крилошан, частійше-ж сам намісник-протопоп. Одержавши наказ від митрополіта, щоб видати якому-будь кандидатови та „увязать“ його, „увязчий“ оповіщав парафіян, щоб вони прислали у ту церкву двоє чи трьох депутатів, якіб укуші з ним, „увязчим“, переглянули церковні річі і передали новому священникови за своїм підписом. Як же парафіяне не приходили до церкви після оповіщення „увязчого“, тоді останній міг „увязати до церкви священника й без них²⁾). Те-ж саме бувало і при обранню диякона, уставника або паламаря³⁾). Єпископ з крилосом, назначаючи священника на парафію, уставляють для його певний наділ поля⁴⁾ і кількість платні з парафіян за різні треби (так зване „епитрахильное жалованье“⁵⁾). На випадок же злочинств священника, що не відповідають його стану, єпископ з крилосом відбирають у нього право служити⁶⁾. На випадок що священник занедужає, то протопоп сповіщає про се бурмистра⁷⁾, або просто міщан⁸⁾, і ті посилають своїх заступників, щоб описати церковне добро укуші з протопопом. Ключ від такої описаної церкви заховує у себе один з крилошан⁹⁾. Вичунавши, священник знов відбірає ключ назад; на випадок же смерті священника парафія його й церква доручають ся одному з крилошан, щоб той відправляв службу та треби, поки не буде висвячено туди нового священника.

VI.

Крилос був не тільки адміністративним але й судовим єпархіяльним органом. Практика західно-руської церкви вимагала, щоб репрезентант єпархіяльного суду був з духовенства. У грамоті м. Михайла відомому Степану Зизанію, яко основа для доказу його некомпетентности у справах духовного суду, виставляється те, що

¹⁾ Вил. Арх. Сбор. VI. N. 4.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ак. З. Р., т. II., 231.

⁴⁾ Акты Петрушевича N. 33.

⁵⁾ Ibidem N. 34.

⁶⁾ Р. Ист. Вязл. IV.

⁷⁾ Ар. З. Р. II., 231.

⁸⁾ Вил. Арх. сбор. VI. N. 4.

⁹⁾ Ibidem.

він не має духовного „сану“¹⁾). Такими компетентними суддями у духовній сфері називають ся звичайно по різних актах крилошане. Иводі у суді враз з крилошанами беруть участь сторонні, не-соборні священники, а також игумени, архимандрити і навіть свецькі особи; але участь усіх згаданих осіб у суді завжди була більш-менш випадковою, а сталим органом суду єпархіяльного історичні пам'ятки називають тільки крилос. Наречений єпископ львівський Ісаія Балабац каже у своєму посланні до пастви, що він „пришедь во Львовъ, усердно въ любвь Христовъ собрахъ священное братство и каноникъ, сиречь правильныхъ священникъ, иже въ священнѣмъ церкви судилищѣ со єпископомъ предѣдять“ та пообіцяв їм „каноны утвердити и чинъ клириковъ росписати ошества дѣля судовъ“²⁾). Точних основ крилошанського суду по різних грамотах та інших актах не показано. Окрім загальних основ — кормчої, так званого „свитка Ярославова“, статута та різних поодиноких грамот і постанов, суд засновувався ще на звичаєвому праві. Остання основа суду була найбільш популярною. Більшість королевських, митрополітичних та ин. грамот вказують власно на звичай, як на головну основу суду³⁾). Звичайове право духовного суду не мало сталої юридичної формулювання, не маючи певних спільних для усієї митрополії норм; було багато місцевих відмін у способі духовного суду, через що потрібно було особливих гарантій королевськими грамотами, щоб державні урядники „судовъ... поповскихъ... никакимъ способомъ не передалаши, хотя бы тежъ и ни вѣсть якіе звичаѣ въ земляхъ помененыхъ (що входили у склад литовсько-руської митрополії), противные досѣля заховалися, ино тому противни быти не мають“⁴⁾). Через таку фактичну різницю у способах звичайного духовного судівництва і не заціліло ніде по грамотах точного означення юрисдикції духовного суду, а одні лишень глухі покликання на звичай.

Обсяг духовного крилошанського суду, скільки можна судити був досить значний. Сьому судови підлягали не одні тільки духовні, але й свецькі особи у духовних справах. Самий обшир „духовныхъ“ справ, якими розпоряджав суд духовний, був дуже широкий. В половині XVI в. митр. Сильвестер подає королеви за-жалення на случького князя Юрія Юрьевича за те, що „врядники“

¹⁾ Ист. Макарія т. IX., 612.

²⁾ Акты Петрушевича N. 3.

³⁾ Вил. Арх. Сбор. VI NN.: 4, 8, 12, 18 та ин.

⁴⁾ Ар. З. Р., т. I 42.

князя втручають ся у духовні справи, чинять розводи, самі складають духовний суд і одбирають на себе різні карі, не допускаючи до цього членів духовного суду¹⁾. З цього видно, що до духовного суду належали розводи повінчаних; сюди-ж належали, як показує „свиток Ярославів“, і справи розпустні. У сферу духовного суду входили також справи з заповітами між духовенством, як видно її з процесу игумен вітебського Пречистенського Манастира Маріамни з вітебським священником Йосифом Жижчиком²⁾.

У „пунктах“ митр. Йосифови Солтану віленські соборні крилошане просять, „жебе чesные отцеве законики... ани въ жадные sprawy, суды, ряды, какъ зверхніе, яко и церковные, до насъ належачье не уступовалисе“³⁾. Значить, крилошане, окрім властиво церковних справ, доглядали ще й справи, що входили властиво у сферу права цивільного. Одна грамота вел. кн. Олександра (кінця XV в.), що стверджує автономію духовного суду, заводить до справ, яких мусить доглядати сей суд, і справи чисто карного характеру під умовою, коли в одній з сторін, які підлягають суду, єсть духовна особа: „тежъ священника Рускаго еслибы хто соромотилъ, або збилъ, такъ отъ Римскоѣ вѣры какъ отъ греческоѣ, маєтъ того дѣла смотрѣти митрополитъ або епископъ: бо то єсть судъ духовный“⁴⁾. (У цьому разі митрополит чи єпископ називають ся, як головні репрезентанти духовного суду без покликання на інші судові органи). Крилошане теж судили селян з маєтностей, приписаних до собору: „судити мають ихъ, — сказано в одній грамоті, — крылошане и зъ старцы тыхъ волостіи, ... а владыцѣ... въ тыхъ села и люди софійскіи не надобѣ ся вже вступати“⁵⁾. Самий порядок духовного суду, — у склад якого входили єпископ та крилошане, — показано у акті р. 1583 з приводу одного розводу. У такому разі єпископ засідає враз з крилошанами, розпитують підсудних або їх репрезентантів, читають усі документи, що належать до справи діла, і тоді вже укупі покладають свій рішенець, — „крылошане весполь зъ владыкою на... декретъ позволяютъ“⁶⁾.

VII.

Окрім функцій богослужбової та адміністраційно-судової, дуже значною функцією діяльності крилоса було піклування про матеріальні інтереси церкви. Крилошане що-до цього суть переважними репрезентантами та оборонцями інтересів церкви¹⁾. Більшість усіх жертв, призначених для церковних інтересів, переходить звичайно до рук крилошан. А з різних історичних памяток видно, що вони, справді, були найдіяльнішим органом у сій сфері життя церковного. Діяльність крилошан у цьому напрямі цілком схарактеризована тим технічним терміном, що звичайно прикладали до крилошан, коли хотіли зазначити обовязки їх що-до матеріальних інтересів церкви: у цьому разі крилошан називали „дєдичами добръ и именов церковныхъ“²⁾. О скільки значіння крилоса у сій сфері було у ставленім та авторитетним, видно з того, що часто жертви доручають ся крилошанам без докладного поділу часток самих крилошан і на церковний ужиток: „мають протопопъ и вси попы тоѣ соборноѣ церкви, — просто говорить ся у грамоті, — тую дань... на себе брати, и къ хвалѣ Божой и пожитку церковному и своему то мѣти, и держати, и уживати“³⁾; взагалі багато фактів, що свідчать про спільне пожиткування усяких жертв крилосом і церквою⁴⁾. Маючи під своїм зарядом матеріальні інтереси церкви, крилошане перш за все стають оборонцями останніх перед державним урядом. Вони подають урядови скарги, коли хто силоміць забере церковні маєтності⁵⁾, або станеть ся яке надужиття що-до цього від якого уряду⁶⁾, взагалі „одыкуюють и правне доходятъ“ усякого добра церковного⁷⁾. Як великим було право крилошан в урядованню церковним добром видно з скарги єп. Луцького Кирила Терлецького на крилошан з приводу надзвичайної розтрати майна церковного „ку шкоде церкви Божой“⁸⁾. З цього документа видно, що крилошане після заклик у єпископа, враз („сполечно“) з ним порадившись („змовившись“), прикладанням печати та власноручними

¹⁾ Ист. Макар. т. IX. 335.

²⁾ Ibidem, стор. 269.

³⁾ Вил. Арх. Сбор. т. VI N. 3.

⁴⁾ Ар. З. Р. т. I N. 166.

⁵⁾ Ibidem N. 174.

⁶⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I ч. I N. 35.

¹⁾ А. З. Р., т. I; N. 174.

²⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I ч. I. N. 58.

³⁾ А. З. Р. т. I. 232.

⁴⁾ Ibidem 234 та ин.

⁵⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I. ч. I, N. 67.

⁶⁾ История Макария т. IX. 343.

⁷⁾ Вил. Археогр. Сбор. т. VI N. 4.

⁸⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I. ч. I. N. 49.

підписами на офіціальних документах („листах“) давали свою згоду та дозвіл на те, щоб церковні маєтності або зовсім переходили у приватні руки через продаж або запись („людемъ светскимъ въ руки позволяти заводити и записовати“), або щоб їх можна було заставити, проміняти і взагалі проробляти над ними усякі фінансові операції („розмантыми практыками и причинами“). Еп. Кирило Терлецький обвинувачує крилос не за надужиттє власти, а за недогляд; і сам крилос не думає зрікати ся своїх прав на всякі фінансові операції з церковним добром для інтересів церкви, а виправдуєт ся лише тим, що всі документи, на які здаєт ся еп. Терлецький, написані без участі крилоса й навіть без його відомости, а через те й не мають сили: „естлибы показывали где колвекъ якие колвекъ листы, где бы было написано и споминано наше соборное позволене, або печати и подписи рукъ нашихъ, таковые естли суть, тогда змышленые, фалшивые, безъ ведомости наше чиненые“¹⁾. І ми, дійсно, бачимо, що крилос фактично порядкує церковним добром на власну руку. Так, той самий єпископ Кирил Терлецький вважає за необхідне просити згоди крилосу, щоб заставити церковний маєток і на сі кошти вирівняти страти на подорож до Риму²⁾, хоча й мав на се королівську згоду: заставного листа видано „всполкъ съ капитулою або крылошане“. З більш дрібних подій крилосу в розпорядженню церковним добром треба зазначити поправку церкви та цвинтара³⁾; останній обовязок так регулярно належав крилошанам, що коли єпископ одіймав його в крилоса, то звичайно вважало ся, що робив тим чином „кривду“ самим крилошанам. Разом з єпископом крилошане старали ся про кошти на купівлю церковних посудів, на утриманне дяконів, дяків, сьнівців, „казнодїїв“, на заснованє шкіл та удержанне „бакалаврів“, що вчили дітей грецької та славянської мови, на заведенне та утриманне при соборній церкві шпиталю⁴⁾. В останньому акті, на який ми здали ся, кошти на задоволенє усіх згаданих потреб брали ся з маєтків єпископа (Теодосія Лазовського), а крилошане все таки беруть участь у нарадах з сього приводу; виходить, що коли які-небудь кошти призначалися на чисто-єпархіяльні потреби, то крилошане неодмінно брали участь у нарадах з сього приводу, не вважаючи на те, звідкіль йдуть сі кошти; треба завважити ще те, що

у згаданім в останнє разі обміркованнє усіх показаних справ відбувало ся враз з єпископом Теодосієм Лазовським, людиною, що не любила ставити краю своїй своволї і взагалі мало шанувала чий небудь права; і коли вже й він визнає потрібною участь крилошан у таких справах, то значить се вже було нестемною практикою.

До діяльности крилосу що-до материяльних інтересів церкви належить ще одна досить трудна і важна сторона — догляд за церковним добром після смерти єпископа. У таких разі крилошане повинні були описати все майно церковне („все имена, наданья и скарбы церковные“) та прийняти під свій догляд („до рукъ своихъ брали“) і розпорядок („въ моцъ, справу і въ заведане свое“), аж поки не наставлено буде нового єпископа¹⁾; инколи ся загальна постанова, підперта звичаєм та королевськими грамотами, у деяких виключних обставинах вимагала спеціального ствердження; так, напр., було після смерти Теодосія Лазовського єп. володимерського²⁾. І крилошане справді беруть участь в такій описи з добра церковного, як видко се з справоздань, що давали опісля крилошане³⁾. На випадок що між церковним добром знаходилась чужа власність, — крилошане мали право звернути її власникови⁴⁾.

VIII.

Удержанне крилосу йшло з дуже різнородних джерел і, треба думати, що воно було досить велике. Крилошане одержували платню, як єпархіяльні урядники і як соборні та парафіяльні сьвященники. На удержанне крилосу часто даровано маєтки, і дохід з них ішов на крилошан. Право крилошан користати ся з таких жертв рівняло ся з правом володіння: „какъ на насъ въ замку нашому держаны были, — говорить ся у одній грамоті жертвотеля, — потому и крылошане тые люди и земли мають держати; и тежъ моцни опи прибавити къ своему льпшому и вжиточному обернути“⁵⁾. Часом на удержанне крилосу на основі заповіту жертвотеля регулярно видавано певну частину зиску з якого небудь

¹⁾ Ibidem N. 101.

²⁾ А. З. Р., т. I N. 174.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I ч. 1 N. 53.

¹⁾ Архив Ю.-З. Р. т. I. ч. I. NN.: 58 та 61.

²⁾ Ibidem N. 15.

³⁾ Ibidem N. 81.

⁴⁾ Ibidem N. 84.

⁵⁾ Ак. З. Р. т. II. 99.

мастку, — чи то грішми чи збіжем¹⁾. Часто записувано маєтності просто на собор і до того крилошанам надавалось право тратити прибутки з сїх маєтків на церковні чи власні потреби. Дохід взагалї мїг братись натурою або грішми (подать)²⁾. Митрополїт і взагалї єпископи звичайно не вступаютъ ся до спеціального доходу крилоосу. Хоча бувало й так, що з доходів з маєтностей однаково користали і крилошане і єпископ³⁾; не завжди точно зазначало ся, як мають подїлятись такі доходи⁴⁾.

Окрім доходу з маєтностей крилошане користали з платнї, яку отримували за справленнє єпархияльних та церковних обовязків. Так, на крилошан йшли пенї за суди „в духовних справах“ взагалї⁵⁾, пенї за суди над селянами⁶⁾, инколи половина доходу з соборної церкви (напр. з церкви св. Юрія у Львові⁷⁾). В грамотї еп. Макарія крилошанам йде платня за сповідь та висвященнє ставлеників⁸⁾. Крилошане теж мають деякий дохід з брацтв⁹⁾. Як соборні сьвященники, крилошане відбирають платню за молебнї, поминання¹⁰⁾ (за запис душі на вічне поминання призначено стало платню — 10 грошей), за маслосьвяттє, за похорон. За „соборний“ похорон, коли правлять усї крилошане, теж була уставлена платня, колиж ховав один, чи кілька сьвященників, то тут умовлялись за платню осїбно¹¹⁾. Акти инодї показують і дуже дрібні крилошанські доходи; так, напр. показано, що покривало з труни йшло сьвященникови, а за церковне покривало відбиралась особа платня¹²⁾. До сього треба додати, що крилошане часом увільнялись від обовязкової для иньших сьвященників платнї, — напр. на випадок посвящення крилошанської церкви або висвячення на сьвященство сина кого небудь з крилошан¹³⁾. Окрім того, певна річ, крилошане одбирали частину доходу і з мїських церков, де вони були сьвященниками¹⁴⁾.

¹⁾ Вил. Арх. Сбор., VI, 2, 6.

²⁾ А. З. Р., т. I, 174

³⁾ Ibidem, т. II, 101.

⁴⁾ Собр. грам. гор. Вильпы, II, 33.

⁵⁾ А. З. Р. т. II, NN. 22, 31.

⁶⁾ Ibidem, I, 174.

⁷⁾ Ар. Ю.-З. Рос. т. I ч. I, 103.

⁸⁾ Ibidem.

⁹⁾ Вил. Ар. Сб., VI, 3, 8.

¹⁰⁾ Ар. З. Р., I, 152.

¹¹⁾ Ibidem, II, 231.

¹²⁾ Ibidem.

¹³⁾ Ак. Ю. З. Р. т. I N. 103.

¹⁴⁾ Вил. Арх. Сбор. VI 3, §. 5.

Усе се взагалї повинно було складати досить добре удержаннє, одначе материяльний стан крилошан, яко єпархияльних урядників не було урегульовано докладно. Їм можна було одержати, вважаючи на обставини, то більше, то меньше; що головнїйш за все, через таку материяльну несталість вони повинні були відриватись від своїх єпархияльних обовязків і піклувати ся про материяльні засоби життя. Іпатїй Потїй постановив дати крилосови певне удержаннє — „певные добра“, — мотивуючи свою постанову тим, „ижь бы (члени крилоосу) такихъ (властиво єпархияльних) повинностей своихъ и того уряду капитульного нильнейшие были и верность повинъную завше полнили“¹⁾.

IX.

Як видно, крилос представляв з себе єпархияльний орган духовного суду та адміністрації з більш або меньш уставленим обсягом діяльності у сфері переважно церковній; переважно-духовну сферу його діяльності зазначають і склад і кошти на його удержаннє, що безпосередне дотикають ся церкви та єпархії. І яко орган церковної, — у широкім значінню, — діяльності, крилос виявляє з себе в загальній течії єпархияльного життя, як можна думати, величину досить певну. Яке-ж було його становище — з погляду юридичного що-до сьвіцького уряду? Оскільки він був органом самостайним, незалежним у своїй діяльності і як визначились правні відносини його до других галузей життя загально-державного?

Крилос, як єпархияльний орган, з'являєть ся перш за все юридично-самостайним в забезпеченій від стороннього втручення сфері державного життя. Держава нераз признав його самостійність та незалежність у своїй сфері, гарантуючи юридичну непорушність ріжних сторін його діяльності; з сього приводу зацїлїла величезна сила охоронних грамот, виданих духовенству в ріжні часи. Як видко, то й сам крилос добре тямив твердий юридичний ґрунт для своєї незалежності від ріжних функцій державної влади. Крилошане вирїкають ся, напр. побути на королєвський суд з приводу одного розводу повінчаних, покликуючись на „незалежність суду, яко о речъ духовную, маючи надъ собою судью и пастыра своего старшого духовного“, а посиланнє до королєвського суду свого ре-

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. т. VI ч. I, 84.

презентанта розуміють, яко лишень вираз шапоби до володаря та державних законів, а не як свій обов'язок¹⁾. Певна річ у дійснім життю сю незалежність єпархіяльного органу дуже часто нехтувано з боку державного уряду. Часто державні урядники своєвольно втручалась в духовні справи, а часто також незадоволена чим небудь сторона підсудних звертала ся з духовними справами просто до короля, минаючи інстанції, до яких такі справи належали безпосередно; усе се, звичайно, псувало нормальний порядок справ і перешкаджало нормальній течії усіх функцій єпархіяльної діяльності. Але всі отсі перешкоди залежали від причин загального характеру, — від загального фактично-невиорядкованого ладу в литовсько-польській державі. Крилос та сфера його діяльності зостали ся принципіально непорушними, і факт сей державний уряд охоче стверджує що раз, коли до него звертають ся за сею справою.

Що до взаємних фактичних відносин крилосу, яко органу єпархіяльної влади, та державного уряду, то крилос, як здаєть ся, не мав ніяких особливих прерогатив що до держави і його прирівнювано до інших інститутів суспільних, що поруч з ним існували у загальних умовах державного життя. У всіх випадках, коли крилос звертав ся до уряду, він ставав перед останнім, яко звичайна юридична особа, без яких небудь атрибутів свого особливого достоїнства та значіння; назва крилос, як видно з судових та інших актів, вживаєть ся, звичайно, без всяких натякань на яке небудь уривилезване становище що до властей політичних.

Яко орган судово-адміністраційний, що представляв з себе сталу інституцію в загальному ладі життя державного, крилос мав і всі зверхні атрибути такого свого значіння: канцелярню, печатку, архив. Про печатку капітули, яку, звичайно, прикладали крилошане до виданих документів, по актах згадуєть ся досить часто²⁾; згадуєть ся також і про „аппарати вшелякі“ та „книги“, що були в розпорядженню крилоса³⁾. При соборі-ж був крилошанський архив, де заховувались різні документи, що дотикались справ єпархіяльної адміністрації та суду, а також і різні „справы“, фондуші й інші документи, що дотикались спеціально до

соборної власности¹⁾. Крилошанський архив при соборі був навіть так популярним, що часто сюди на схованку віддавано приватні документи²⁾ і навіть мійські грамоти.

X.

Соборний крилос, як ми бачили, представляв з себе єпархіяльний інститут з певним складом членів, з більш чи менш визначеним обсягом діяльності, з певним становищем серед загального ладу державного та з спеціальними доходами. Яким же чином сей юридично визначений, з зверхнього боку, інститут переводив свою практичну діяльність? Яка була внутрішня організація його? Чи був він неподільною корпорацією, діяльність якої мала вагу тільки у „цілому складі крилосу, чи був інститутом з спеціально поділеним для кожного члену обсягом діяльності?

На думку проф. Голубинського, крилос був неподільним собором пресвітерів, що цілою своєю корпорацією складав регулярну раду єпископа в справах адміністрації та суду. По сій думці, кожний член катедрального крилосу немає нічого окремо та стало визначеного у своїм заряджуванні; має тільки значіння, яко член, що бере участь у всьому враз з іншими, яко член цілого. На випадок коли треба поділити справи поміж членів або коли dokonьче треба доручити які справи окремим членам, то се відбувало ся не по певному раз на завжди ухваленому правилу, але що разу відповідно волі єпископа та усієї решти крилошан.

Але перш за все крилос існує і функціонує не тільки тоді, як в справах його безпосереднім чином бере участь єпископ, але й без нього. По деяких містах, де був крилос, не було єпископської катедрі. Так, напр. було у Вільні, — місті, що належало до митрополітчої єпархії. Єпископ часто не міг бути присутнім на засіданнях таких некатедральних крилосів та безпосередно керувати ними; відомо, напр. що до Вільні митрополіт приїздив звичайно раз на рік³⁾; майже так само було і в Могилівській єпархії⁴⁾. Як що єпископови ніколи й не можна було що разу самому поділити проміж членів крилосу різні обов'язки, то в інших випадках та-

¹⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I ч. N 39.

²⁾ Наприклад, Арх. Ю.-З. Р. т. I, 49, 81.

³⁾ Вил. Арх. Сб. VI, 3.

¹⁾ Ibidem.

²⁾ А. З. Р., II, 232.

³⁾ А. З. Р. т. I, 152.

⁴⁾ Макарій Ист. Рус. Цер. т. IX стор. 441.

кий спеціальний що раз у поділ ледви чи був можливий через те, що єпископська катедра бувала далеко. Та й взагалі, як завважити на широкий обсяг крилошанського урядовання, що обіймав усі „духовні справи“, куди входять церковна відправа, суд та адміністрація, — то такі що-разу спеціальні призначення повинні були викликати великі труднощі та незручності; у такому разі кожному поодинокому членови доводилось би доглядати справ найрізнішого характеру, а се повинно було б у значній мірі заплутувати та затягати урядованне. Далеко натуральніше гадати, що в крилосі звичайно ділили ся окремі галузі справ, що тут була певна спеціалізація обов'язків проміж поодинокими членами крилосу, а самий поділ обов'язків між ними залежав від характеру єпархіяльних справ, а не особистою волею єпископа. Найбільше, що можна допустити тут, так се те, що єпископ у кожному поодинокому разі лишень санкціонував своєю згодою той поділ справ меж членами, який виникав з самого їх внутрішнього змісту, та доглядав за відповідністю самого поділу. Як би не було, а у всякому разі факт спеціалізації обов'язків меж усіма членами крилосу, на нашу думку, можна вважати у значній мірі певним і нестеменим. За таку догадку говорить ще й те, що крилошанам, по смерті єпископа, можна було цілий рік держати під своєю власттю єпархію. Розуміється, що адміністративно-судове життя єпархії за сей час було у руках крилошан, але се, як видно, їх не обтяжало, бо вони з завзяттям встоюють за право не віддавати єпархії ново-настановленому єпископови раніш річного терміну. Як що так, то не можна згодитись, щоб дуже компліковане життя єпархії переходило при відсутності єпископа через одну загальну безподільну за для всяких справ інстанцію колегіяльної ради. Се було б просто навіть фізично неможливо для одного безподільного інституту, де всі справи розв'язувались лишень колегіяльним способом. Безперечно, колегіяльний характер крилошанського урядовання виявляв ся лише в колективному обмірковуванню загальних норм єпархіяльної управи та більш важних справ життя єпархіяльного та ще в заведенню загального контролю над правильною течією урядовання; різні-ж поодинокі функції управи повинні були більш-менш спеціально поділятися проміж окремих членів крилосу. Правда, відомі до сього часу історичні пам'ятки цілком замовчують про се і на жаль, треба згодитись, що поки-що зовсім не можна з певністю розгадати справдішнє значіннє сього промовчування. А все-ж таки се промовчування пам'яток зовсім не свідчить про брак якоїсь організації в крилосі. Далеко більше причин розуміти се замовчування

зовсім инше. Більш певно можна гадати, що звичайний лад крилошанського устрою кожен раз, як доводилось говорити про внутрішню організацію, був що-разу так добре всім відомий, що цілковито непотрібно було тут яких небудь уваг спеціальних. Різні історичні документи дуже дрібязково передають нам порядок описи церков, на випадок коли занедужає або вмерє священник, вказують на платню за треби, виясняють матеріяльні відносини єпископа та духовенства; — бо в с'їм разі справа дотикалась або сторонніх, св'їцьких елементів, що не могли напевно знати подробиць духовного урядовання, або примішано тут було які матеріяльні інтереси, що викликали часто непорозуміння і через те вимагали точної юридичної регламентації. В сфері ж церковної адміністрації та суду хоч і можливі були які непорозуміння, незадоволення, претенсії, то лишень на самі результати крилошанської діяльності, а не на тогочасну його організацію. Організація крилосу цілковито укладала ся в норми свого звичаю, що виробив ся довгочасною практикою, і не могла викликати ніякого непорозуміння. От через се-то ми, певно, і не подибуємо по історичних пам'ятках детальних дат що до внутрішньої організації крилосу. З другого боку, в проміж самою єпархіяльною ієрархією, з членів якої складав ся контингент крилосу, теж могло і не виникати ніяких непорозумінь в справах єпархіяльного суду та адміністрації. Єпископ, справді не міг тут обійти ся без крилосу і, певна річ, не мав поведів перешкаджати йому у звичайній його, освяченій віками та традицією діяльності. Він міг чинити утиски чи обмежувати права цілому крилосови in concreto, а не поодиноким його членам. З поодинокими членами крилосу єпископ міг входити у непримні відносини хіба через одні матеріяльні інтереси в тій сфері діяльності, яка звичайно доручала ся одному чи цілій окремій групі крилошан. Один такий випадок, що міг викликати непорозуміння через матеріяльні інтереси, зауважали обидві сторони і погоджались в йому заздалегідь: власне грамотою єп. львівського Макарія було ухвалено, що намісник має право в відсутності єпископа видавати позов і одібрати за се встановлену плату. Таких фактів, щоб зазначали хоч-би з цілком стороннього приводу, спеціальні обов'язки поодиноких членів крилосу дуже мало. А всеж деякі заховались. Так той самий протопоп-намісник мав переважне право робити описи майна церковного на випадок хвороби або смерті священника. Окрім того з більш-менш сталим обсягом діяльності були посади писаря, соборного протодиякона, рядника та увязчого; можна догадуватись, що були ще спеціальними обов'язки соборного архиваріуса та касн-

єра¹⁾. Про поділ інших єпархіяльних обов'язків можна, на нашу думку, догадуватись з аналогії між інститутом крилоса та католицької капітули.

В розгляданий нами час при єпископських католицьких катедрах існували вже особні духовно-урядові інститути, що називалися капітулами. Капітули сї мали докладно зазначений обсяг діяльності та на все уставлену організацію з точним поділом єпархіяльних обов'язків промез членів капітули. Капітули таким чином були інститутами, відповідними пізнішим крилосам грецької церкви, що теж складали ся з певної групи урядників. Але пізніші крилоси грецької церкви через те, що були дуже далеко, не могли мати безпосереднього і певного впливу на організацію крилосів на Україні. Далеко більший вплив на руські крилоси мали римсько-католицькі капітули, що в основі мали одну з ними ідею, майже однакове значіння в життю єпархіяльним та існували в Литовсько-польській державі поруч з крилосами православної церкви. Що латинські капітули, яко більш стало зорганізовані, дійсно впливали на устрій крилосу, видно вже з того, що ще з XIV в. крилос починає приймати по історичних пам'ятках назву капітули і вживав її або поруч з назвою крилоса („крилосъ або капитула“), або просто заміняє назвою капітули назву крилоса. Сей вплив латинської капітули на крилос не обмежив ся одною назвою. Крилос не раз виявляє нахил до придбання тих самих прав, „яко духовенство закону римського“ і властиво „прикладомъ правъ, волностей и достоинства капитулы костела Римского“²⁾. Така тенденція до наслідування католицькому інституту практично могла виявляти ся не тільки у придбанні юридичних прав, але й у внутрішній організації та в устрою на взір римської капітули. Якже звернути тут увагу на докладну внутрішню організацію сїєї останньої, на докладний поділ в ній відомого обсягу обов'язків промез поодинокими членами, то ми можемо припустити щось аналогічне і в устрою крилосу руської церкви. Ся аналогія в устрою капітули а крилосу виявляє ся вже з листа єп. володимирського Іпатія Потія (у самому кінці XVI в.), з приводу заснування капітули при його катедрі „прикладомъ духовенства Римского“, де докладно показує ся, що духовенству грецького обряду надають ся „права и порядокъ... такимъ правомъ и порядкомъ, яко духовенству Римскому“,

¹⁾ Вил. Арх. Сбор., VI N 3.

²⁾ Арх. Ю. З. Р. т. I ч. I N 58.

і тут додає ся, що „капитула то есть крылошане при каждой церкви столечной въ уживанню тыхъ правъ, порядковъ и волностей ажъ до того часу бывали“, се б то до р. 1598, коли видано сього листа. З сього вже ясно можемо бачити, що в крилосі руської церкви був той самий „порядокъ“, се б то, таж сама організація з певним поділом різних частин єпархіяльного урядування промез поодиноких членів крилосу, як і в латинській капітулі. Організація, яку Іпатій Потій надає своїм листом Володимирській капітулі, цілком стверджує сю думку. Сим листом, маючи на увазі силу різнородних обов'язків крилошанських („а ижъ крылошане немалые и разные повинности свое во отправованню хвалы Божие съ працою не малою на себе поносятъ“), уставляє ся для крилосу „певный порядокъ“ і виділяють ся з промез крилошан „певные особы“. „Певный порядокъ“ показує на уставлену вже організацію крилосу, на бажання перевести сей інститут з простого звичаю у докладні, юридично визначені форми існування з певним внутрішнім устроєм. За-для сього обирають ся „певные“, себ то обов'язкові члени, які „справы имъ надлежащие отправовати мають и повинни будутъ“. Такими обов'язковими членами стають: протопоп, обраний крилосом, один найздібніший крилошанин („человѣкъ годный и до таковыхъ справъ уметный“), що єго настановляє вже єпископ, і той повинен між іншим нести на собі „царській урядъ“, та соборний архидиякон. Сї три члени являють ся вже хоч і з загальним, але все-ж більш-менш визначеними обов'язками. До протопопа, як голови крилосу, належить загальне урядування крилошанськими справами; він виконує, як ми вже знаємо, і деякі поодинокі, більш важні функції єпархіяльного урядування (видав напр., позов, опише майно церковне); другий неодмінний член був діловодом та секретарем капітули, а архидиякон завідував, мабуть, справами ставлеників. Усі ж три вкупі стають доконечними репрезентатами та оборонцями єпархіяльних інтересів у „справахъ урядовыхъ вшелякихъ, ктродекскихъ, подкоморскихъ, комисарьскихъ, на трибунале и у двору єго королевское милости“. Ся більш спеціальна організація в крилосі не тільки не виключає дрібнішого поділу єпархіяльних обов'язків промез іншими членами капітули, але й була певною основою до такого поділу. Три неодмінних члена стають тепер тим осередком, де має свою основу та центр ся спеціальна діяльність усіх інших членів. Що круг него дійсно розвиває ся поодинока діяльність крилошан по різних спеціальним галузям життя єпархіяльного, видно з того, що кандидат на львівського єпископа Ісаія Балабан обіцяє р. 1607 дати крилосови право, „да избе-

руть нятернцу на оффїкїя церкве : великаго иконома, великаго скиофилака, великаго хартофлака, протедика, протонотарія“, і докладно визначає сферу діяльности кожного з них. Яке б не було проблематичне виконання сієї обіцянки, а все ж така обіцянка повинна була опирати ся на якісь справжні факти самого життя, — инакше вона зовсім не мала ніякого значіння. Що б ся обіцянка мала якесь значіння і була крилошанам пожаданою (а вона й давала ся на те, щоб заманути їх), неминуче потрібно, щоб ся обіцянка відповідала справді якомусь фактично вже заведеному порядку, що хоч би скільки небудь нагадував наведений у грамоті Исаїї Балабана поділ епархияльних обовязків промеж членами крилосу.

Таким чином доконче треба, на нашу думку, припустити, що епархияльний колегіяльний орган руської церкви, відомий під назвою крилоса, представляв з себе інститут з спеціально уставленим для кожного члену або для якої групи членів кругом діяльности. Певна річ, не можна довести, що тут був повсечасний і цілком певно визначений поділ обовязків. Сей поділ, певнійше, не мав уставлених, точно визначених меж і залежав здебільшого від самих крилошан, — від більш чи менш діяльного встоювання їх за права свої перед єпископом. А все ж більша чи менша спеціалїзація ріжнородних обовязків епархияльних між поодинокими членами крилосу доконче повинна була істновати, — принаймні в епоху найбільшого розвитку діяльности крилосу.

Слово Данила Заточника.

Памятка староруської літератури з кінця середних віків.

Написав Василь Щурат.

I.

Між пам'ятками староруської літератури з кінця середних віків, що не знищив доси безслідно зуб часу, заховало ся під многими взглядами інтересне „Слово Данила Заточника“. Від 1821—1889 р. нераз і не з одної рукописної копії перепечатавали єго російські вчені, а загадочний характер твору був головною причиною до ще численніших коментарів і студій. Вісім віднайдених доси копій сеї пам'ятки і звиш двацять посьвячених єму праць викликали так много спірних питань що-до літературного походження твору, особи автора і часу, в котрім сей твір міг новетати, що той, хто хотів би відновити на них, музеїв би відповідати передо всім на кожду з окрема. Вважаючи першою і найважнішою умовою такої праці виянене літературного підкладу твору, я на се зверну нині всю свою увагу, зачепляючи нинішні питання лиш на стілько, на скілько перша буде в силі причинитись до виянення їх.

Копії „Слова Данила Заточника“ появлялись в печати в тім порядку, в яким їх відкривали, а то :

1) Копія Толстого, захована в рукописи імп. публ. Бібліотеки N. 73, р. 251—256) з XVII в., надрукована К. Калайдовичем в „Памятникахъ Россійской Словесности XII в.“ (Москва, 1821, р. 227—240) з відмінами затраченої Карамзинської копії.

2) Копія Д. Н. Толстого, скорочена перерібка з XVII в., надрукована в „Отечественныхъ Запискахъ“ (1842 р., т. XXII, р. 57—59).

3) Копія Ундольського (тепер Румянцевського музею, N. 195, р. 150—161) з XV в., надрукована в „Русской Бесѣдѣ“ (1856 р., т. II, р. 101—122) і окремо п. з. „Новая редакція Слова Данила Заточника“ (М. 1856 р.).

4) Морозовська копія з XVII в., надрукована І. П. Сахаровим в „Сказаніяхъ русскаго народа“ (т. I, IV., р. 59—60).

5) Копенгагенська копія (захована в Копенгагенській публичній бібліотеці, N. 553, р. 229—240) з XVII в., надрукована І. І. Срезневским в „Извѣстіяхъ Имп. Академіи Наукъ по отдѣлу русскаго языка и словесности“ (СПБ., 1862, т. X, ч. III, р. 263—272).

6) Соловецька копія (N. 913, р. 457—466) з XVI—XVII вв., надрукована П. Я. Порфирєвим в „Православномъ Собесѣдникѣ“ (1882 р. липень, р. 223—234).

7) Чудовська копія (N. 53—355, р. 124—140) з XVII в., писана письмом XVI в., надрукована Е. В. Барсовим з копії Попова в „Чтеніяхъ Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ“ (1883 р., т. II) і окремо (М. 1884). Перший відкрив її П. Н. Петров (гл. в „Памятникахъ древней письменности“ з 1879 р., т. IV, р. 195, статью „Книгохранилище Чудова Монастыря“).

8) Академічна копія (захована в бібліотеці Петербургської Духовної Академії, N. 43/1120, р. 283—288) з XVII в., надрукована Шляпкиним в „Памятникахъ древней письменности и искусства“ (СПБ., 1889, т. LXXXI, р. 3—31).

Для лекшого перегляду А. П. Безсонов поділив ті копії, що появили ся до 1856 р., на три групи або редакції. Першою редакцією XII в. він назвав копію Толстого з XVII в. тому, що вона видалась йому списаною з копії XII; другою редакцією XIII в. — копію Ундольського з XV в.; третьою редакцією найновіших часів — копію Д. Н. Толстого з XVII в. Однак критичне порівнянє тих копій спонукало його найбільшу схожість з затраченим оригіналом признати копії другої редакції XIII в., а по ній доперва поставити копії першої і третьої редакції. Тим то й назвав він копію Ундольського другою редакцією першої категорії, копію Толстого — першою редакцією другої категорії, а копію Д. Н. Толстого — третьою редакцією третьої категорії. Сей поділ копій приймали і инші вчені, а в останнім часі й Шляпкин, придержуючись того самого поділу при виданю всіх восьми копій „Слова Данила Заточника“ надрукував копії однакових редакцій побіч себе, так що порядок їх виходить остаточно такий: до першої редакції XII в. другої категорії належать чотири копії з XVII в. — Толстого, Копенгагенська, Академічна і Морозовська; до другої редакції XIII в. пер-

шої категорії — копія Ундольського з XV в. і схожа з нею Чудовська з XVII в.; до третьої редакції третьої категорії — Соловецька копія з XVI—XVII вв. і копія Д. Н. Толстого з XVII в. Хоч основа сего поділу копій є дуже хитка, — бо-ж приписувати текстам з XVII в. більше схожості з оригіналом як текстам з XV в., не знаючи, який був сей оригінал, є по трохи й дивно — я лишаю тут сей поділ тільки для того, щоби при передачі чужих поглядів уникнути формальних пояснень.

II.

Основний мотив є в усіх копіях „Слова Данила Заточника“ один і тойже: Данило Заточник звертає ся до свого князя з проханням, щоби той зглянув ся над ним і його незавидною долею, простив його і вернув з вигнання до вітчизни. Та тому що автор раз-по-раз прикрашує свої слова реченнями з Святиого Письма і світськими приповідками та сентенціями, тому що він дальше не обмежує ся на одні слова прохання, але при кожній нагоді старає ся приєднати для себе князя, хоча-б навіть з огляду на власний інтерес того-ж, то й ціла його просьба визначає ся сильно іномічним характером. Сей іномічний характер саме подавав пізнішим перенісучачам і перерібникам „Слова...“ дуже добру нагоду до показу своєї начитаности; кожний з них, як вмів, так і розширював іномічні місця твору найрізномоділішими вставками на тему філософії й моралі, що почасти з властивим змістом „Слова...“ не стояли у ніякім звязку. Розумієть ся, що таким перерібкам і змінам підпадав не лиш зміст іномічних уступів але й назва князя і характеристичні знамена часу та осіб. Коли-ж тепер при браку оригіналу „Слова Данила Заточника“ трудно означити, що в ній є первісне, а що пізніше додане, кілько в ній історичних дат, а кілько поетичної прикраси, коли й сам автор „Слова...“ і час его повстаня незвісні, то перед кожним вченим муслі виринути передо всім такі питання: 1) Чи вважати „Слово Данила Заточника“, що в иньших копіях має ще назву „Моленія“ справдішним проханням дійсного заточника, чи може форма прохання є тут лиш поетичним тлом різнородних іноміч і сентенцій? 2) Колиб згодитись на те, що „Слово Данила Заточника“ належить вважати справді просьбою до князя, — так хто-ж був той Данило Заточник, в яким часі він жив, за яку провину пійшов на вигнанє і хто був той князь, до котрого звернена его просьба? 3) Коли-ж в „Слові Данила Заточника“ форму просьби до князя треба вважати поетичним способом до

висказання поодиноких поглядів і думок, то хто-ж був автор сего твору, коли і де він жив, з якою метою писав „Слово Данила Заточника“, а вкінці знову таки хто був той Данило — чи справді який небудь заточник, чи може й він як і ціла форма прохання змістифіковані?

На ті питання багато вчених всіляко відповідали. Та коли поминути спірні точки в дрібницях, а зауважити лиш найважнійше, то погляди всіх вчених розпадуть ся на дві головні групи. Одна група вчених бачить в пам'ятці справдішню просьбу дійсного заточника і пробує означити ближше особу автора, причину его заточеня і князя, що до него звернена та просьба. Друга група вчених оспорює той погляд і каже, що такого Данила Заточника, який би писав подібне прохання до князя може й не було ніколи на світі, та що „Слово Данила Заточника“ належить вважати попросту морально-філософичним або соціально-політичним трактатом, а може навіть політичним памфлетом. Перший погляд заступають: Калайдович, Белінський, Шевиріов, Безсопов, Вулаєв, Щапов, пресеєв, Філярет, Срезневський, Міллер, Арістов, Голубінський і Шляккин. Заступниками друго погляду є: Яхонтов, Модестов і Стровв. В представленю поглядів учених одної і другої групи з окрема я буду держатись по можности хронологічного порядку, а зачну з поглядів другої групи вчених тому, що всі вони не багато завдавали собі праці, щоб свої по більшій часті аподиктичні вискази як небудь мотивувати, із-за чого й передача їх поглядів не представляє труднощи.

І. Яхонтов („Собрание духовно-литературных трудов“ СПб., Т. I, р. 403) вважає „Слово Данила Заточника“ дидактичною поемою, де цілий парід представив свою теорію великоруської історії. І в се, по его думці, поема не лиш з огляду на зміст, але й по формі, — поема з прологою і епілогою, з одною провідною думкою і одним героєм, князем. (Дальше побачимо, що інші вчені не годні добачити в „Слові..“ найменшого пляну). Модестов („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1880, т. X, р. 165—196 „О посланіи Данила Заточника“) зібрав сам результати своєї студії в таких тезах: 1) Данило Заточник — особа вдуманна. 2) Слово Данила Заточника написане одним з членів княжої дружини і то молодшої. 3) Для того на „Слово Данила Заточника“ ми можемо дивитись як на вираз поглядів, що панували між членами дружини, принаймні, між найбільше освіченими і поступовими в удільно-вечевій добі. 4) Дивлячись на „Слово..“ з тої точки погляду, ми замічаємо дивну схожість поглядів поступових князів

з поглядами поступових дружинників згаданої доби (Данило Заточник і Володимир Мономах). 5) Написане якимось дружинником на поученє князям „Слово Данила Заточника“ в різних часах різно перерабляли знову-ж члени дружини. 6) Хоч в наслідок того годї ще перечити тому, що первісна редакція могла появити ся раніше XII в., то все таки загальний зміст твору не противить ся тій гадці, що редакція XII в. призначена, правдоподібно, для Юрія Долгорукого, в теж первісна, та що вона пізнійше улягла перерібкам. Стровв висловив ся про „Слово Данила Заточника“ дуже коротко. Він назвав его в своїм словари виданім 1882 р. попросту містифікацією пайновійших часів, не мотивувавши нічим свого суду.

Значно численнійша є та група вчених, що заступає відмінні погляди. Думки Карамзина, Румянцева, а пізнійше й Максимовича згожують ся з поглядом Калайдовича („Памятники Россійской Словесности XII в.“ М. 1821 р. 227—228). Калайдович каже, догадуючись по більшій часті з самого тексту „Слова“, що Данило жив справді в XII в., був князем прогнанний, а потім знову відкликаний до вітчизни. Князем, що до него Данило Заточник звертає ся зі своїм проханням міг бути лише Юрій Долгорукий, бо титул „великаго царя“ в XII в. належав ся одному Володимирови Мономахови, а потім і его синам. Тим доказом покористував ся пізнійше і Модестов. В. Г. Белінський („Сочиненія“, СПб. 1860, т. V, р. 93) бачить в „Слові..“ взорець практичної філософії і вченої вимови XIV в. Сам Данило, може бути, пішов на вигнанє за свою правдомовність. Трохи иньшої причини вигнання догадуєть ся Шевиріов („Исторія русской словесности, преимущественно древней“, М. 1846, т. I р. 210). Може се була крадіж — каже він зовсім безосновно, на основі одного хіба п'ятяку в „Слові..“ (аце быхъ умѣлъ украсти, только бы не скорбѣхъ) а може й справа якого подружя, тому що Данило так остро виступає против жєнщин(!) Хто був той Данило, хто той князь, що его прогнав, про се Шевиріов не знає сказати нічого певного. Цікавійші але мало чим певнійші погляди П. А. Безсопова („Москвитянинъ“, 1856, т. II, N. 7. р. 319—351 і N. 8 р. 389—416). Оригінал другої редакції знаний був, по его думці, ще до кінця XV в. Що Данила уважано тоді автором „Слова..“, на се наводять его: по перше слова другої редакції „Даниль рече: храбра княже“ і т. д.; по друге літописна замітка під роком 1378 („Полное собраніе Русскихъ Литописей“, СПб. 1859, т. VIII), де сказано: „Изымаша же тогда на войнѣ той пѣкоторого пона отъ орды пришедша Иванова Василіевича, и обрѣтоша у него злыхъ и лютыхъ зѣлей мѣшокъ; и(ж)

встязавше его много, и послаша въ заточеніе на Лачь озеро, идѣже бѣ Данило Заточеникъ“; по третє народня традиция про Данила в оповіданю про „Дворянина Безсчастного Молодца“, що має багато схожих місць з „Словом Данила Заточника“ („Пѣсни Собранныя П. Н. Рыбниковымъ“ М. 1862, ч. II р. L—LXII). Писатель Данило, автор „Слова Данила Заточника“ в копіях XV, XVI і XVII. вв., Данило Заточник літописця і Данило „безсчастный“ народного оповіданя — всі вони по думці Безсонова — одна і та сама особа. Про его поділ копій я вже згадав. В усіх тих копіях — каже Безсонов — видко льокальний кольорит Переяславщини, з відки й походив мабуть Данило. Хто він був — сего він не рішає, — правдоподібно княжий дружинник. Що до особи самого князя то Безсонов перечить рішучо здогадам Калайдовича. Проханне не могло бути звернене до Юрія Долгорукого, бо той не княжив ніколи довший час в Переяславі. Тим князем міг бути лише Андрій Володимирович Добрий (1102—1141), що княжив в Переяславі 1135—1141 р. В тім часі повстало мабуть і „Слово Данила Заточника“, а его оригінал затратив ся. Про причини заточеня Данила на озеро Лач догадуєть ся Безсонов згідно з Шевириовим. Може се була подружна історія. Таким самим здогадом Безсонова є й те, чи слова Данила про тяжкі досьвідн життя не оперті на его власних досьвідах. В кождім разі те місце є дуже старе тай ціле „Слово Данила Заточника“ треба вважати наслідком якоїсь вповні особистої пригоди життя. Найхарактеристичнійші індивідуальні цїхи, бувши для пізнійших переписувачів неясними, улягли змінам і набрали характеру загальнійшого. Застановляючись над літературними жерелами „Слова...“ Безсонов замічає в нїм слїди таких літературних памятників, що вже й не доховались до наших часів, а в повійших копіях слїди „Слова о полку Игоревѣ“ і билни. Погляди Буслаєва („Историческіе очерки русской народной словесности и искусства“ СПб. 1861 т. II., р. 92—96) не противлять ся поглядам Безсонова. Про Данила він не каже нічого докладнійшого, так само як і не береть ся вказувати, що в „Слові...“ є первістне, а що належить переписувачам. Та певним є для него, що найліпша і заразом найстарша редакція „Слова...“ повстала в Переяславі. В самім „Слові...“ не бачить він ніякого пляну, лиш нитку, що найрізномороднійші гадки лучить дуже поверховно, нпр. натяк про подружє вистає для автора, щоб зачатн бєєду про жінки взагалі; можливість вибору чернечого життя в монастири — про монастирське житє і т. д. До спопуляризованя твору причинив ся его на скрізь народний характер. В цілім творі Буслаєв добачує

вираз якогось розладу межи ідеалами автора і прозою життя, де інтрига, брехня і моральна дісгармонія грали свої ролі¹⁾. І. І. Срезневский („Извѣстія Академіи Наукъ по отдѣлу русскаго языка и словесности“ СПб. 1862, т. X., ч. II, р. 108—109) твердив, що „Слово Данила Заточника“ було написане для новгородського князя Ярослава Володимировича (пан. 1182—1199), а погляд свій мотивував тим, що згаданим сином великого царя Володимира міг бути лиш син Володимира Мстиславича Ярослав, і до него й належало озеро Лач — місце заточеня Данила. Та се мотивована не згаджуєть ся з історичними дослїдами Погодіна („Исслѣдованія, замѣчанія и лекціи о русской исторіи“ М. 1850, т. IV, р. 261, 279, 281, 290), бо на основі згадуване під роком 1171 озеро Лач належало тоді до переяславського князя. Тої самої думки що й Срезневский був також Пресєв. Філярет („Обзоръ русской духовной литературы“ СПб. 1884 р. 38). Данила він вважав особою історичною. Міллер („Опытъ историческаго обозрѣнія русской словесности“ СПб. 1865, ч. I, р. 374—386) іде в многім за Безсоновим. Він теж вважав Данила історичною особою, а его твір дійсним проханнем і так само як Безсонов зазначає схожість „Слова...“ з народним оповіданем. Суспільні ідеали Заточника старші, по его думці, від ідеалів Мономахових, — вони нагадують ще ідеали старого Володимира билни. Данило в кождім разі був членом дружини, але не старшої, з відки походили може пізнійші переписувачі „Слова...“ Вкінци Міллер пригадує подібний памятник західної літератури ни-

¹⁾ На ильній місці („Историческая хрестоматія церковно-славянскаго и древнерусскаго языковъ“ М. 1861, р. 637—639) Буслаєв пробує означити відносини „Слова Данила Заточника“ до „Пчелы“. Він констатує, що перша і друга редакції „Слова...“ нагадують поодинокими уступами „Пчелу“. Та підчас як в першій редакції поодинокі місця з „Пчелы“, вибрані зовсім без системи, в другій редакції майже ні слїду не видко з „Пчелы“ XIV в., хоч вплив „Пчелы“ XVII в. є в ній досить виразний. Годі принустити, щоби редактор „Пчелы“ з XIV в. користував ся „Словом Данила Заточника“ й не зацітував его. Скорше можна сказати, що „Слова...“ другої редакції і „Пчела“ з XV в. повстали незалежно від себе, або що переписувач „Слова...“ покориствував ся „Пчелою“. Ту саму kwestию порушив також А. В. Борский („Описание славянскихъ рукописей московской синодальной библиотекы“, М. 1862, т. II р. 565). Не автор „Слова...“ — твердить від — користав з „Пчелы“ але автор „Пчелы“ з XVII в. з „Слова...“, бо: по перше вказанях місць „Слова“ нема в „Пчелы“ XIV в.; по друге-ж Данило сам каже: „быхъ яко падая пчела по розличнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко медвеный сотъ, тако и азъ по многимъ книгамъ собирая сладость словесную и разумъ...“ Він міг отже читати і „Пчелу“, на що вказувало-б місце про злі жєщцини, але він міг так само як і автор „Пчелы“ знати також „Слово о злыхъ жєнахъ“, що приписують Йоанну Хризостому.

саний черцем Єрмолдом до цїсаря Людвіка Побожного¹⁾. Арістов („Христоматія по русскої исторіи“ Варшава 1870, р. 256), згаджуючись більше менше з Буслаєвим, додає від себе, що в „Слові...“ більше особистого як історичного, а складом воно схоже з „поученіями“ о „злыхъ женахъ“, творами Кирила Фільозофа і Пчелами. Голубінский („Исторія русскої церкви“ М. 1880. I, 1, р. 705) назвавши „Слово“ гумористичним курйозом, придержуєсь що до иньшого думок Калайдовича. До причин заточеня Данила він додає ще одну: боязливість на війні(!). Шляпкин („Памятники древней письменности“ СПб. 1889 т. LXXXI, р. 5—40), повторивши все, що сказали перед ним иньші, сам не потрафив сказати більше як те, що „в основі Слова лежить справді факт — заточенє якогось переяславця Данила своїм князем в часах уділів“. Більше цїнні є в него річеві уваги. До таких належать: вказанє жерел, з відки черпані поодинокі реченя і приповідки (р. 71—81), зведенє паралель до звїсної лєгєнди про рибу, що мала проковтнути письмо Данила Заточника (р. 14—16); вказанє схожих з „Словом“ народних оповідань і одної билини, де Ставр названий теж Данилом (ст. 27), а вкінці й подібних творів західної літератури. Тільки і всего, що сказали про „Слово Данила Заточника“ великоруські вчені. Я мігби наводити ще суди істориків літератури Галахова, Порфірєва і ин. та се булоб лише повторюване думок їх попередників. З галицьких вчених один О. Огоновський порушив сю kwestію в своїй „Христоматіи“ і в „Исторіи русскої літератури“, але й він повторив думку Калайдовича.

III.

Застановім ся тепер над поглядами і здогадами одної й другої групи вчених. З поглядами Яхонтова і Стровва можна годитись або й не годитись — в однім і другім разі без користи і страти. Поємою хочби й дидактичною і навіть з характером протесту можна-б

¹⁾ На иньші твори схожі з „Словом“ лише помічним характером вказали пізнійше Некрасов і Шляпкин. Некрасов („Опыт историческо-литературнаго изслѣдованія о происхожденіи древне-русскаго Домостроя“ М. 1873. р. 22) вказав на твір рівно-ж загадочного заточника з Барі „Dottrina o proverbii“, а Шляпкин („Памятники древней письменности“ СПб. 1889. т. LXXXI, р. 31—34) на такі твори німецької літератури як: „Der welsche Gast“ Томазіна Цірклєре, „Bescheidenheit“ Фрейданка, „Der Renner“ Гуго фон Трімберга і схожа по формі хоч іронічного змісту „Калиницька просьба“. З руських памяток навів він подібну пословицям „Повѣсть объ Акирѣ премудромъ“.

від біди вважати „Слово Данила Заточника“, та ємнішно булоб стояти при тім, що се цюсма написана цїлим народом, а замітка Стровва будьто би „Слово...“ було містифікацією дуже пових часів, не має ніяких доказів за собою, противно багато против себе. Найширше розповів про „Слово Данила Заточника“ Модестов, але й найдалше пішов по хисткій дорозі гіпотез. Хоч він сам і не відважив ся висказати ясно своєї крайної гіпотези, то все таки з цїлої его студії виходить на верх, що та его задушевна гіпотеза є в ній spiritus movens. Розходило ся єму о те, щоб підкріпити свій улюблений здогад, що „Слово Данила Заточника“ є, ні менше ні більше, тільки політичний памфлет, вимірений одним з членів поступової молодшої дружини протів консервативної, старшої. В тій цїли заперечив він і історичність Данила, що по думці иньших мав бути автором твору. Та поперед всего Модестов повинен був доказати, що поміж княжою дружиною взагалі були які небудь партії, а сего він, на жаль, не зробив. Противно, все що він для того сказав на основі праці Сергієвича „Князь и вѣче“ (М. 1867) промавляє за всім иньшим, тільки не за тим, що бояри ділились в XIII в. на партії. Иньші, напр. праця проф. М. Грушевського „Исторія Кіевскої землі“ так само про се нічого не говорять. Вже для того одного гіпотеза Модестова остане ся мертворожденою дитиною, котрої ніякі другі его доводи не привернуть до життя, тим менше, що й вони один-другому суперечать. Ось кілька прикладів такої суперечности доводів і робленя здогадів на основі текету. Щоб доказати, що Данило Заточник — се постична видумка, Модестов каже: коли-б Данило був історичною личністю, то его твору не перерабляли-б в XIII в. задержуючи его імя. Та, забувшиєсь мабуть, він трохи дальше каже щось зовсім противного, а іменню, що перерібіки в XIII в. міг вважати Данила особою видуманою або правдивою — і се друге — додає Модестов — імовірнійше. Коли-б — каже дальше Модестов — „Слово Данила Заточника“ було проханням — то був би в нїм більший звязок, не було-б такої різнородности предметів і того тону науки; заточник повинен би радше всіми силами доказувати свою невинність. Та тут не звертає Модестов уваги на се, що наші копії „Слова...“ — се вже пізнійші перерібіки, а що до останного заміту, то можна-б єму відповісти: годі доказувати невинність, коли єї не можна доказати. Літописні звістки і народні оповіданя, по думці Модестова, повстали вже під впливом „Слова..“ та сего він знову-ж нічим не пробує доказати. Стараючись дальше довести, що автор „Слова...“ був членом молодшої дружини набираної з холопів, він наводить місця, де той

виступає против старших бояр, думців; та знову забув мабуть те, що сказав попереду, а то, що автор був певно членом багатшої, заможнійшої дружини, яка не потребувала журитись за хліб, бо інакше й не придбав би собі такої освіти і обчистаня. Намагаючись вкінці яким небудь способом причепити „Слово Данила Заточника“ до особи князя Юрія Долгорукого, Модестов робить ужиток також з того, що „Слово Данила Заточника“ на его погляд має багато схожого з „Поученієм Мономаха дѣтямъ“. Ледви чи могло бути що відповіднійше, думає він, як пригадати тому, хто звертаєсь до сина, слова его батька. Та на те знову можна-б замітити одно: чому автор „Слова...“ виразно сего не каже? А-же-ж він цїтує всіх і вся; коли-б мав на думці се, що має Модестов, він ще скорше зацїтував би і Мономаха, хоч би для сильнійшого враження. Оттакі і всі інші доводи Модестова. Думки другої групи вчених я зібрав разом тільки в тій цілі, щоб показати як всі вони, стараючись головню віднайти в „Слові Данила Заточника“ якийсь історично-фактичний підклад, доходили до різних результатів, на котрих оправдане дивним дивом кожний з них знаходив щось в однім і тім самім „Слові“. А результат всіх тих результатів такий, що на ті питання, на які вони відповіли, після того всего не можна ніяк відповісти. Про Данила не знаємо таки нічого, про причину его заточеня ще менше, бо головний здогад оснований на уступі, що написаний під впливом тодішньої літератури, а про князя тільки, що міг ним бути так само добре Юрій Долгорукий, як Андрій Володимирович або Ярослав Володимирович. І справді! Як тут означити особу князя, коли в означеню часу взагалі не всі годять ся: одні приписують „Слово“ XIII в., другі XII в. а в й такі, що видять на нім відпечаток XI в., доби Володимира Великого. За те в квестіях, що для вчених не стояли на першім плані, вони більше-менше годять ся. Майже всі годять ся в тім, що локальний кольорит „Слова“ відповідає Переяславщині; далше, що в повістевім тлі „Слова“ (не в іномах) є щось індивідуального, а вкінці, що „Слово“ в многім нагадує народні оповіданя, взагалі має народний характер. Я спинюсь на тих увагах трохи довше.

IV.

Найсильнійше схожість повістєвого підкладу „Слова“, що про него більше треба догадуватись на основі поодиноких лише, але виразних патяків у „Словѣ“, з народними оповіданнями зазначив Безсопов, коментуючи народне оповіданє „О Дворяниѣ Безсчастномѣ

Молодцѣ“ записане в двох варіянтах в Кузнецовій, Бережно-Дубровського повіта Рибніковим від каліки Латишова („Пѣсни собранныя П. Н. Рыбниковымъ“ ч. II. Народныя былины, старинныя и повывальщины“ М. 1862 р. 267—279). Короткий зміст сего оповіданя такий:

В Києві, на дворі князя Володимира жив Дворянин Безщасний Молодець, двацять п'ять літ ему вірно служив, а „не вислужив ні слова гладкого, ні перини мягкой, ні якого чина, ні повисшеня, ні жалованя собі“. І вчув се від него сам князь Володимир; обдарував его, — дванайцять соболів дав, золота, щоб пошив собі на Великдень Дворянин Безщасний Молодець шубу. А була вже Страстна субота. І знову зажурив ся Дворянин Безщасний Молодець, бо не було кому ему шубу пошити. Йде він по Києву, журить ся. Стрів стару жінку й вилаяв єї. Та надумавшись наздігнав єї і поклонив ся, поздоровивши. І вчувши, вчім діло, порадила ему женщина. Позвала его до себе і шубу вшила на диво. А вшивши ще й три золочені яєчка дала, щоб похристосував ся двома з князем Володимиром і княгинією Опраксою після заутрені, а третє назад принїє. Дворянин Безщасний Молодець так і зробив. Прийшов до старої женщины христосуватись, та вона ему дала дванайцять ключів від дванайцяти дверей, щоб відчинив їх. Відчинивши всі двері, він побачив чудо не дівчину й похристосував ся з нею і вернув назад. — „Що-ж, бачив?“ — питає старуха. — „Бачив“ — каже він. — „А що взяв би єї за жінку?“ — „Ох, де мені взяти єї“ — відповів. — „То йди й проси князя Володимира і княгиню Опраксу, щоб сватали тебе.“ — Так і стало ся. Зажив Дворянин Безщасний Молодець з жінкою. Аж от і випав цир на дворі князя Володимира, — всі князі і бояре зібрались за столом, похваляють ся, хто чим може. Тільки Дворянин Безщасний Молодець не похваляєть ся — мовчить, а коли спитав князь про причину, каже: „Чим мені хвалити ся? Задоволеній чином, жалованєм, повисшенєм, задоволеній і молодою жінкою: нема проти неї красавиці в Києві“. Тоді вискочив з за стола Федька Насьмішник і каже: „А я з его хозяйкою три роки живу і ніхто про се не знає“. Обурив ся на те князь Володимир. — „Коли ти з нею три роки живеш, то принеси знак — золоте намисто з хрестами і я тобі повірю, посажу тебе на его місци, а его ззаду між мужиками-селянами“. Оттут стара женщина стає і Федці Насьмішникови в пригоді. Вона показує ему дім Дворянина Безщасного Молодця, а слуга з того дому помагає викрасти ему золоте намисто, за те, щоб Федька з нею оженив ся. І стало ся так як князь Володимир сказав. Федька Насьмішник став жити на місци

Дворянина Безщасного Молодця, а тому казали двір замітати, дрова поспити і баню топити. Дальше оповіданє є вже менше цікаве. Дворянин Безщасний Молодець продав свою жінку португальському кунцеві, котрого вона по дорозі вкинула в море, а приїхавши в Португалію стала сама за него торгувати, поки не вмер португальський король. Новим королем мав стати з волі народа той, в кого перед царськими вратами проти Преображеня Христового сама свічка запалає. І стала королем перебрана за мушцу жінка Дворянина Безщасного Молодця. По трох роках вона вибрала ся до Києва, де князь Володимир приймив єї по королівськи і казав примістити в домі старої жінчини. Розговорившись з нею, королева довідуєть ся, що се єї мати, жінка небіжика португальського короля і обіцює їй відпитати доньку. В тій цілі вона другого дня бере з собою з княжого двора Дворянина Безщасного Молодця, щоб той натопив їй баню, а в бані вона даєть ся єму пізнати. Потім приходять обое, як муж і жінка, перед князя Володимира; їх приймають з великою почетом, а Федьці відрубують голову.

По всій імовірности се оповіданє є останком билни що розпала ся в прозу. Промавляє за тим передовсім єго поетичний склад, дальше дві дуже важкі дати билнишої доби — город Киев і князь Володимир, а вкінці і схожість сего оповіданя зі справдішною билною поміщеною в II кн. Кирівського, де оповіданє йде про Добриню, що постигло єго нещастє також із-за жінки, приймає імя екомороха Данила Заморинна і стає на службу в князя Володимира. Про него теж кажеь ся як про Дворянина Безщасного Молодця: „був-жив Добриня в дядушки, не вижив Добриня слова гладкого, не вижив Добриня хлїба мягкого“. Ще більше в дечім схоже се оповіданє з билнами про Данила Ловчанина, Данила Денесовича, Василїєу Микулишну, Василїєу і Ставра, що теж носить часто імя Данила і др. Тіснішим вузлом межн приведеннєм оповіданем а билнами є варіанти сего оповіданя записані в VI випуску „Сказокъ“ Афанасєва під N.N. 56, 60 і 61, що поодинокими подробицями як нпр. іменем Альоші Поповича і других богатирів ще сильнїше нагадують билну. В однім з тих варіантів (N. 60) перша часть оповіданя сходить ся зовсім з оповіданєм Рибнікова, а Дворянин Безщасний Молодець названий в нїй Данилом.

Схожість сих оповідань з „Словомъ Данила Заточника“ представив Безсонов („Пїєни собранья Рыбниковымъ“ ч. II р. LXI—LXII) так: Схожість та виявляєть ся іменем героя, народною приповідкою, що відповідає однако обом творам, вкінці подібностию положеня осіб, а навіть подробицями деяких красок, натяків і ви-

разів. Так на пр. наші дослїди доказали, що найстарша редакція „Слова“ повстала в Переяславі Полудневім, себ то в Київській області, де поміщають ся також акції билни і схожих з ними народних оповідань. Цїле „Слово“ переповнене реченнями і приповідками, а з них деякі, в редакції пізнійшій, приписують ся просто Данилови, „Даниль рече“: такіж уривочні реченя Данила знаходимо і в народних творах, нпр.: „погубляють мене перемѣты женекіє“, „гдѣ слыхано, гдѣ видано, — братъ на брата со боемъ идѣтъ“, або те — про хлїб мяскій і слово гладке, що перейшло в приповідку. В „Слові“ ужита і назва дворянина: „всякому дворянину тѣмъ имѣти честь и милость у князя, поли єму мыкатися“. З всїх давнїйших памятників одно „Слово“ задержало назву острова Буяна, куди послав князь героя билни. Опне робучого житя, наведений в „Слові“, — „се былъ есмь въ велицей пужи, подъ работнымъ яремомъ пострадахъ...“ нагадує нам, як в народнім оповіданю Данило топив у князя баню, замітав двір мїтлою. Вставлені в „Слово“ різнородні вказівки на біду від жінчини відповідають бідам Данила із-за краси жінки по народним оповіданям. Деякі натяки, на позір не на місці і без звязку вставлені в „Слово“, з трудом пояснювані з него самого, набирають несподіваного освітленя при порівнаню з билнами і народними оповіданями. „Яко Святополкъ виноватъ будя, избивъ братію, но и тако ти есть крѣпокъ“, — Данило побив рідних богатирів, від князя на него післаних, внав побачивши йдучого на него рідного брата Никиту і названого Добриню; „или ми речешн — солгалъ ми еси яко тать, — аще быхъ умѣлъ красти, только бы не скорбѣхъ“, — похвала Данила жінкою перед князем показалаь (на час) брехнею і затрюмфовав Альоша або Федька Насьмішник, що вкрав намисто; розбиране в „Слові“ припущенє, чи не пійти би вкінці в монастир, пригадує кінець житя Данила Ігнатїєвича в монастири і т. д.

V.

Безсонова дивно вразили ті схожі місця спорідненого з билнами народного оповіданя з „Словом Данила Заточника“, та вони не навели єго на думку шукати иньших відповіднїх на питаня, що єго і всїх других вчених найбільше морочили. Писатель Данило, автор „Слова“ і Данило Заточник — остали й дальше для Безсонова одною і тою самою історичною особою, в котрій він вкінці на диво відкрив багато схожого з казочним Данилом народних оповідань. Він і дальше як иньші, вважав „Слово“ проханням писаним

до якогось князя і, як інші вчені, силув ся знайти причину заточеня Данила. Може бути, що він вважав ті схожі з оповіданем народним натяки „Слова“ за-малим матеріалом до робленя яких небудь нових висновків, та ледви чи се могло-б бути причиною. А вже ж і всі вго та інших вчених висновки опирали ся не на чім більшім, як на тих-же натяках про Данила Заточника, якогось князя, якесь прикре положенє в заточеню чи на боярській службі і т. п. Всі праці над „Словом Данила Заточника“ в результаті зводились до означеня часу повстаня „Слова“, вго автора Данила і князя, а все то лиш на основі поодиноких натяків у „Слові“. Бо-ж в самій річці другого матеріалу не було в нїм. Ціле „Слово“ — се збірка всяких сентенцій і приповідок, а новелістичне тло тої збірки зазначене справді лише натяками, що доперва при порівнаню „Слова“ з народними оповіданнями й билинами можна як небудь зрозуміти і повязати. І не лиш ті натяки, але й зазначуваний многими вченими локальний кольорит Переяславщини в „Слові“, і признана навіть Модестовим схожість суспільних ідеалів „Слова“ з ідеалами Володимира Великого перестают по таким порівнаню бути загадкою. Приймивши раз на основі приведених місць „Слова“ припущенє що воно має щось спільного з билинами, можна наперед сподіватись, що й локальний кольорит і ідеали вго будуть кольоритом і ідеалами билин — кольоритом Переяславщини й ідеалами Володимира Великого билинного. І так воно справді й показує ся. А на основі того всего можна сказати, що повістевий елемент „Слова Данила Заточника“, який би він скупиий не був, є слабим відгомном билин і схожих з ними народних оповідань, звідки він по всій імовірности й зачерпнутий; — все инше, себ то іпомічна часть „Слова“ — то вклад літературний, і вго характер і жерела належалоб доперва подрібно розелідити. Тепер яено стане, чому всі змаганя вчених — віднайти що небудь історично-фактичного в „Слові“ не вдавали ся, чому вони на основі одного і того самого „Слова“ не могли означити дати вго повстаня, чому тим самим вкінці й особа князя остає ся kwestією спірною. Тому іменно, що незнаний перший автор „Слова“ не був ні Данилом ні Заточником, згаданим в тім творі, а не бувши ні одним ні другим, не писав справдішної просьби до ніякого князя, лиш літературний твір в формі подекуди просьби, а подекуди дидактичного трактату. Форма просьби до князя була в вго лиш поетичним помислом, а Данило Заточник і все, що можна-б до него спеціально віднести — позичене з народної літератури, де може й були колись ще близші до „Слова“ оповідання, як ті, що тепер знаємо.

Популярний на свій час зміст „Слова“ зробив вго дуже улюбленою лектурою інтелігентних кругів руської суспільности, так що воно дуже часто переписувалося і перераблялось, нераз в дуєї свого часу. Ті самі переписувачі, видячи перед собою літературний твір в формі прохання якогось Данила Заточника до князя, а не знаючи того, що форма прохання є літературна, а Данило Заточник особа казочна, брали одно і друге так як бачили і означували особу князя на здогад різними іменами. Одному здавалось, що просьба відповідає більше просьбі до князя Ярослава Володимировича, — от він і написав так; иншому видалось инакше, — він і писав по свому, зовсім так само як великоруські вчені. Одні-ж і другі мали при тім однакову слухність, бо „Слову“ се нічого не шкодило; противно ремінісценції з XII в. позволяли віднести „Слово“ до XII в., з XIII в. до XIII в. і т. д. Інші-ж, коли в тім „Слові“ назбирались ремінісценції всіх віків від XI—XVII, вго можна віднести в частях до кожного з них з окрема, але ані до одного в цілости.

VI.

Оставало б ще відповісти на одно питає: звідки автор „Слова Данила Заточника“ прийшов до заміру писати свій твір в формі прохання до князя? Міллер, Некрасов і Шлякин вказували, правда, на подібні твори західної літератури; та тут треба би передовсім сконстатувати, чи котрий з тих творів на Руси був взагалі звісний, а се на разі трудно, бо одна схожість форм ще нічого не говорить. Щоб можна говорити про який небудь вплив одного твору на инший, про яку небудь залежність одного твору від другого, на се крім схожости їх форм треба мати також схожість змісту. А сего поки що нема тут, хоч є зовсім деінде — в двох творах звісного грецького хроніста Михайла Гліки. Михайло Гліка з Коркіри жив і писав в XII в. за часів цїсаря Мануїла Комнена. За якусь велику провину, котрої характер впрочім не зовсім ясний, засудив вго Мануїл Комнен на важку кару заточеня в Нумері, а відтак на осліпленє (гл. „Bibliothèque Grecque Vulgaire publiée par Emil Legrand“, Париж, 1880, т. I р. XIV—XX і студію К. Крумбахера в „Sitzungsberichte der philos.-philol. und der historischen Klasse der k. bayerischen Akademie der Wissenschaften“ 1895, р. 391—460). З заточеня вже писав Михайло Гліка два письма до цїсаря, і в них, представивши гірку долю заточника, обставав за своєю невинностию і просив уласкавленя. Оба ті письма — то поема, та підчас як перше

(Legrand, op. cit. p. 18—37 „Στίχοι γραμματικοῦ Μιχαήλ τοῦ Γλουᾶ οὗς ἐγράψε κατ' ἐν κατεργεσθῆ κειρὸν ἐκ προσεγγεσίας χειρῶν αὐτοῦ“) від початку до кінця становить артистичну цілість, в другім (Krummbacher, op. cit.) іномічний елемент першого розростає ся і становить головну складову часть твору, а історія особистого горя автора і вго прохання до цїсаря виповнюють лиш прольоґ і епільоґ.¹⁾ Епільоґ-же сей, як справедливо замітив Крумбахер (Mittelgriechische Sprichwörter p. 58), дуже ельно нагадує поеми сучасного Гліці поета-жебрака κατ' ἐξοχήν Теодора Птохопродрома,²⁾ писані для Мавроіоанна (Legrand, op. cit. p. 38—47), Севастократора (ibidem p. 48—51), а головно (бо є їх аж чотири) для Мануїла Компена (ibidem p. 52—124).

Порівнавши всі ті вказані твори з „Словом Данила Заточника, я пересвідчив ся, що воно по своїй формі найбільше схоже, а місцями навіть ідентичне з іномічною просьбою Гліки, а посередно з поемами Птохопродрома. Прольоґ і епільоґ „Слова“ з винятком легенди про рибу відповідає прольоґам і епільоґам твору Гліки і поем Птохопродрома; опис гіркої долї заточника ідентичний з описом Гліки, а що до іномічної части „Слова“ то тут схожість з твором Гліки є, правда, дуже слаба, хоч і зазначив вї д. Карнєв, рецензуючи працю Крумбахера, та за те в поемах Птохопродрома є много тих пятаків, до яких автор „Слова“ навіязує ряди своїх приповідок.

„Слово Данила Заточника“ починаєть ся прольоґом, де автор каже, що уповаючи „въ разумъ ума своего“ і своєю красномовністю, покуєв ся „написати всякъ сосудъ сердца“ свого. Та боячись княжого „похуленія“ він зразу втік „отъ лица художества“ свого і тільки видячи княже „добросердіє“ удав ся „ко обычной его любве“.

„Στίχοι“ Гліки починають ся подібним представлєнем довіря в силу свого розуму і досвїду (Legrand op. cit. p. 18);

Ἦρουν παίδιν, ἐγερασσά, πολὺν διήλιτον κόσμον.
σοφῶν ἀρχαίω ἤμουσα, πολλὰς ἀνέγνων βίβλους,
πάντων ἐν πείρᾳ γέγονα, πάσαν ὁδὸν ἐξεύρον,

¹⁾ Ієвстичний розбір збірки приповідок М. Гліки подав Крумбахер в „Sitzungsberichte der philos.-philol. und der histor. Classe der k. b. Akademie zu München“ 1893, т. II. ст. 1—272 „Mittelgriechische Sprichwörter“.

²⁾ Про него гл. в Наймана „Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert“ Липськ 1888, p. 37 і в Крумбахера „Geschichte der byzantinischen Litteratur“ p. 398.

πλάσματα πάλιν μυθικά καὶ λόγους γραϊδίωιν,
ἤκριβωσάμην, εἰ φασιν, ἐξ ἀπαλῶ ὄνουχων,
τὴν γνώσιν σχεῖν πειρώμενος, πάντων καὶ τῶν τυχόντων
ὡς μὴ καταβαπτίζεσθαι βυθῷ τῆς ἀγνωσίας.

Початок поеми Птохопродрома написаної для цїсаря Мануїла Компена (Legrand op. cit. p. 52—53) нагадує не лиш страх Данила в „Слові“ але й кінець „Слова“:

Ἐμὲ δὲ σκόπει μύρμηκα, δέσποτα στεφφάρε,
κατὰ τῶν λόγων τὴν ἰσχύν καὶ τὴν ἀκτημοσύνην,
λέοντας δὲ τοὺς ῥήτορας μετὰ τῶν φιλοσόφων,
οἵτινες ὧσιν δυνατοὶ τοῦ γραφεῖν καὶ στιχίζειν,
καὶ συγγραφὰς νικητικὰς ἠρωϊκὰς συμπλέκειν.
ὅμως ἐκεῖνοι γράφουσιν σοφῶς καὶ κατὰ λόγων,
ὡσπερ σοφοὶ καὶ ῥήτορες· ἐγὼ δὲ οὐχ οὕτως γράσσω,
καὶ γὰρ ἀγράμματος εἰμι καὶ νέος βακκευότης,
καὶ μοναχὸς τῶν εὐτελῶν, τῶν ἀποκαθισμένων,
καὶ τὴν ἰσχύν ἐπίσης τε μύρμηκος κεκτημένων.

А в другій поемі вго-ж (Legrand op. cit. p. 109) читаємо в тім місци:

Ἄλλα μὴ κλείσης ἀκοᾶς, μηδὲ ἀποστραφῆς με
.
εἰ γὰρ καὶ λέξων ἤρχομεν μυθοπλαστῶν τοὺς λόγους
εὐλότος εἶχες, βασιλεῦ, πάντων ἐκ τούτων λῆσιν.
ἐν σοὶ γὰρ ἐγκατοίκησεν ἡ τοῦ θεοῦ προνοία,
ἡ Σολυμῶντος ἀρρητος θεόσοφος σοφία.
Ἄλλ' ἄρχομαι τὰ κατ' ἐμὲ τῇ κράτει σοῦ γνωρίσαι,
καὶ πόσην ὁ τρισάθλιος ὑπέστην τὴν ζημίαν
ἐκ τοῦ μαθεῖν με γράμματα καὶ βίβλους ἀναγνώσαι
καὶ τῶν ἀρχαίων μυθουργῶν τὰς ληρομυθουργίας.

Сі місця відповідають зовсім словам Данила Заточника: „Азь бо, княже господине, ни за море ходилъ, ни отъ философъ научилъ ся, но быхъ яко падая нчела по различнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко медвенный сотъ, тако и азъ по многимъ книгамъ собирая сладость словесную и разумъ, и совокупихъ яко мѣхъ воды моръския, а не отъ своего разума, но отъ божія промысла. Сиں суть словеса, да не уже много глаголю.“ Тут наступає легенда про рибу, що як я сказав вже, є значно пізнішою вставкою Свїдчить за тим

вже те саме, що вона тут зовсім не на місці. Вона перериває зв'язок останніх слів Данила з попередніми. А каже Данило даліше так: „Уже бо предстану глаголати, да не буду яко мѣхъ оутель, рая богатество оубогимъ; да не оуподоблю ся жерновамъ яко тѣ многия люди насыщають, а сами себе не могутъ насытити ся; да не возненавидѣнъ буду миру со мною бесѣдою“ і т. д.

Те саме говорить і Птохопродром (Legrand op. cit. p. 57):

Ἐγὼ καὶ πλείστα καὶ πολλὰ, καὶ τίς γὰρ τὰ συνγράφῃ;
κατάμπανω γὰρ αὐτὰ διὰ τὴν πολυλαζίαν,
ἵνα μὴ φαίνωμαι βαρὺς τῷ κράτει σου καὶ λάλος.

І само закінчене: „Господи! дай же князю нашему силу самсонову, храбрость александрову, кротость давидову,“ і т. д. згоджують ся з закінченням поеми Птохопродрома (Legrand op. cit. p. 124):

Τοὺς τέσσαρας προβάλλομαι, θεόσπεπτε, μεσίτας,
τοὺς μαρτυρήσαντας στερρῶς ὑπὲρ Χριστοῦ σωτήρος,
Γεώργιον, Δημήτριον, Τυρωνα, Στρατηλάτην,
οἱ τε καὶ ταξιδεύουσιν ἐν πάσι ταξιδίοις
καὶ συνοδοὶ πόροσι σου τῷ τρισκρατίστῳ κράτει.

По прольоту в „Словѣ Данила Заточника“ змальована чорними красками доля заточника, що живе „яко трава блещанна, растуца за стѣнію, на нюже ни солнце сияетъ, ни дождь идетъ;“ — так і він в „всѣми обидимъ, зане ограженъ есть страхомъ грозы“ княжої, „зане, кому любовь, а ему горе лютое“ і т. д. Други й кривні відцурались его при напасти. Очима плачуть з ним, а серцем сьміють ся з него. Цілий сей опис переплутаний приповідками, і їх іде даліше цілий ряд. Вкінци Данило знову вертає до своєї нужди: „Азъ же худы добре дивлю ся. Но егда веселиши ся многими брашны, а мнѣ помяни сухъ хлѣбъ ядушь, или пиши сладкое нитіе, а мнѣ помяни теплу воду пьющи, и праха нападша отъ мѣста завѣтрена. Егда ляжеша на мягькихъ постеляхъ подъ собольими одѣялы, а мнѣ помяни подъ единымъ платомъ лежаща, и зимою умирающа, и каплями дождевными яко стрѣлами сердце пронизающе.“

Такий сам опис горя і нужди заточника стрічаємо в поемах Птохопродрома і епілюот до збірки приповідок Гліки. До приповідки „Ἀποθνήσκος φίλον οὐκ ἔχει“, Гліка навіязує свою власну історію. Він звертає ся до милосердного і чоловіколюбного цїсаря з проханням за номіч. Провина повалила его на землю; всего він позбув ся;

други й кривні всі від него втікають; люті грабіжники скористали з его самоти, і вважаючи его небіщиком, винесли з бідної хижі все аж до нитки, так що він, будши перше на пів голий, тепер зовсім голий став. Тим то найласкавіший, найдобротливіший цїсар може змилуєть ся над ним, приодіне его. За те він знову буде славити его могутість. Може б цїсар і з тої западні темної визволив его на сьвіт божий, з тої западні, де він не чотири дні але пять лїт караєть ся. Коли цїсар дасть волю его журливому скорбному серцю, то він за те дасть волю своїм устам у звеличаню цїсаря; він ціле житє буде молити ся за увінчаного побідами цїсаря. — Отсе в докладний зміст довшого епілюоту Гліки (порівн. Крумбахера „Mittelgriechische Sprichwörter“ p. 58), що майже дослова відповідає повисшому уступови з „Слова Данила Заточника“. Навіть відносини Данила до князя ті самі, що і в Гліки: „Княже господине, каже Данило, яви ми зракъ лица твоего яко гласъ твой сладокъ, и образъ твой государевъ красенъ, и лице твое свѣтло и благолѣбно, и разумъ твой государевъ яко же прекрасний рай многоплодовитъ“. Як Гліка, так само й Данило готов славити свого князя коб той лиш „пустив тучу художества его на землю, поставив „содуды скуделничьи подъ потокъ капля языка“ і т. д.

Крумбахер порівнюючи сей епілюот іномічної збірки Гліки з паралельними уступами в поемах Птохопродрома, що можна б назвати по просту жебрацькими піснями, замітив так в одного як в другого вельми характеристичне сполученє собачого майже рабства з лакейською безчельністю (Verbindung hündischer Unterwürfigkeit mit lakaienhafter Frechheit). Слід того видко і в „Слові Данила Заточника,“ про що так згїрдно виразив ся вже Голубінский.

Останню часть „Слова“ виповнюють в більшій части іноми, що по части навізані до думок автора, а по части вставлені зовсім без звязку. І так Данило просячи князя по змальованю свого прикрого положеня і своєї нужди за материяльну поміч висказуєть ся в численних приповідках про значіне щедрости і скупости князів та бояр взагалі; пригадуючи князеві, що бідний та розумний заслугує скорше на ласку як богатий та дурний, він розправляє в приповідках про розумних і дурних взагалі (порівн. в поемі Гліки у Лєграна op. cit. p. 25 „Τὰ γράμματά τιμήν ἔχουσιν, ἀλήθεια μετὰλην“ і т. д.); сподіючись закиду брехні зі сторони князя він і той закид стараєть ся унеможливити іномічним фільзофованєм: „Или ми речеш: отъ безумія ми еси молвилъ: то не видаль еси неба пользетяна, ни звѣздъ лутовяныхъ, ни безумна мудрость глаголюще. Или ми рече-

ши солгалъ ми еси аки пещъ: добраго бо пса князи и бояре любятъ. Или ми речеш: солгалъ ми еси аки тать: аще быхъ оумѣлъ оукрасти, толко бы не скорбѣхъ“ і т. д. Те самѣ є і в поемі Глѣки (Legrand op. cit. p. 22):

Εἴ τις ἂν λέγῃ· «ψεύδεται, φλυαρεῖ, μὴ τὸν πιστεύης!»
 Κάνεις ποτὲ οὐκ ἐπόνεσεν, οὐκ οἶδε τί ἐνὶ ὀνόματι,
 ὅπου πονέση μεγάλην καὶ ὅπου πονέση πτέρναν
 ἐπίσης ἀναγκάζονται κ' ἐπίσης ὀδυῶνται.
 ἐκείνους ὅπου ἐπόνεσαν ἐρώτα, καὶ νὰ μάθης.

Найменше вязеть ся з „Словом Данила Заточника“ уступ іномічний вимірений против злоби женщин, що мабуть внесли туди пізнійші копїсти з „Пчелъ“ або вирост зі „Слова о злыхъ женахъ.“ Та все таки можна припускати, що вже в первістній перерібці „Слова“ був якийсь натяк про женщин, що потім легко прийшло ся розширити копїстам. Се тим правдоподібнїйше, що і в грецькїм першовзорі „Слова“, в поемі Глѣки є епізоди про женщин, зовсім схожі з відповідними уступами „Слова“. Я наведу для прикладу хоч би такий характеристичний епізод (Legrand op. cit. p. 27):

Ἦδε κριταὶ καὶ δίκαια καὶ νόμοι καὶ κανόνες.
 ἢ παπαδία παρέπεσεν, ἐξῆβρισε τὴν κοίτην,
 καὶ καθαιρούσι τὸν παπᾶν, αἱ συμφορὰ μεγάλη!
 Ἐκείνη παρηγέμισε, καὶ τοῦτον τιμωροῦσιν.
 і т. д.

Уступ про женщин в „Словѣ“ є лиш переповіданєм наведеного грецького епізоду, а таких епізодів і у Глѣки і у Птохопродрома стрічаєть ся ще більше.

Веї ті думки, що вязуть ся з собою трохи поверховно, виражені в „Словѣ“ приповідками, що хоч в малій части сходять ся з приповідками грецьких авторів, то все таки мають з ними одно спільне: морально-духовний характер. Менї здаєть ся одначе, що я вже й так навів доста паралельних місць з „Слова Данила Заточника“ і поем Глѣки та Птохопродрома, щоб переконати кожного в залежности першого від других. Я спробую ще лиш означити більше менше час повстаня „Слова Данила Заточника“. Поєми Михайла Глѣки повстали в доста певно означенім часі, одна (іномічна збірка) в 1164 р., а друга найбільше пять літ перед першою, в кождім разі межі 1159—1164 рр. (гл. в „Byzantinische Zeitschrift“ видаваній Крумбахером в Липську, т. V зошит I, з єчня 1896 р.,

статю І. Дрезеке: „Zu Michael Glykas“ р. 54—62). Першу-ж копію „Слова Данила Заточника“, найстаршу, яка заховала ся до наших часів маємо з XV в. — копію Ундольською. Зваживши-ж тепер, що ца те, аби який небудь твір став популярним і був копіований, треба довшого часу й пригадавши собі, що вже в XIV в. „Слова Данила Заточника“ було досить знане (звістка літописця!), а з другого боку й те, що розповсюдненє поєм Глѣки і Птохопродрома вимагало теж якогось часу, — ми поветанє „Слова Данила Заточника“ можемо віднести до XIII, а найдалше до початку XIV в. Більше про час повстаня „Слова“ сказати не можна нічого, бо нема на се найменших дат.

Остаточні-ж висновки сих заміток такі:

1) Памятка старо-руської літератури звісна під назвою „Слова Данила Заточника“ не є оригінальним твором лиш перерібною поєм грецького хроїста з XII в. М. Глѣки, а посередно єго сучасника Теодора Птохопродрома.

2) Данило Заточник „Слова“ і Данило Несчасний Дворянин народних оповідань є одна і та сама особа, що в руську перерібку грецьких творів вставили найімовірнїйше пізнійші копїсти разом з иньшими вставками та в нїякім разі не є се автор „Слова“.

3) Все що відносить ся до особи Данила Заточника в „Слові“ взяте в першїм ряді з вказаних грецьких творів, в другім з народних оповідань (льокальний кольорит „Слова“ і історичні спомини XI в.); мотиви іномічної часті „Слова“ походять по часті з першого жерела, почасти-ж з подібних іномічних збірок руської редакції.

4) Час повстаня „Слова“ можна означити лиш загально; найімовірнїйше воно повстало в XIII або з початком XIV в.

5) Не знаний автор „Слова“, не бувши сам нїяким заточником, не писав проханя до нїякого князя. Форма просьби дістала ся єму готова з Візантії.

6) Пізнійші копїсти і перерібники „Слова“ не знаючи нічого про казочний характер Данила Заточника, ні про чисто літературний характер єго проханя, бачили в Данилі історичну особу, а в формі проханя справдїшне проханне і старали ся означувати в своїх копіях та перерібках особу князя по імені, кождий по своему, за для чого нині в різних копіях бачимо імена різних князїв.

7) З огляду на все сказане на „Слово Данила Заточника“ належить дивити ся як на чисто-літературний твір без історичного підкладу (руського!) в роді таких як Пчела, Цѣпь, Златоструй і т. и. Історичного є в нїм тільки, що ремінісценції XIII—XVII вв., що попали в „Слово“ завдяки різним переписувачам.

У Відни, дня 1 Лютого 1896 р.

Слово Данила Заточника.

(Копія Толстого з XVII віка).

Слово о Даниле Заточникѣ.

Вострубімъ, братіе, яко во златокованнѣя трубы, въ разумѣ оума своего, и начнемъ бити сребренѣя арганы; и возвѣмъ мдрости своя¹⁾.

Боже, Боже мой! въскую мя еси оставилъ. Востани слава моя, востани въ псалтыри и въ гуслехъ; востану рано, исповѣмти ся. Да разверзу во притчах гаданіе мое; провѣщаю во языцѣхъ славу мою. Срдце бо [с]мысленнаго укрѣпляется въ телеси его мдростию. Бысть языкъ мой трость книжника скорописца, и оувѣтлива оуста, аки рѣчьная быстрость; сего ради покушахся написати всяк соузъ срдца моего, и разбихъ злѣ, аки древняя мднца о камень. Но бою ся, господине, похуленіе твоего на мя; азъ бо есмь яко она смоковница проклятая, не имѣя плода покаянню; имѣю бо срдце аки лице без очію, и бысть оумъ мой яко ночны вранъ на нырщи забдѣхъ и разсыпаса животъ мой аки ханаонскі ц(а)рь буестію, и покры мя нищета аки Чермное море Фараона²⁾. Сѣ же бѣхъ написахъ, бѣжах о(т) лица художества моего, аки Агаря рабыня от Сарры г(оспо)жи своея. Но видѣхъ, г(оспо)д(и)не кн(я)же, твое добросердіе к себе, и притекох ко обычной твоей любвѣ, г(лаго)леть бо писаніе: просящему оу тебе даи, толкущему отвръзи, да не лишен будещи ц(а)рства н(е)б(е)снаго³⁾; писано бо есть: возверзи на Г(оспод)а печаль свою, той тя препитааетъ вовѣки.

В () ванті слова, вставлені замість титл і знаків скорочень.

¹⁾ В копії Ундольського читаємо далше: „и ударим в мысли ума своего поюще в б(о)год(у)хновеннѣя свѣрили да восплачются в нас д(у)шеполезнѣя помыслы“.

²⁾ В коп. Унд. читаємо далі: „не оста обиліе посредеь дому моего аки солнце на гавалѣ“.

³⁾ В коп. Унд. в тім місци чит.: „д(а)в(и)дъ рече: не суть рѣчи, ни словеса, ихже не слышатся гл(аси) их. Мы не умолчи, но во(з)гд(а)гол(е)мъ къ г(осподи)ну

Азъ бо есмь, кн(я)же г(оспо)д(и)не, яко трава блещанна, растуще за стѣнню, на нюже ни с(о)л(н)це сияеть, ни дождь идетъ: тако и азъ, кн(я)же г(оспо)д(и)не, всѣми обидимъ есмь, зане ограженъ есмь страхомъ грозы твоея, яко оплѣтомъ твѣрдимъ. Но не возри на мя, кн(я)же г(оспо)д(и)не, яко волкъ на ягня; по возрї на мя, г(оспо)д(и)не мой аки м(а)ти на мл(аде)нца. Возри, г(осподи)не на птицы н(е)б(е)сныя; яко ти ни орютъ, ни сѣють, нї в житницу собирають, но оуповають на м(и)л(ос)ть б(о)жію; тако и мѣ, кн(я)же г(осподи)не, желаемъ твоей м(и)л(ос)ти: зане, г(осподи)не, кому любово¹⁾ а мнѣ горе лютое; кому Белѣ озеро, а мнѣ черныя смѣлы; кому Лачъ озеро, а мнѣ, на немъ сѣдѣ, плачь гѣрки; кому ти єсть Новѣгород, а мнѣ оуглы опали: зане не процвѣте часть моя²⁾. Друзи же мой и ближніи мои и тїи о[т]врѣгоша ся менѣ: зане не поставих пред ними трапѣзы многоразличныхъ брашенъ. Мнѣзи бо дружатся со мною, а погнетаютъ руки въ солїло а при нанести аки врази обрѣтаются и пакы помагающе подразїти нѣзи мой: очима бо плачють со мною, а с(е)р(д)цемъ смѣютмися. Тѣмже не иму другу вѣры; и не надѣйся на брата. Не лгалъ бо ми Ростиславъ князь³⁾: лѣпши бы ми см(е)рть, а не Курское кня(же)ніе. Також и мужеви: лѣпше бы ми смерть, нежели продолжен животъ в нищеть; якоже бо Соломанъ рече: ни богатства, ни оубожества не дай ми Г(оспод)и, ащели буду богатъ, гордость воспрїиму; аще ли буду убогъ, помышляю на татьбу и на розбои, а женї на блядню.

Тѣмже вошю къ тебѣ, кня(же) мой, г(оспо)д(и)не мой, одержимъ єсмь нищетою: помїлуй мя, сыне великаго ц(а)ря Владимера⁴⁾, да

своему всѣм(и)л(ос)тивому кн(и)зю Ярославу всеволодовичю.“ Далше порядок речень і сполученї їх в копії Ундольського і Чудовській рїзнять ся від порядку і сполучень копії Толстого. Змїст їх однакий, хоч в копії Ундольського все бїльше попутане й хаотичне до самого кїнци, так само як і в схожїй в нею копії Чудовській. В загалї-ж треба признати, що при браку якого небудь пляпу писаня в усїх копіях, копії Толстого і схожї з него копії Академична, Копенгагенська і Морозовська лїпшї від копії Ундольського і Морозовської а так само й від копії Соловецкої і гр. Д. Н. Толстого, що будучи схожї з двома сестанними, є на половину скороченї, перерїбки.

¹⁾ В копії Морозовській: „любовь“, в Копенгагенській: „благо любиво“, в Академичній: „б(о)голюбиво“. Мала се бути якась назва топографїчна, тепер не зрозумїла.

²⁾ В копії Ундольського: „Кому ти е(с) переяславль а мнѣ гореславль, зане час не прорасте в нем.“

³⁾ В Копенгагенській копії чит: „Ярославъ князь“...

⁴⁾ В Копенгагенській копії чит: „великаго князя Володимера“.

не восплачу ся рыдая, яко Адамъ рабъ. Пусти тучю художества моего на землю: зане, кн(я)же г(осподи)не, богатъ мужъ вездѣ знаѣмъ есть и въ чюжей землѣ друзи имѣеть, а оубогъ и во своихъ невидимо хѳдитъ. Богатъ возгл(аго)летъ, всѣ возмолчатъ, а слово его вознесутъ до облакъ; а оубогъ возгл(агол)етъ, вси нанъ кликнутъ и оуста ему заградятъ: ихже ризы свѣтлы, тѣхъ и рѣчь честна.

Кн(я)же мой, г(осподи)не мой! избави мя от нищеты сея, яко серну о тенета, яко птицу отъ кляпцы, яко оутя от ногтей носимаго ястреба, яко овцу от оустъ лвовыхъ. Азъ бо есмѣ, кн(я)же г(осподи)не, яко древо при путѣ: мнози посѣкають егѳ и на огнь вмѣшуть; також и азъ всѣми обидимъ есмь, зане ограженъ есмь страхомъ грозы твоей.

Якоже бо олово гинеть, часто разваряему: тако и ч(е)л(овѣ)къ приѣмлет многия бѣды. Никтоже можетъ соли зобати, ни въ печали смыслити; всякъ бо ч(е)л(овѣ)къ хитритъ и м(уд)ритъ о чюжей бѣдѣ, а о своей не можетъ смѣслити. Злато искушается огнемъ, а ч(е)л(овѣ)къ напастями; пшеница бо, много мучима, чистъ хлѣбъ подаеть, а въ печали обрѣтаеть ч(е)л(овѣ)къ оумъ совершенъ. Молеве рѣзы извѣдаютъ, а ч(е)л(овѣ)ка печаль; печалну мужу засышутъ кости. Аще кто ч(е)л(овѣ)ка въ печали призритъ, какъ студеною водою напоитъ во знойный д(е)нь. Птица бо радуется веснѣ а мл(аде)нецъ м(а)т(е)ри; тако и азъ, кн(я)же г(осподи)не, радуюся твоей м(и)л(о)сти; весна оубо оукрашаетъ цвѣты землю, а ты кн(я)же г(осподи)не, оживляеши вся ч(е)л(овѣ)кы своею м(и)л(о)стью, сироты и вдовицы, о(т) велможъ погружаеми. Кн(я)же г(осподи)не! яви ми зракъ лица твоего яко гл(а)съ твой сладокъ, и образ твой г(осу)д(а)ревъ красенъ, и лице твое свѣтло и бл(а)голюбно, и разум твой г(осу)д(а)ревъ якоже прекрасный рай много плодовитъ. Азъ же хѳды добре дѣвлю ся. Но егда веселиши ся многими брашны, а мнѣ помяни сухъ хлѣбъ ядуць, или ииши сладкое питие, а мнѣ помяни теплу воду пьющи, и праха нападша от мѣста завѣтреня. Егда ляжеш на мягкихъ постѣляхъ подъ собольими одѣялы, а мнѣ помяни под единымъ платомъ лежаща, и зимою умирающа, и каплями дождѣвными яко стрѣлами с(е)р(д)це пронзающе.

Да не будѣ, кн(я)же, рука твоя согбена на подаиѣ оубогимъ: ни чашею бо море росчерпати, ни нашимъ иманіемъ твоего дому истощити. Якоже бо неводъ не удержитъ воды, но точию едины рыбы: тако и ты, кн(я)же г(осподи)не, не воздержи злата и сребра, но роздай людемъ, Паволока испрещрена многими шелки, краснѳ лицѣ являеть: тако и кн(я)зь многими людми ч(е)с(т)е(н)ъ и славенъ по всѣмъ странамъ: яко же рече Соломанъ: слава ц(а)рю во мно-

зѣхъ языцѣхъ; тако и тебѣ кн(я)же, слава и побѣда велика во мнозехъ языцехъ. Якоже бо похвалися Езикѣй царь послѳмъ царя вавилоньскаго, и показаша имъ множество злата и средбра; онѣ же рѣша ему: нашъ ц(а)рь богатеѣ тебя, не мно(же)ство(мъ) злата, но множествомъ воя: занеже мужи злато добудутъ, а златомъ людей не добыти. Якоже рече Святославъ кн(я)зь Игоревъ¹⁾ иды на ц(а)ря съ малою дружиною и рече имъ: братіѣ! намъ ли от града погинути, или граду от нас пленѣну быти? Якоже Богъ повѣлитъ, тако и будетъ: поженеть бо единъ стѳ, а от ста двѣгнется тысяща; надѣяся на Г(оспод)а яко гора Сиѳнъ не подвижется во вѣкы. Дивѣя за буяномъ конѣ наствити, а за добрымъ кн(я)земъ воевати; многожды бо безнарядіемъ полцы погибають. Видѣхъ великъ звѣрь, а главы не имѣеть: тако и добрыя полки без добрагъ кн(я)зѣя погибають. Гусли бо строятся персты, а тѣло основается жѣлами а дубъ крѣпится множествомъ коренія: тако и градъ нашъ крѣпится твоею державою: занѣ кн(я)зь щедръ о тецѣ есть всѣмъ; слуги бо мнози о[т]ца и м(а)тери лишаются и къ нему прибѣгають. Добру бо господину служба, дослужится свободы; а злу г(осподи)ну служба, дослужится болшіа работы. Зане кн(я)зь щедръ, аки рекѣ без береговъ текуще вквозѣ дубравы, напаяюще не токмо ч(е)л(овѣ)цы, но и скоти и вся звѣри; а кн(я)зь скупъ, аки рѣка, великъ брегъ имущъ каменны: нельзя нити, ни коня напоити. А бояринъ щедръ, аки кладѣзь сладокъ, а скупъ бояринъ, аки кладѣз солонъ. Не имѣй себѣ двора близъ кн(я)жа двора; не держи села близъ кн(я)жа села: тноунъ бо егѳ яко огонь трепетицею накладыенъ, а рядовичи егѳ яко искры; аще о(т) огня оустережешися, но отъ искры не можешъ оустрепцѣя жженіѣ портъ²⁾.

Кн(я)же г(осподи)не мой! не лиши хлѣба нища м(уд)ра, ни вознеси до облакъ богатаго безоумна, несмысленна: нищъ бо м(уд)ръ, яко злато въ калне сосѣде, а богатъ красенъ несмысленъ, то, аки паволочитое зголоубѣ, солѳмы наткано. Г(осподи)не мой! не зри внѣшняя моя, но зри внутреняя: азъ бо одѣяніемъ есмь скуденъ, но ра(з)умомъ обиденъ; юнъ возрастъ имѣю, а старъ смѣсломъ³⁾;

¹⁾ В копіяхъ Копенгагенскій и Морозовскій чит. „сынъ ольжичъ“.

²⁾ Сему уступови відповідає в копіі Ундольського таке: „Кн(я)же мой г(осподи)не. се былъ есмь в велицей нужи под работнымъ яремомъ пострадахъ. все тое искусихъ яко зло ес. лучше бы ми видет(и) нога своя в лычницы в дому твоемъ нежли в черлепѣ саповъ в боярстѣмъ дворѣ и т. д.“

³⁾ В копіі Ундольського чит.: „аще т(в) есмь на рати не хоробръ по на словехти есмь крѣпокъ“.

быхъ мѣслию яко орѣлъ паряй по воздуху. Но постави сосуды скудельничьи подъ потокъ капля язѣка моего, да накаплютъ ти сла(д)-чайши меду словеса оустъ моихъ; якоже речѣ Д(а)видъ сладка словеса твоя паче меда оуетомъ моимъ; Осоломан речѣ: словеса добра напаяютъ д(у)шу, покрываетъ же печаль сердце безумному. Мужа бо мудра посылай, мало ему кажи; а безумна посылай, самъ не лени ся по немъ ити. Очи бо мудрыхъ желаютъ бл(а)-гихъ, а безумнаго дому пирѣвнаго. Лѣши слышати прѣние оумныхъ, нежели безумныхъ наказаніе. Дай премудру вину, премудріе будетъ. Не сѣй бо на браздахъ жита, ни мудрости на с(е)рдце безумныхъ: безумныхъ бо ни орютъ, ни сѣютъ, ни въ житницы собираютъ, но сами ся ражаютъ.

Какъ во оутель мѣхъ воду лити, такъ безумнаго оучити; псѣмъ и свинямъ не надобе злато и серебро, ни безумному мудрая словеса; ни мертвеца розсмешити, ни безумна наказати. Дѣти бѣгаютъ рода а Г(осподь) пьяного ч(ел)овѣка. Коли пожретъ синица орла, коли каменіе восплетъ по водѣ, коли свинія почнетъ на бѣлку лаяти, тогда безумный оуму научится.

Или ми речеши: от безумія ми еси молъвилъ: то не видалъ есми неба польстяна, ни звѣздъ лутовяныхъ, ни безумна мудрость гл(аго)люще. Или ми ре(че)ши: солга[лъ] ми еси аки пѣсѣ: добраго бо пса князи и бояре любятъ. Или ми ре(че)ши: солгалъ ми еси аки татъ; аще быхъ оумѣлъ оукрасти, толко бы не скорбѣхъ. Д(ѣ)-в(и)ца погубляетъ красоту свою бляднею, а мужъ мужество свое татбою. Кн(я)же мой г(осподи)не! не море топить корабли, но вѣтри; а не огонь творитъ разжжѣніе желѣзу, но надыманіе мешиѣ: такоже и кн(я)зь не самъ впадетъ во многіи в вещи злая, но думцы вводятъ. З добрымъ бо думцею кн(я)зь высока стола додумастца, а с лихимъ думцею думает, и малаго стола лишѣнъ бѣдетъ.

Гл(аголе)тъ бо в(ѣ) миръски прѣтчах: не скѣтъ въ скѣтѣхъ коза, а не звѣрь во звѣрѣхъ ѣжъ, не рыба въ рѣбахъ ракъ, не птица во птицахъ нѣпотырь; а не мужъ въ мужѣхъ, кѣмъ своя жена владѣтъ; не жена въ женахъ, ѣже от своего мужа блядѣтъ; не работа въ работахъ, под жѣнками воз возити Дивѣ дива, кто повмаетъ жену злообразну, прибылька ради. Нѣкогда же видѣхъ жену злообразну, приничюще к зеркалу и мажущися румянцемъ, и рѣхъ ей: не зри въ зеркало, видѣвше лѣпность лица своего, зане большую печаль примѣши себѣ. Или речеши: женися у богата тѣстя, чти дѣля, а ту пей, и яжь, и весели ся в великой радости и любве; то лѣпше воля ввести въ домъ свой, нежели злая жена

поняти: во[лъ] бо не молвить, ни зла мѣслить; а злая жена бѣема бѣсится, а кротима висится, въ богатствѣ гордится, а во оубожествѣ иныхъ осужаетъ. Что есть жена зла? гостница неосушѣмая, купница бѣсовская. Что есть жена зла? мирскы мятѣжь, ослеплѣніе оуму, начѣлница всякой злобѣ, во ц(е)ркви бѣсовская мытница, побѣрница грѣху, засѣда сп(а)сенію. Аще котѣрый мужъ ѣметъ смѣрйти на красоту жены своея и на ся лѣскавая словеса, а дѣль ея не испытаетъ: то дай Б(о)гъ ему трясею болѣти. Но по сему разсмотрите злу жену, ѣже речѣтъ мужу своему: г(осподи)не мой, свѣте очию моею! азъ на тя не могу зрѣти; егда гл(агол)еши ми, тогда взираю на тя и обоумираю, и возрожатъ мя оуды тѣла моего.

З о женахъ. Послушайте жены ап(осто)ла Павла, гл(агол)юща: кр(е)тъ естъ глава ц(е)ркви, а мужъ женѣ своей. Жены же оу ц(е)ркви стоятъ молящися Б(о)гу и с(вя)теи Б(огороди)цы; а чему ся хотите оучити, и вы оучитесь в домѣхъ оу мужей своихъ; а вы мужи по закону держите жены своя, поне борзо¹⁾ обрѣсти добрыхъ женѣ. Жена добра вѣнецъ мужу своему и безпечалие; а злая жена люта печаль, изотчаніе дому. Червь бо древо тлитъ, а злая жена домъ мужа своего теряетъ. Лутчи естъ во оутлѣ лодѣ по водѣ ѣздити, нежели злѣ женѣ тайны повѣдати: оутлая ладья порты помѣчитъ, а злая жена всю жизнь мужа своего погубляетъ. Лѣши естъ каменъ долотити, нежели злая жена оучити; ѣли желѣзо варити: желѣзо оуваришь, а злы жены не наоучишь; злая бо жена ни оученія слушаетъ, ни Б(о)га ся боить, ни людей стыдится, по веі оукаряетъ и вся осужает. Что двѣ злѣ в четвероногихъ? и что змін лютѣши въ ползѣщихъ по земли? всего того злая жена злѣ. Нѣсть на земли болші женскія злѣбы: женою бо сперва прадѣдъ нашъ Адамъ изгнанъ бытъ из рая; жены ради Иосифъ прекрасны въ темниці затворенъ бытъ; жены ради пр(о)р(о)ка Данила в ровъ вверже, и лвы ему нози лизаху. О злѣе орудіе, остро дѣволе!

Нѣкомуже оумре жена зла, бнѣ же, по см(е)рти ся, начатъ дѣти продавати, людіе же рѣша ему: чему продаешь дѣти? онже рече имъ: ащели будетъ родилися въ матерѣ, и они возрастъши мене продадутъ.

Еще возвратимся на прѣдняя словеса. Азъ бо, кн(я)же г(осподи)не, ни за море ходилъ, ни отъ ѣилосоѣ научился, но быхъ яко падая ичела по различнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко мѣдвеный сотъ, тако и азъ по многимъ книгамъ собирая сладость

¹⁾ В иныхъ копіяхъ: не борзо, і такъ мая буті.

словесную и разумъ, и совокупныхъ яко мѣхъ воды морския, а не от своего разума, но от б(о)жїа промысла. Сїи суть словеса, да не оуже много гл(агол)ю.

Сїи словеса азъ Даниїль писахъ в заточеніе на Белѣ озерѣ, и запечатавъ въ воскѹ, и пустїхъ во ѣзеро и вземъ рыба пожрѣ, и ята бысть рыба рыбаремъ, и принесѣна бысть ко князю, и нача ея порѣти, и оузрѣ кн(я)зь сіе написаніе, и повелѣ Данила свободїти от гѣркаго заточенїя¹⁾. — Не отметаї безумному прїамо безумїя егѣ, да не подобенъ ему будѣши. Уже бо предстану гла(гола)ти, да не буду яко мѣхъ оутѣль, раня²⁾ богатство оубѣгимъ; да не оуподоблюся жерновам, яко тѣ многїя люди насыщають, а самїи себѣ не могутъ насититися; да не возненавїдѣнъ буду мїру со многою бесѣдою. Якоже бо птица оучащаетъ пѣсни своя, скоро возненавидима бываетъ. Гл(аголе)тъ бо вмирскихъ причтахъ: рѣчь продолжна недобрѣ, продѣлана паволока. Г(оспод)и! дай же кн(я)зю нашему силу самсонову, храбрость александрову, іосифовъ разумъ, мудрость соломону, кротость д(а)в(идо)ву, и оумножи, Г(оспод)и, вся человекѣ под руку его. Лютѣ беснующемуся дати ножъ, а лукавому власть. Паче всего ненавиж сторонїка перетерплїва. Аминь.

¹⁾ Та легенда приходять ще лиш в Морозовській копїї; в других її нема зовсїм. Мабуть се вже дуже пізна вставка.

²⁾ Може бути — замїсь „роня“.

Неовїталїзм і його хиби.

Написав Др. О. Ч.

Num certe neque consilio primordia rerum
Ordine se sua quaeque darent motus pepigere profecto,
Sed quia multa modis multis mutata per omne
Ex infinito vexantur percita plagis,
Omne genus motus et coetus expiriundo
Tandem deveniunt in talis disposituras,
Qualibus haec rerum consistit summa creata,
Et multos etiam magnos servata per annos,
Ut semel in motus coniectast convenientis,
Efficit, ut largis avidum mare fluminis undis
Integrent amnes et solis terra vapore
Fota novet fetus summissaque gens animantium
Floreant et vivant labentes aetheris ignes.

Дукрецій.

I.

Макс Нордау так характеризує в своїй книжцї: „Выснота“ „Fin-de-siècle“: „Одна історична епоха хилить ся до заходу і починає народжати ся нова. Все, що існує, хитаєть ся, рушить ся і на се руйшованне дивлять ся байдуже, бо люде вже наїдяні ущерть і не вірять, що варто що небудь спасати. Погляди, які панували колись, вмерли або стали вигнанцями, як розвінчанї королї, а за спадщину їх борять ся законні і незаконні спадкоємцї. А поки що панує анархїя. Веї пильно дивлять ся у будучість, не знаючи звідкиля чекати її і що вона уявлятиме з себе. Що буде вважати ся за моральне і чарївне завтра? Що скаже свѣту завтрашній день,

у що будемо вірити, од чого будемо у захваті? От питання, що турбує тисячі грудий і кожного разу, як шарлатан збудує лавочку і почне продавати цілючий елексір, як дурень або божесвільний почне говорити не те, що попередники, утворюєть ся величезна змішанина, коло новаторів стовплюють ся голодні духом“.

„На небі горять яскравим подумвм густі хмарв. Над землею встають глибокі тіни і обгортають краєвид таємничою темнотою. Минув день, настає ніч — сутінки людскости“.

Самим характерним духовим настроєм „fin de siècle“—я є містичізм, теж таке становище духа, коли невідомі і незрозумілі відносини між феноменами приймають ся за певні і пеначе зрозумілі. Сей настрої залежить від на прирожденної чи набутої нездатности, яка засаджаєть ся на недужому становищу мозку, розбїрати ся в асоціаціях ідеї, нездатністю свідомо освїтити неясні думки, затримавши ті з їх, що не мають нічого спільного з точним досвідом.

З другого боку містичізм — характерна ознака виснажених суб'єктів. Через те то „fin-de-siècle“, коли так багато виснажених, характеризуєть ся розповсюдженням містичізма.

Причина виснаги — сучасне економічне життє з його поступовою напруженістю боротьби за істнованнє. Але що справа не обмежуєть ся одним поколінням, і спадщинність сумірує в дальших поколіннях злі наслідки впливу всякої боротьби, то вони вступают в житє ще при більш злих умовах, властиво, маючи в собі підірване духове і фізичне здоровлє, на яке до того впливають ще важчі, а ніж на їх батьків, економічні причини.

Ослаблений їх мозок стає нездатним строго логічно думати, але завжди радо лине в туманні, неплодні пустині містичізма.

В наслідок такого становища людського духа мають змогу підняти ся повалені боги, їх кумири знаходять, поновляють, вичищають забрудені, забуті храми і починають молити ся на те, що в період піднесення духа вважало ся за вартє тільки глуму. Зруйновані давно вчення набірають ся нової сили, і джепророки знаходять собі досить слухачів серед виснаженої маси, що для неї невідомі докази проти сих недоносків думки, бо вони потребують строго логічного думання, яке витримати їм неможливо так само, як кажанам та совам саява дня.

II.

Між такими вже забутими вченнями, що тепер підіймають голову — стоїть віталізм. Віталісти признають, що з'явиско (явище) життє є елементарним *sui generis*, яке не розкладаєть ся на простіші. В організованих тілах дїє особлива житєва сила, що не має нічого спільного з силами неорганізованої матерії, що житєвний субстрат протоплязма (первище) має псіхіку: вона може хотіти, пам'ятати. Давні віталісти були консеквентні і не згоджували ся дїлити ся з фізиками та хеміками, у їх житєва сила умовляла собою цілком увесь процес життє і творила наперекір фізико-хемічним законам; сучасні неовіталісти вже більш поділчиві і признають пануваннє фізико-хемічних законів в живих істотах, але лишають ще місце і житєвій силї. Низький рівень хемії та фізіології давав місце усяким безпідставним гіпотезам, і вченнє про житєву силу тримало ся аж до 40 років нашого столїття, хоч ореол його все більш та більш меркнув. Першою визволила ся з під гнету віталізма хемія, як наука, що розглядає простїйші, рівняючи до фізіології, з'явиска і через що їх лекше точно досліджувати.

Сложність складу органічних матерій, а теж невміннє дістати їх синтетично, давали можливість віталістам казати, що неорганічні матерії одріжняють ся од органічних тим, що останні утворюють ся тільки в організмах під впливом житєвої сили. Але з розвитком хемії стало відомим, що різниця між органічним та неорганічним не має принципіального характера і істнує тільки в наслідок особливих властивостей угольця (угля), головної складовини органічних матерій. Разом з тим, починаючи з славетного синтеза Велера, хемія синтетично дістає цілий ряд органічних сполучень в лабораториях і таким способом цілком руйнує погляд, що органічні матерії утворюють ся тільки в організмах. Годить ся тут сказати про остатню повину у справі синтеза органічних матерій. Властиво, я кажу про так довго бажаний синтез білковини, чого досягнули в лабораторії проф. Косселя в Берлінї Лілієнфельд і Волкович, взявши підвалиною своїх експериментів глікоколь-етїл-сестер, який ще ранїйш систематично дістали Курціус і Гебель. Таким способом вони дістали матерію, яка не одріжняєть ся нічим од звичайної білковини, що зкручуєть ся при кип'яченні¹⁾.

¹⁾ Подробиді в відчитях Берлінського фізіологічного товариства засідання 13/IV і 27/VII 1894 р.

Але давні віталісти на цьому не обмежувалися, життєва сила в їх мала змогу перемінити один елемент у другий, навіть творити матерію з нічого. Так року 1800 берлінська академія дала тему: хемічні елементи утворюються в рослинах, чи увиходять в їх з надвору, а року 1838 геттінгенський університет: чи не утворюють самі рослини елементів з води?

Для їх таким способом не існував великий закон Лавуазє про вічність матерії. Без цього принципу треба зрештою бажання досліджувати переміни у матерії, бо як її дослідити, коли вона при якихсь невідомих нам умовах має знову повернутися у ніщо. Віталістам можна простити, що вони не знали доказів цього закону а posteriori, бо при низькому становищі хемічних відомостей може справді здатися, що при обертанню твердих чи рідких матерій у стан газу, вони зникають цілком не тільки з поля нашого зору, але повертаються у ніщо. Але є і апріорний доказ вічності матерії. Власне — розвинений інтелект не має змоги уявити собі матерію знищеною; можна собі уявити, що обсяг матерії зменшився, а зменшення кількості самої матерії є логічним абсурдом. Це має підвалину в організації нашої думки, яка є встановленням відношення. Але не можна встановити відношення, коли одного з членів відношення бракує, як в данім випадку, коли б ми уявили собі матерію знищеною. Не можна думати, що „щось“ стає „нічим“, так само як, щоб з „нічого“ стало „щось“, причина цього є в неможливості для „ніщо“ бути об'єктом думки. Під вічністю матерії ми розуміємо, властиво, вічність сили, що через неї пізнаємо матерію. Розуміння про матерію ми дістаємо з опору, що робить вона на наші органи руху, так само розуміння про сталість матерії ми дістаємо з сталості відпору, що робить на нас матерія. Сила-ж проявляється у двох засадних формах; одна форма сили та, що цією матерія проявляє своє існування, друга, що через неї матерія проявляє свою діяльність. Перша форма сили не має особливого назвиска, друга зветься енергією і розділяється сама на два роди: кінетичну і потенціальну. Сталість обох родів сили — теї, що через неї матерія заповнює просторіння і теї, що робить переміни, не можна довести, бо вона лежить підвалиною усякого досвіду, і сама від себе розуміється при утворенні кожного експеримента; це сама широка наукова істина. Але властивість сталості ми надаємо абсолютній силі, що її ми тільки неявно признаємо, як немінучий корелят відомої нам сили. З принципа сталості сили виникає принцип сталості відношення між силами, бо, коли кооперуючі (содійні) сили в однім випадку рівні кооперуючим силам у другому, кожна

кожній що до їх положення і напруженности, то не можливо думати, що продукт їх спільного ділання в одному випадку відрізняється од продукта у другому, коли тільки не признати, що одна чи скільки сил не побільшилися, чи не зменшилися, теж не визнавши, що сила не веть сталою. З поліпшенням методів досліду стало відомим, що у тих випадках, коли здавалось, що сили повертались у ніщо, справді цього не буває, а що при кожній переміні сила повертається в еквівалентну кількість якої небудь другої сили. Таким способом доходимо до величезного здобутку 19 століття — вічності енергії. Нічого й казати, що давні віталісти грішили проти цього принципу, але проти його грішать і неовіталісти, хоч вони на словах признають залежність організованого від фізикохемічних законів. Коли у живому організмі є визначена кількість енергії, зв'язана з матеріальною структурою його, то з погляду механіків по смерті організма вона перейде в еквівалентну кількість другого роду енергії, а з погляду віталістів життєва енергія не може переходити ні в яку другу, бо вона принципово відрізняється від енергії, що бачимо її ділання у неорганізованій матерії, значить, вона повинна де небудь зникнути.

III.

Переходячи далі до фізіології і відношення до неї неовіталістів, треба одрізнити два способи досліду фізіологічних з'явиск. Один спосіб — це дослідження властивостей і функцій морфологічних елементів, що з їх складається організм, не вважаючи на їх анатомічне положення, значить, на ролі їх в останньому — це фізіологія клітини, другий — дослідження функцій комплексів цих елементів, що утворюють з себе так звані органи — це фізіологія систем. Перший спосіб досліду далеко трудвітний і через це фізіологія клітини далеко менше розвинена, ніж фізіологія систем, а це і дає віталістам можливість казати, що при дослідженні життя не можна користуватися з фізикохемічних методів.

Що до фізіології системи, то вже у більшій частині її не лишається місця віталізму, тут віталісти мусіли кинути свої позиції. На пр. треба це сказати про рух крові в жилах, про процес дихання, про суцільність, як здавалось, життя. Перший зведено до законів руху по еластичних дудочках, останній до з'явиск асоціації і дисоціації газів. Трохи менш точно досліджено функції інших систем. Але всеяке більш менш темне місце у фізіології, де менш

працювали вчені, зараз дає віталістам звагу казати, що дане з'явисько утворюється життєвою силою. Напр. віталіст проф. Бородін через те, що нема ще досить доброї теорії руху води у рослині, каже, що сей рух не підлягає механічним законам, не звертаючи уваги на те, що більш складний випадок — рух крові в тілі людини зведено на такі закони, і брак задовольняючої теорії руху води в рослинах швидче всього треба було б з'ясувати тим, що у сій сфері було в порівнянні мало дослідувачів і до того таких геніальних, як Гарвей та Людвіг, що працювали над рухом крові. Тут ми подамо два приклади проф. Тімирязева про те, як треба обережно відноситись, коли бачимо незгоду житєвих з'явиск з механічними законами і як треба стеретись робити з сеї незгоди виводи. Коли взяти галузку живої піхти (смереки) і проганяти через неї воду, то при меншому надушенню буде витікати з другого кінця більш води, аніж при більшому. Здається, що се перечить фізичним законам, а справді тут нема нічого невідповідного їм, бо капіляри, що по їх тече вода, мають клапани, які зачиняють ся при дужчому надушінню і не пускають води. Коли виставити на вітер, що завжди побільшує парування, листок камеломки (розривника, ломіня), то він парує менш, аніж без вітру; сю невідповідність хемічним законам з'ясовує мікроскоп, який показує істнування в дірочках листа камеломки регуляторів, що зачиняють ся при більшому паруванню. Теж саме можна вказати на так звану парадоксальну емболію, коли ембол попадає в орган проти течії крові. Фізіологія систем має один приклад того, що без сумніву житєве з'явисько не можна з'ясувати життєвою силою, з сим згоджується самий видатний оборонець віталізма проф. Вунге. Я власне кажу про питання, од чого тлунок (жолудок) сам себе не переварує? Відомо, що у тлуңці виділяється міцний соляний квас, що вкупі з ферментом псисинном переварує білки. I. Hunter рішив, що фермент разом з соляним квасом через те не впливають на стінку тлуңка, що сьому перешкоджає „living principle“ — житєвий принцип; доказом було те, що стінка на труні собаки, коли її не дати охолонути, переварується. Але перш Cl. Bernard, а потім Rayu довели неможливість такого з'ясування. Перший через фістулу в тлуңці живої собаки увів туди ніжку живої жаби і ніжка через деякий час переварилась, а жаба була жива, другий зробив се саме з ухом живого кроля; таким способом житєвий принцип не оборонив живої тканини од переварування. Навпаки причину непереварення тлуңком самого себе треба бачити у багатстві тлуңка кров'яними жилами, в яких протікає багато крові, а вона нейтралізує раз

у раз соляний квас і не дає йому впливати шкідливо на клітини слизистої плівки тлуңка. І справді, коли течія крові стане, тлунок сам себе переварує. Другий виділ фізіології — фізіологія клітини — оброблено далеко гірше і він переважно дає можливість віталістам істнувати. Життєві властивості клітини суть: здатність до руху, реагувати на дратування, плодити ся, обмінювати матерію. Усі сї ґрунтовні властивості є у кожній клітині, і диференціяція у визначеній групі клітин одну властивість становить на головне місце, а решту робить тільки менш інтензивними, не утворюючи жадної нової, разом з тим не знищуючи жадної попередньої. Ми не маємо поки що змоги звести сих властивостей клітини. На фізико-хемічні закони, тільки про деякі властивості складено більш менш певні теорії та гіпотези. Так за біполярною, молекулярною гіпотезою Du-Bois-Reimond'a причиною скорочення мускулів (мязів) суть окремі електромоторні молекулярні гнізда; до того ще у диференцированому мускульному (мязовім) волокні ми знаходимо навіть анатомічний субстрат для такої гіпотези — се м'ясові елементи, Sarcous elemente Bowman'a. Приймаючи сю теорію, можна гаразд з'ясувати розклад електричної напруженности на поверхні, мускульних циліндрів і ромбів, а теж з'ясувати саме скорочення мускула (м'яза). Що до нервів, то хоч не можна тотожнити електричну течію і першове підбудження, про те не можна не признати, що підставою для підбудження суть електричні властивості нерва, що заперечне хитання нервового тока в фізичним субстратом підбудження. Далі різні автори: Дарвін, Спенсер, Вейсман, Стразбургер, Гартвіг, де-Фріз, Альтман, Візнер збудовали теорії елементарної структури клітини і спадщинности; вони всі згоджують ся, що ядро і протоплазма (первище) складаються з безлічи дрібних матеріальних частинок, що відрізняють ся своїм хемічним складом, що здатні асимілювати матерію, рости і плодити ся (omne granulum e granulo) і таким способом житєві процеси клітини можна розглядати з одного загального погляду, як житєві процеси дрібних, організованих одиниць, що самостійно плодять ся, що у різних фазах своєї житєвої діяльности суть в ядрі, протоплазмі (первищи) і в організованих продуктах плазми і які відносять ся так до цілої клітини, як клітина до організма. Значінне сих гіпотез з погляду механіків у тому, що ще раз складне з'явисько життя клітини потаданило розікласти на простіші з'явиська: життя ще дрібніших фізіологічних одиниць, і таким способом трохи ще зменшила, сь відлеглість межн неорганізованим і організованим і показала о стільки сложна структура клітини, яку мали нахил перш

вважати навіть за безструктуру. А се становить таким способом питання про первістні прояви життя на відповідну путь. Механіки навіть поки що і в теорії не зважують ся представити самого механізма життя, вони тільки, розіклавши клітину на простійші фізіологічні одиниці, тепер постановили метою дослідження сих одиниць, а потім вже, набувши собі певних відомостей у сій сфері, перейдуть до клітини, як до цілого. Молодість зелена характеризується ся відвагою, вона не звертає уваги на відповідність межі власними силами та трудностю мети і через те береть ся за питання самі шпирокі і цікаві, але згодом ся невідповідність спостерегається сама собою, бо питання так і лишається не розв'язаним, як і перш. Так само було і у науці, коли люди не мали певного розуміння про великість задачі і недостачу сил; вчені брали ся розв'язувати самі загальні питання, але з сього нічого не виходило. Тепер же науковий діяч розуміє гаразд, що неможливо зробити десятого крока, не зробивши першого і займається підготовляючими працями. Проте вони так висловлюються що до „океана невідомого“, як казав Ньютон: коли метод з'ясування механічним способом життєвих з'явиск давав досі позитивні наслідки, то він дасть їх і далі. Се є строго індуктивна конклюдія, як се виникає з самого опрєдлення індукції — процесу розуму, через який виводимо, що справедливе у окремому випадку буде справедливе і у всіх випадках, подібних до попередних у деяких відносинах, що на їх можна вказати; бо світ улаштовано так, о скільки нам відомо, що справедливе у одному випадку справедливе у всіх випадках того самого роду. Так поет на підставі того, що він бачить, як сонце встає що дня і знає, що воно вставало безліч років попереду, робить теж строго індуктивний вивод, коли говорить:

Сонечко встане, як перше вставало
І зорі червоні, як перше плили
Поцливуть і потім.

Вивод людської думки досягає тут вищої певности. Таким способом хоч сам механізм життя не відомий, проте існування гіпотез, що беруть ся з'ясувати його, доводить, що таке з'ясування можливе, значить вони наукові гіпотези, користні при дослідженню сього з'явиска. Навпаки гіпотеза віталістів що до своєї суцности не має бути доведеною і взагалі не задовольняє вимогам, які ставлять ся науковій гіпотезі. Взагалі гіпотезою зветь ся догадка, що робимо її без справжнього доказу, або на підставі доказів, що

очевидячки не задовольнюють, для спробунку — вивести з його заключеня, що згоджують ся з певними фактами. Що гіпотеза є тільки догадка, то зміст гіпотез стримується тільки межами людської уяви. Значить можна вигадати теж у гіпотезі і невідому причину, що діє на основі вигаданих законів. Але така гіпотеза не єсть науковою через те, що вона не задовольняє першої мети, що для неї будується ся усяка гіпотеза: щоб уявити собі незрозуміле з'явиско у звичайному освітленю. Гіпотези законні будуть ті, що підвалиною їх є певно відоме з'явиско, що ми берем його за причину, а закон, що на основі його вона діє, ми вигадуємо, або що ми причину вигадуємо, але кажем, що вона діє на основі законів, подібних з уже відомими нам. Гіпотезу утворюємо для того, щоб раніш можна було ужити при досліді дедуктивний метод; але щоб знайти причину якого небудь з'явиска дедуктивно, треба, щоб процес сей складався з трох частин: індукції, виводу і повірки. В гіпотезі перший крок — індукція — процес, що ним виводимо: справедливе у окремому випадку буде справедливе і в усіх випадках схожих є першим в деяких відносинах, що на їх можна вказати, і процес що ним досліджують ся закони причини, проминається ся, а тільки користують ся з виводу і повірки; в виводі розглядаємо, як на підставі вже виведених законів причина повинна діяти, в повірці ми рівняємо те, чого треба чекати, коли гіпотеза справедлива, і те, що дає досвід. Гіпотеза життєвої сили цілком не задовольняє сих строгих вимог логіки. В ній причина цілком невідома, вигадана, спосіб її діланя теж не відомий, значить не може бути ніякої повірки справедливости, сим же вона сама себе засуджує на завжди лишити ся гіпотезою, ніколи не набути більшої певности, аніж яку має тепер. Велика різниця — вигадувати діячів до з'ясування з'явиска і силкувати ся вгадати, не перечучи відомим вже законам, як могло стати ся те, що досліджуємо. Навпаки теорія механіків задовольняє усім вимогам, що їх вгорі ми виклали, і чим далі, теорія ся буде зміцняти ся, тим більш, що се єдиний спосіб, який тільки давав наслідки, коли ним користували ся.

IV.

Неовіталісти так само, як і давні віталісти, визнають метод відповідність в улаштованню організмів, як поодинокий випадок загальної телеології, прилучаючи сюди погляд про немінучість по-

треби трансцендентного акта творіння, як причини метовідповідності. Вони, не вважаючи на усі факти, признають за можливе бороти ся проти погляда, що загальна метовідповідність укладу світу є тільки поодинокий випадок, що виник посеред безкінця великої кількості неметовідповідних процесів, але що метовідповідність розповсюджена через те, що тільки метовідповідне лишається посеред загального руйнування не метовідповідного.

Після Канта метовідповідність (доцільність), яка б вона не була, стоїть у згоді між річю і якою небудь заміреною метою або заміром, що вказує на замірену діяльність — теж силу, що діє відповідно меті, — властивість, що покладає собі мету, теж свободу. Далі у вченню про розвиток він говорить, що процес сей йде від неживого до живого, а далі до морального. Кант признає непізнаність мет у неорганізованому і організованому, але у моральному виголошує існування їх на підставі присутности у людини волі. Мета складає з себе внутрішню причину, але матерія, як і просторинь мають існування внішнє; все що єсть в просторині, стоїть одно з одним у зверхних відносинах — через що в матерії нема пізнаних внутрішних причин. Але Кант признає теж єдність світа і світового розвитку, то мету, що знайшов її у моральному, становить він за принцип, що лежить підвалиною усього порядку річий, хоч сей принцип не пізнається ні в одному з його решти з'явиск, окріч моральних.

Така кінцева мета єсть свобода, і увесь світовий розвиток Кант розглядає, як з'явиско свободи. Ми цілком згоджуєм ся з першою частиною його вчення про непізнаність внутрішних причин — мет у організованому і неорганізованому, теж згоджуєм ся, що в моральному причиною є воля, але свідоме я жадним чином не єсть ens, а після Спенсера — тільки неінтензивні прояви непізнаного, то воно повинно мати поза собою свою реальність, з своїми внутрішніми причинами — метами, що їх теж цілком не маємо змоги знати.

Значить внутрішних причин ми не можемо знати ні у одному порядку з'явиск, не можемо знати кінцевої мети і не можна навіть про їх говорити. Кант вивів кінцеву мету-свободу, досліджуючи волю людську — феномен і вивід з сього дослідження перенісши до нуменів, де, як каже Мефістофель, відпроваджуючи Фауста у подорож — в світ ідей:

Nichts wirst du sehn in ewig leerer Ferne,
Den Schritt nicht hören, den du thust,
Nichts Festes finden, wo du ruhst.

Здатність волі становити собі мети і досягати їх пеначе за власним бажанєм цілком належить до феноменальних з'явиск, і свобода вибора є чиста ілюзія, се доводить ся можливістю досліда подій людських, що підлягають неминучим законам, як і решта з'явиск; ся законність така строга, що дає можливість істновати так званому економічному матеріялізму, що не тільки політичні і суспільні форми, але мораль, філософію, літературу визнає цілком залежним від стадий економічного розвою, а се не лишає волі людській жадного простору для діяльности.

Та й сама моральність виникла в загальній еволюції, дякуючи тим само законам, що провадять загальний поступ. На моральне можна дивити ся, як на самий користний для вида егоїзм, що дає перевагу у боротьбі за існування тому виду, де він найбільш розповсюджений, бо він переносить осередок боротьби з межі самого вида на решту натури, і зміцняє таким способом сили окремих індивідуумів; таким способом міг грубий егоїзм повернути у такий розумний та високий, що вчить „класти душу за друзі своя“. Значить і у моральному нема ніякої трансцендентної мети і воно виникло і заховується ся, як одна із користних для вида властивостей.

Далі, продовжуючи докази проти телеології a posteriori, зробимо коротенький нарис теорії еволюції за Спенсером; з неї побачимо, як у ній проведено один принцип, як не можна в сій строгій системі істновати телеології і яке незначне місце займає взагалі серед сих величних процесів життя, так що приймати для його трансцендентний акт творіння і особливу силу, несхожу з рештою, яка таким способом псувала б увесь сей строгий порядок, теж цілком не можливо. Увесь процес існування складається ся з двох частин: еволюції і розкладу. Поступ є переміна незв'язаної, невизначеної однородности в визначену і зв'язану різнородність, перемену, що її злучено з розкиданнєм руху і інтеграцією матерії. Причина еволюції є нестійність однородного, бо однорodne легко мусить стратити свою однородність через те, що його частинки не однаково підпадають впливу однакових діячів. Таким способом абсолютно однорodne стає зглядно однородним, а останнє ще менш однородним. Тим що існує перший закон Ньютона, по якому кожному діланню є

рівне і просто протилежне протиділанню, то, коли яка небудь око-
лишня сила впливає на однорodne і таким способом диференціює
його, тоді диференційоване вже однорodne само впливає на силу,
яка від цього розпадається на групи несхожих сил; ці ж сили
з свого боку ще більш диференціюють однорodne. Значить кіль-
кість наслідків росте у геометричній прогресії, і кожний крок
еволюції провадить за собою ще вищий ступінь її. Але вгорі ска-
зано, що еволюція виявляє визначену різnorodність, а не хаотичну.
Чому так? При обопільній роботі матерії і сили несхожість одного
з факторів дає несхожість наслідків, а при відсутності несхожості
в обох факторах наслідки повинні бути однакові.

Стала сила дає різним одиницям неоднаковий рух, пропор-
ційно їх несхожості і таким способом, відповідно несхожості, від-
кладає на різних місцях ці одиниці. Теж однакові одиниці руша-
ють різно під впливом неоднакових сил. Але еволюція довжить ся,
поки не встановить ся в агрегаті рухома рівновага, бо всяка надвишка
сили, що єсть у кожному агрегаті, муєть царешті етратити ся
на перемогу відношу при перемінах, і таким способом у йому ли-
шають ся тільки ті рухи, що урівноважують один одного, ці то
урівноважені рухи і складають з себе рухома рівновагу. Значить
межою еволюції є така спеціялізація і комбінація частинок, яка б
відповідала спеціялізації і комбінації сил, що вони підлягають
урівноваженню. Після того, як агрегат досяг рівноваги, вплив око-
лишнього може допровадити до того, що рух, який є у агрегаті,
може побільшити ся, а від цього утворить ся дезінтеграція, що має
цілком заворотну течію що до течії еволюції — се розклад. Сим про-
цесом цілковита рівновага — теж смерть усього світа — зрушить
ся і почнець ся знов нове життя. Антагоністичні сили, що існують
скрізь: сили притягування і відштовхання, що умовляють собою
ритмічність руху в усесвіті, викликають теж ритмічність перемін
в усесвіті.

У першій, прогресивній частині, коли панують сили притягу,
існує концентрація матерії, а коли панують сили відштовхування
існує розрідження матерії — теж ера еволюції змінюєть ся на
еру розкладу.

Так ідуть ці процеси вічно однакові по принципу і вічно
несхожі по наслідкам. Висловлені тут начала мають найвищу
загальність, і на підставі їх можливо в термінах матерії, руху
і сили з'ясувати собі з'явиська життя духа, суспільства; се не зна-
чить все таки, що ми рішавмо питання про кінцеву природу річей,

ми тільки приводимо наші сложні символи думки до найпростіших.
Усе се виводить ся з закона сталости сили, як найглибшої пізна-
ваної причини усякої еволюції, значить і фізіологічної. Коли таким
способом можна дати закони загальної еволюції, то між живими не-
живим не може бути принципіальної різниці і значить межі самим
розвиненим мертвим індивідуумом — кристалом і самим простим
живим можна знайти характерні снільні риси, можна ехарактеризу-
вати засадні моменти, що опреділяють організоване життя і організм
і знайти такі або схожі моменти в умовинах існування і утворення
кристалічного індивіда Далі ми се її зробимо, скористувавшись
гарною розпавою д. А. Н. Карожицького „Кристалізація и начало
органической жизни.“

V.

Самою характерною рисою живою є щохвилинна зміна хеміч-
ного складу і фізичної структури, що провадить за собою виділення
енергії. Далі характерна немінуча диференція на частини, що ма-
ють різні функції, і браку однородности маси, що з неї склада-
єть ся індивід. Третій момент — се розплодження, найпростіша
форма якої є кон'югація індивідів, при якій чоловіча і жіноча клі-
тини повинні відріжнати ся між собою хемічно і фізично. З'явиська
диференції і розположення єуть тільки наслідки рухомости хе-
мічного складу і фізичних властивостей; кон'югація є спеціялізо-
ваною формою побільшеного годування і сама є механічним актом
що веде за собою усложнення хемічного складу До того ще кон'юга-
цією досягаєть ся виконання принципу найменших поверхній, бо два
округлих індивіда, злившись, мають меншу поверхню при тому само
обсягу, а ніж вони мали до кон'югації, а се користна умовина при
боротьбі за існування через те, що на меншу поверхню слабше
впливають усякі шкочливі причини. Таким способом здатність до
міни матерії можна вважати за ґрунтовну властивість, що з неї
виводить ся з'явисько розповсюдження і диференції, і через те
життє можна означити, як сокупність усіх фізичних і хемічних
реакцій, які прислугуюють до виділення енергії руху в орга-
нізмах.

Окрім рухливости фізично-хемічного складу і загальної тенденції
до побільшення його сложности, важним моментом в загальній еволю-
ції є реалізація принципу найменших поверхній, ґрунтового прин-
ципа механіки. В біології принцип сей висловив ся так: організми

мають нахил розвивать найбільш праці при найменшій праці матеріала. Се не значить, що усі організми досягають найвищої реалізації цього принципу, навпаки бачимо тут безліч переходів од найвищого ступня реалізації до найнижчого, так що організми і що до реалізації принципу цього підпадали теж еволюції. Властиво, є дві форми еволюції: одна історична, теж та, що її зробили організми за безліч віків до цього часу, друга ембріональна, що роблять її за короткий час зародкового життя, яке повтаряє собою у головному історичну еволюцію; обидві ці форми помагають з'ясувати одна другу.

Переходячи до кристалів, як до самих розвинених мертвих індивідуумів, треба сказати, що тут нема однамітності і непорушності. Вже що до великості симетрії кристалі розпадають ся на 32 групи. Геометрична різноманітність стає ще більшою, коли ми введем сюди розуміння про спосіб розкладу частинок в кристалі і математична кристалографія покладає більш аніж 230 родів кристалеві структури. Тут ми теж бачимо побільшення сложности і через те можемо казати про геометричну еволюцію твердого тіла. З погляду геометричної еволюції треба признати, що кристалі з нижчими ступнями симетрії суть вище організовані індивідууми, ніж кристалі вищої симетрії; про аморфну будову і коллоїди треба сказати, що вони мають ступінь симетрії рівний 0, через те їх треба поставити за трикльноєдрічними структурами і признати вище організованими членами в ряді неорганізованих індивідів через те, що при кристалізації з розтопленого стану не утворюєть ся ні коллоїда, ні аморфного вєтва, як перехідної форми до кристала. Таким способом можна постановити такий ряд ще сложніших становищ: пара, тіч, тверда матерія з найвищим ступнем симетрії, тверда матерія найнижчої симетрії, аморфне і коллоїдне становище, найпростійший організм — се буде відповідати історичній еволюції організмів.

Далі треба сказати, що меж кристалами можна спостерегти і ембріональну еволюцію. Кристаль борацита при 265° має організацію менш сложну, при $264,8^{\circ}$ зразу її міняє на більш сложну, що єсть сталою його формою. Хоч тут час, за який кристаль приймає організацію дорослого індивіда дуже малий, але за такий само час у яйці утворюють ся ще далеко глибші переміни.

Що-ж треба вважати за період життя кристала? Властиво період найбільш дуже малий, у який утворюєть ся кристалах куля, поки ще не паступила псевдоморфізація, яку треба розглядати, як смерть

кристала. Псевдоморфізацією звуть ся процеси, що повстають в кристалі під впливом вєляких атмосферних актив, газів, тічній, екисення, розкладу, світла, тепла і т. д. що міняють його форму. При порівнянню кристалів до організмів треба брати кристаль, властиво, в той період, що ми його назвали періодом життя і тоді справді знаходимо багато спільного меж живим і мертвим. В період утворення кристала ієтнує велика рухливість хемічного складу, нпр. можуть утворяти ся з розчину ріжні гідрати і знову розкладати ся, а єї процеси, деформуючи кристаль в момент його утворення, сприяють виділенню теплової і світлової енергії і т. д., значить, у цьому є повна аналогія з рухливістю складу організмів. Опріч того в момент кристалізації міняєть ся часто і фізична будова кристала, прикладом можуть бути кристалі, де не спостерегаємо однородности, значить тут оден процес мав нахил дати кристалю справедливую будову, що одповідає однородному кристалю, другий руйнував єю однородність через переміну структури; другим прикладом може бути переміна борацитом у момент кристалізації вищої симетрії на нижчу. Хоч у кристалів ми не спостерегаємо дифференції тіла на частини, що мають ріжні функції, але усе таки її відповідає зруйнованнє кристалічної однородности, що не єсть яке небудь випадкове з'явєско, бо воно дуже розповсюджене меж кристалами, і зруйнованнє однородности можна розглядати, як імпульс до дифференціювання тіла первісного організма.

Переходячи далі до кон'югації організмів, можна вказати і серед кристалів аналогічне з'явєско. В момент утворення кристалевої кулі шара — в період її життя буває зростаннє кристалевих індивідів, що одріжняють ся меж собою фізичними і хемічними ознаками, або тільки самими останніми. Се зростаннє цілком згадує кон'югацію організмів; за ріжницю можна вважати хіба те, що кристалеві індивіди, зростаючись, не перемішують своєї матерії. Але се не має великого значіння, бо для деяких інфузорий (наливочків) доведено, що перемішуваннє матерії зачаси кон'югації дуже одріжняєть ся у ріжних частинах їх тіла, а деяким кристалам не можна без'умовно одмовляти, що таке перемішуваннє не ієтнує. З другого боку, кон'югація кристалів, що не одріжняють ся меж собою фізично і хемічно, не спостерегала ся; се-ж з'явєско цілком відповідає тому, що бачимо меж організмами. В кристалах, як і організмах, зараз пієли кон'югації виділяєть ся багато енергії; від того, що утворюєть ся багато хемічних процесів в наслідок фізичної і хемічної ріжниці меж індивідами, що кон'юговали. Разом з тим кон'югацією — теж купченнєм кристалів реалі-

зуєть ся принцип найменших поверхній, що такий користний у боротьбі за існування, через те, що не меншу поверхню при тому само обсягу менш впливають шкідливі умовини, а ніж на більшу. З'явсько комбінаційної пружкатої поверхній кришталя пеначе руйнує принцип найменших поверхній, побільшуючи їх площу. Але се може бути доказом тільки існування історичної еволюції, бо такі кристали суть індивіди, де принцип найменших поверхній реалізував ся менше, а ніж на других, а при існуванню еволюції повинні поруч з високо організованими індивідами завжди бути індивіди низче організовані. Се все маємо теж і серед організмів, значить меж найпростішими організмами і кришталями у період їх життя існує цілковита аналогія в самих характерних ознаках. Таким способом можна собі уявити, що органічне з'єднання найвищої сложности *in statu nascendi* кришталя трікльнопедричної форми параморфізуєть ся в колоїд; тут максімально руйнуєть ся однородність, появляєть ся перша дифереція, виділяєть ся максимум енергії, яка уся повертаєть ся на те, аби дати індивідууму вільний рух, спочатку чисто механічний, що підлягає околичним умовинам, потім більш самостійний. Так може викришталізувати ся живе, і вагнеровський гомункул не єсть неможливим бажанням, само від себе розумієть ся — тільки у вигляді найпростішого організма. Таким способом бачимо, що меж організованим і неорганізованим нема принципової різниці, значить не потрібно якої особливої життєвої сили, досить звичайних, нам відомих; нема жадної телеології, а єсть тільки здійсненє одного принципа сталости сили, що в наслідок неминучести викликав усі форми буття, що тепер їх бачимо.

VI.

Треба сказати, що Кант, визнаючи телеологію, не мав на думці антропоморфної телеології, засадний погляд якої у тому, що Всеутворитель заживав таких засобів при творінню світа, що їх людина за аналогією ужитку людського розуму муєть назвати метовідповідними (доцільними). Самий новерховний погляд показує хиби такої телеології, бо натура діє так, що, приклавши до її подій масштаб людського розуму, ми повинні признати їх дуже нерозумними і цілком не метовідповідними. Лянте каже: „коли хто, аби убити одного зайця, стрельнув би одразу на полі по різних напрямках з мільярда рушниць, то вчинок його ніхто не назвав би метовідповідним, а ще менш став би у сих подіях шукати знаку вищої мудрости, таємничих

засад, надзвичайного практичного розуму, а натура, властиво, коли вже казати про її мети, досягає їх таким способом. Передовсім бачимо надзвичайну даремну трату зародків. Скільки пропадає пороку квітчинного, поки оплодотворить ся одна квітка, скільки пропадає заплоджених квіток, поки розівєть ся доросле насінне, скільки пропадає насіння, поки одно з їх закрєпить ся у ґрунті і виросте у доросле дерево, що само почне родити? Так само і серед тварів, і у яєчнику жінки є кілька тисяч яєчок, у плоді чоловіка мільярди сперматозоїдів, а проте у пари людей родить ся кілька одиниць дітей, а з їх 50% звичайно вмирає тільки до 5 років! Значить погибель зародків, не повершенє того, що почало ся, є правилом, а відповідний натурі розвиток — виключностю. „Ми бачимо“ — каже Дарвін — що обличє натури єє од радости, часто бачимо безліч їжі, але забуваємо, що пташки, які так безжурно щебечуть навкруги нас, живлять ся кузками та насіннем і таким способом руйнують життє, ми забуваємо, що сї сніваки, їх яйця, діти раз-у-раз стають здобичю інших тварів“

Так у натурі йде вічна боротьба, страта життя мільярдів організмів, нове їх народженє, як то каже Фаусту дух землі:

In Lebensfluten, im Thatensturm
 Wall' ich auf und ab
 Webe hin und her!
 Geburt und Grab,
 Ein ewiges Meer,
 Ein wechselnd Weben,
 Ein glühend Leben,
 So schaff' ich am sausen den Webstuhl der Zeit
 Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid.

Таким способом поступ у сфері організованого засновуєть ся на можливости посеред тисяч нещасних випадків одного щасливого, з дальшою по тім погибелю не пристосованих до життя організації — се такий порядок в улаштуванні світа. Звідсіля бачимо, що метовідповідність у натурі не може бути людською, вона встановлена не вищим розумом, а засобами, що по своїй логіці їх треба віднести до найнищих. Великий гуморист Heine так осьміяв у своїй *Harzreise* антропоморфну телеологію: *Die Bäume sind grün, weil grün gut für die Augen ist; Gott das Rindvie erschaffen, weil Fleischsuppen den Menschen zu stärken, dass er die Esel erschaffen, damit sie den Menschen zu Vergleichen dienen können, und*

dass er den Menschen selbst erschaffen, damit er Fleischsuppen essen und kein Esel sein soll.

Таким способом все, що сказали ми попереду, руйнує у сфері феноменів усяку телеологію; про телеологію у сфері нуменів — теж про внутрішні причини з'явиск, годї нам що казати: мети ті стоять вище нашого розуміння, і нам непотреба вносити туди розуміння людської логіки, ті мети для нас не існують.

Ми твердо повинні пам'ятати:

Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichniss.

нам відома тільки Gleichniss про реальність, ми можемо мати неясне розуміння єї істновання.

VII.

Остання хиба віталістів, що ми її спостерегли, є з'ясування життєвого процесу і властиво перемін в йому через волю, буцїм протоплазма (нервище) може вибрати одно, одкидати друге в наслідок власної волї.

Ся теорія звязку причини з наслідком має засадну тезу, що дух або воля є одинокою причиною з'явиск. Єдине джерело, що з його виникає ся думка — є наша самовольна діяльність. Звичайно, на речах околичного світа ми знаємо тільки консеквентну переміну з'явиск, і з'явиско попереднє звано причиною, те що за ним їде — наслідком; наслідок сам стає причиною в відносинах до дальшого з'явиска. Вплив причини виявляєть ся у переміні, коли переміна скінчилась, продукт її зветь ся наслідком. Але, щоб переміна утворила ся, потрібне істновання у натурі якоїсь сили, яка відносить ся не до феноменів, а до нуменів. Через те, що ми маємо тільки неясне передчуття реальности речі самої в собі, то балакати про таку нуменальну причину — *causa efficiens* — діяльну причину — є зайва річ. Оборонці волевого з'ясування з'явиск кажуть що звязок між волевым імпульсом і подією в наслідок його не єть звязком самого послїдування, бо ми свідомі в своїй силі, не спробувавши її ділання. Се почуття сили, злучене з актом волї, є неначе б то знатте апріорне, попередня досвіду певність того, що ми маємо змогу утворити рух; значить воля є більш, анїж *causa materialis* — вона єть діяльна причина. Далі вони кажуть, що одна тільки воля є діяльною причиною, що у неживій матерії нема здатности ви-

кликати в собі або навкруги себе переміну, що усї переміни, які утворюють ся не людською волею, викликають ся волею вищої істоти.

Але, залишаючи розмову про *causa efficiens*, треба сказати, що воля є тільки *causa materialis*. Попереднім з'явиском тут є бажання, дальшим рух — і без досвіда ми не мали б розуміння про звязок між сими з'явисками. Коли б у нас з роду були паралізовані нерви і мускули атрафовані, то певно ми не признавали б бажання за фізичну силу. До того між актом волї і рухом стоїть безліч переміжних актів, волевий імпульс повинен зробити вплив на безліч твердих і рідких матерій, поки утворить ся скорочення мускула, значить про безпосередний звязок між волею і рухом жадним чином говорити не можна, звязок тут такий само, як бачимо і між рештою феноменів. Причиною істновання з'ясування волею з'явиск та що наші свідомі рухи самі — звичайні для нас випадки звязку між причиною і наслідком, а наш розум має завжди нахил полекшити собі уявлення незвичайних фактів і через те він з'ясовує собі з'явиска за типом відносин між волею і мускульним рухом. А тим що кількість часу між волевым імпульсом і рухом дуже мала, хоч і не нулева, то нерозвинений інтелект бачить різницю у звязку волї і руху, рівняючи до звязку між проявами переміни у неживій натурі. Се інстинктивна філософія людського духа на перших ступенях його розвою, і сила сеї теорії не в доказах, а в тому, що вона відповідає вимогам незрілого розуму. Оборонці сеї теорії становлять доказом справедливости її те, що розум не має змоги уявити собі ділання матерії на матерію. Але історія філософії дає доказ, що філософи Греції — Фалес, Гіпном уявляли собі таке ділання, а Картезіанці з другого боку не мали змоги уявити собі ділання духа на матерію. Взагалі здатність або нездатність уявити собі яку ідею не може бути доказом справедливости або непевности її, бо можна бачити тисячі прикладів того, що можливе для одного, неможливе для другого і навпаки. Ся теорія дуже стара, як се сказано вгорі, таким способом з'ясовували собі з'явиска фетішїсти, що, не маючи змоги знайти законність між проявами, становили за кожною річю фетіша і він вважав ся за причину усїх перемін в натурі, далі сих фетішів стало меньше, як от у Греків, і вони своїх богів помістили на верх гори Олимпа, куди трудно досягнути, значить звідкіля не зручно вже було мішати ся у щоденне життя людей, яке могло йти само собою; далі з Олимпа а у вищих народів з других недосяжних місць боги-вигнанці втікли на далекі зорі, а на решті астрономи прогнали їх і звідтіля; тоді

лишила ся можливість антропоморфної духової істоти, що звичайно не втручаєть ся в звичайне життя, а на се потрібно особливих випадків. На решті за причину з'явиск вважають невідому реальність, що про її істнування маємо тільки неясне передчуття, балакати ж про її властивости і вступати з нею в відносини ми цілком зрікаєм ся.

Таким способом віталісти заводять нас до часів фетішизма і думають користувати ся тим методом до дослїду найсложніших з'явиск!

Я думаю, ми цілком висловили справедливу думку, відносячи в горі відродження віталїзма до з'явиск виснаги в fin de siècle.

Причинок до пізнання будови проводу кормового у п'явки лікарської.

Написав Іван Раковський.

Відомо, що кишка середня проводу кормового п'явки лікарської переходить в долішню за посередною т. зв. „лійки“. Moquin-Tandon¹⁾, що перший написав докладнішу монографію п'явок, зовсім не входив в близші подробиці того переходу; згадує лиш, що в тім місці: „est present un sphincter“, а рисунок, що він подав, єсть зовсім недокладний. Представляє він як при самім початку 11-ої пари бічних цуклавин кишки середної зачинаєть ся долішня в формі рурки повигинаної, при самім початку навіть досить сильно з'уженої. Лійка широка і коротка. Brandt і Ratzeburg²⁾ перші звернули увагу на те, що кишка долішня починаєть ся двома бордавочковатими цуклавинами, а помежи їх входить до середини лійки, в формі узкої рурки: „Der mittlere Theil der elften Magenabtheilung geht nach hinten in einen trichterförmigen Fortsatz über, der sich in den Dünndarm fortsetzt, in der Mitte des Anfangs des Dünndarms aber mit seinem mittleren, durchbohrten Theil als kleiner walzenförmiger Vorsprung (Pfortner) in die Höhle des Darmes hineinragt. Der Dünndarm beginnt mit einer kleinen, schwach zweihöckerigen Erweiterung, verengt sich dann etwas, etc.“

Високо Поважалому Папу професорови д-рови І. Нусавмови, що під его проводом перевів и всі дослїди, і котрому завдячую можливість користаня з літератури, нехай мені вільно буде зложити на сьому місці найсердечнійшу подяку. Рівнож дякую і Високо Поважалому Папови Професорови Іванови Верхратскому за поданє рускої термінології.

¹⁾ Moquin-Tandon: Monographie de la famille des Hirudineés, a Paris 1827 avec VII planches.

²⁾ Brandt und Ratzeburg: Medicinische Zoologie etc. II. Bd. Berlin. 1833.

Опісля однак се спостережене пішло в забуте; загально придержувано ся погляду Moquin-Tandon-a і послуговано рисунком поданим в его праці. Навіть Vogt і Yung в своїй: „Traité d'anatomie comparée pratique“, не звернули зовсім уваги на ті бічні пуклавини кишки долішньої, а і в вищих також новіших підручниках зоологічних і зоотомічних¹⁾ представлювано кишку долішню в формі рурки, що єсть впрот продовженем кишки середної.

Вправді Braun²⁾ згадує о тих пуклавинах словами: „letzterer (der Enddarm) entspringt mit einer herzförmigen Auftreibung etc.“, але рисунок поданий зовсім хибний, бо значить пуклавини в противнім положеню (звернені в долину) а разом представляє їх так як коли-б знаходились в певнім віддаленю від початку кишки долішньої.

Henking і Leuckart не застановлялись над тим також ближше. Перший³⁾, в спеціальній праці над проводом кормовим пявки лікарської пише, що кишка долішня зачинаєсь серцюватим розширенем, куди входить від сторони хребетної тісним отвором згадана лійка: „es tritt uns nun in der Mittellinie des Körpers der bekannte Trichter entgegen, welcher mit seiner engen Oeffnung dorsalwärts und nach hinten gerichtet ist und dort in den Dünndarm überführt (Fig. 1, 2, 6, tr.). Was schliesslich den Dünndarm anbetrifft, so beginnt er, wie bekannt, im Grunde des Trichters, mit einer herzförmigen oder zweiohrigen Aufweitung“. Другий³⁾ згадує о пуклавинах тільки при нагоді.

Видимо отже, що ні один з дотеперішних авторів не описав ближше тих пуклавин кишки долішньої, як також відношеня кінцевої часті кишки середної до початкової часті долішньої.

Не звернено також відповідної уваги на будову гістологічну тих частин, на їх ролю фізіологічну та на їх значенє морфологічне. Не від річи отже буде подати до відомости результати дослідів, що належить до сих питань, тим більш що пявка лікарська, яко звіря дуже звичайне, єсть надто часто предметом студий зоотомічних,

а в підручниках зоотомічних (Vogt і Yung, Braun, Mojsisowics і т. д.) згадані відносини більше або менше хібно представлені.

Що до самої „лійки“, то долішній її кінець, цівковито видовжений і міцно з'ужений входить від сторони хребетної до кишки долішньої (Фіг. 2.) тим способом, що проникає насамперед в масу ткани лучної (лучноткани), яка виповняє просторонь помежи обома, в перед зверненими мішочковатими пуклавинами кишки долішньої, при чім загинає ся луковато в напрямі спідної сторони пявки, як то видно на Фіг. 2. Відношенє кінцевої часті кишки передної до перегороди лучноткани, що відграничає згадані пуклавини кишки долішньої, видно найліпше на рисунках 3, 4, 5, 6, що представляють прорізи поперечні через пуклавини.

І так на перекрою попровадженім у верху пуклавин (Фіг. 3.) бачимо рівні майже що до великості світла пуклавин і лійки (в середині межі ними) відділені значною кількістю лучноткани.

На перекрою з околиці трохи більш долішньої (Фіг. 4.) видимо, що мішочки зблизились до себе, так, що внутрішні їх стіни стикають ся творячи якби перегороду поміж світлами обоїх пуклавин; від сторони хребетної знаходимо значно вже менше світло лійки. Фіг. 5. представляє перекрій, через околицю ще більш в долині положену, де лійка загнувшись в сторону спідну пявки проникає помежи обі пуклавини враз з частию лучноткани, що їх окружає. На дальшій (Ф. 6.) бачимо, що світла лійки і перегороди вже нема, однак на стороні хребетній бачимо взнесенє з сильно розвиненою в тім місці лучнотканию, покрите фалдами подібно як і ціле нутро пуклавин. Єсть то перекрій поперечний через згубілість, що почавши від кінця лійки тягнєсь досить далеко в долину, мовби дальший тяг перегороди; на стороні долішній она дуже слабо розвинена.

У внутрі лійка як також кишки долішньої враз з пуклавинами знаходять ся, як відомо, сильно розвинені фалди. Фалди ті перебігають в лійці більше або менше рівнобіжно, здовж осі проводу кормового; в пуклавинах рівнож як і в кишці долішній перебігають они спірально, о чім вже спомінають Brandt і Ratzeburg — і звичайно сильнійше розвинені.

Найміцнійше однак они розвинені на березу отвору лійки, де звішують ся у формі розгалужених платів звернених до внутра світла кишки долішньої.

Згадані фалди довкола отвору лійки дали мабуть Brandt-ови і Ratzeburg-ови причину до думаня, що лійка входить до середини

¹⁾ II. нр.: A. Lang: Lehrbuch der vergleichenden Anatomie 1894.

J. Kennel: Lehrbuch der Zoologie.

Claus: Lehrbuch der Zoologie, давнійші і новіші виданя.

²⁾ Braun M. Das Zootomische Practicum 1886.

³⁾ Henking: Darstellung des Darmkanals vom Hirudo. Festschrift zum 70. Geburtstag des Prof. Dr. Leuckart 1892.

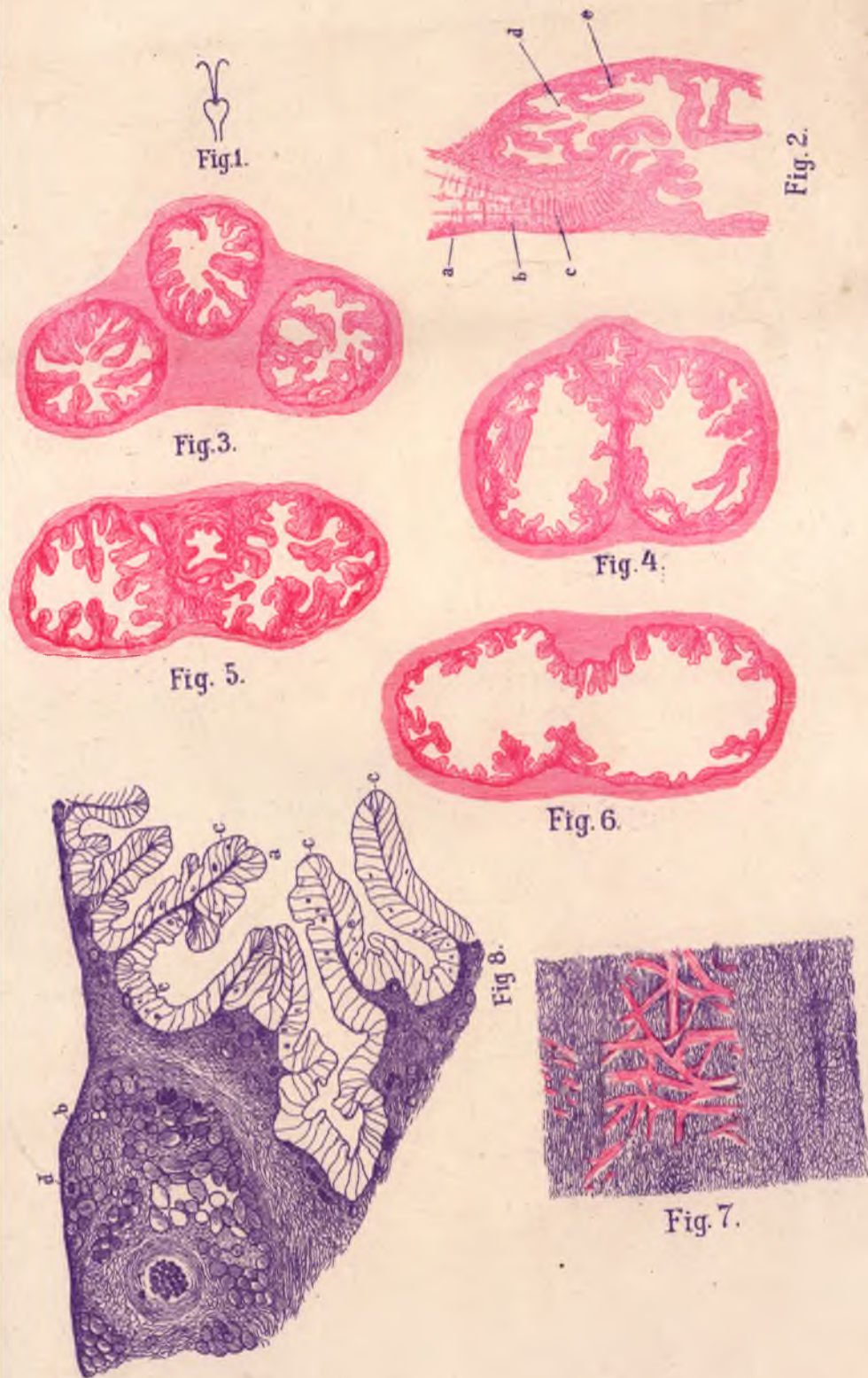
⁴⁾ Leuckart: Die Parasiten des Menschen 1894. I Bd. I. V.

они останком бічних пуклавин кишки долішньої, анальогічних пуклавінам на кишці середній; а фізіологічним їх призначенем єсть, принаймні у п'явки лікаревої помагати зворинкови (сфінктрови) в замиканю отвору лійки. Бо коли корм, що єсть в кишці долішній, виповняє пуклавини, збільшає їх об'єм, через що світло кінця лійки, що переходить власне в стінці помежи пуклавінами мусить ся зменшити, зглядно щільно замкнутись. До тої самої ціли служить сильно розвинена мускулятура і с'ть волокон мязних зворнику (sphincter) а також луковато зігнена лійка як рівнож згубілість і фалди на берегах вго отвору.

Всі ті факти анатомічні толкують нам тим способом фізіологічну властивість помічену вже давнішими зоологами (гл. Brandt u. Ratzburg: Medicinische Zoologie. 1833), що власно корм (кров віссана) виповняючи кишку долішню з надзвичайною лиш трудностю може перейти до середньої, при штучнім тиску на долішню часть тіла п'явки.

Пояснення до рисунків.

- Фіг. 1. Лійка і часть кишки долішньої з пуклавінами. Велич. прир.
 Фіг. 2. Перекрій дорсовентральний (хребетночеревний):
 а) кінцева часть кишки середньої (лійка); б) мязи (мускули) подовжні; в) мускули поперечні; д) мішковата пуклавина; е) фалди.
 Фіг. 3. 4. 5. 6. Перекрої поперечні, для показаня відношеня між кінцем лійки а пуклавінами.
 Фіг. 7. Перекрій бічний. С'ть волокон мязів подовжних, окружних і скісних в зворнику (сфінктрі).
 Фіг. 8. Перекрій поперечний: а) часть кишки середньої; б) часть групи мязової, що належить до мязні (мускулятури) тіла; в) фалди. В групі мязовій (б) бачимо більше число волокон рурковатих, деякі з ядром (d), тут і там між ними бачим волокна посередні а в самій середині замітна група волокон нерурковатих з ослонкою спільною. Довкола кишки середньої бачимо також ряд волокон зложених з всіх трех родів. е) наболонь (epithelium) з комірок циліндричних з ядрами.
 Фіг. 2. рисована камерою, ocular N. 3, system N. 2, C. Reichert; на висоті 11 цм. від підстави, при всуєненім тубусі.

Miscellanea.

Нові археологічні знаходи в Києві.

В Києві майже що року трапляють ся важливі археологічні знаходки, що свідчать про вельми давнє історичне життя міста і про існування на його місці селитьб за часів доісторичних. Дві подібні знаходки, що трапили ся недавно, звернули на себе особливу увагу, хоча наукове значіння їх далеко нерівне.

На весні 1895 р. міністерство скарбу придбало собі венкий ґрунт на Кудрявськiм переульці (в крайнiм закутку Старого Києва) що-б заснувати там гуртовий склад вин. На тiм ґрунті був кусник якогось давнього валу, що треба було до ния скопати. Один тамошній археолоґ-дилетант д. Кiбальчич видруковав з цього приводу ряд статей¹⁾, де доводив, що наслiдком знищення валу буде певнiднадгородна втрага для руської археолоґiї. Знищений вал д. К. називав пiвнiчним бастіоном валу, насипаного в. к. Ярославо́м, що прикрив собою останки якогось доісторичного городища, „може бути, давнього Птоломеївого Азагоріума, звiсного околициним мешканцям під назвою „Загіря“ (sic). Бажаючи, яко мога, нагородити втрату, д. К. зробив подрiбний опис знищеного валу, знайдених тамже, при розкопуванні, могил (одної спiльної, яку він назвав „славянською спiльною боевою могилою“ і кількох окремих, де покiйники були поховані без труни) і декотрих рiчей з каменя, кости, рога і бронзи. До статей додані були малюнки — з самого ґрунту, знищеного валу і згаданих в статі рiчей. На

¹⁾ В часописи „Жизнь и искусство“ ч.ч. 215, 229 і 236.

останку д. К. висловлював бажання, аби на тім місці була збудована церква над спільною братерською могилою оборонців Старого Київа, пам'ятник Ярославу Мудрому, школа його імені, музей давнини або щось такого... лише не державний гуртовий склад спиртових напоїв.

Стаття д. К. звернула увагу різних вчених товариств в Петербурзі і Москві, а предсідатель московського історичного товариства навіть звернув ся з запитанням до київського історичного товариства Нестора-літописця. З цієї нагоди на засіданню товариства Нестора-літописця 15/27 жовтня проф. В. Б. Антонович прочитав реферат¹⁾, де вияснив цілковиту безпідставність висловлених д. К. догадок. Вал, про який іде мова, не має жадного зв'язку з валами Ярослава, бо місце сих останніх і межі їх добре відомі. Самий вигляд валу показує його пізнійше походження. Сам д. К. зве його бастіоном; але-ж бастіоном зветь ся певного роду кріпость, прилажена для вживання пальної зброї. Скопаний вал, дійсно, представляє з себе таку кріпость, і д. А. на підставі документовних джерел і стародавніх плянів уважав його за руйновище від величезного валу, що оперізував ціле місто і був насипаний фельдмаршалем Мініхом року 1736. Думку про існування під сим валом доісторичного городища д. А. відкидає, але згоджуєть ся, що промежок в насипу, коли-б він був цілком сконстатований, міг би служити доказом того, що вал насипали двома заходами. „Братерську могилу“ д. Антонович вважає просто спільною могилою мешканців, вигублених за часів одного з татарських нападів, а окремі могили, без трун, нащадками жидівського кладовища, що існувало в сій місцевості (на Кудрявцю) в XVI в. Що-ж до знайдених річей, то не відкидаючи давньої дати деяких з них, д. А. каже, що про те-ж вони не мають важного наукового значіння. Се, як каже д. А., розрізнені побутові річі, що належить до різних доб історичного життя, без хронологічного зв'язку одної з другою; такі річі знаходять ся скрізь в культурних ґрунтах в тих кутках Київа, що були заселені з-давен (Старий город, Поділ, Плоский участок)... Недавно дуже уважливий і тямущий збірач старовини В. Ч. Хвойко, доглядаючи за каналізаційними роботами на Подолі, зібрав багату колекцію стародавніх річей і між ними — в значно більшім числі і різнородніших

¹⁾ Реферат сей надруковано в часописи „Кіевское Слово“ ч.ч. 2.793, 2.806 і 2.807 і особіною відбиткою, а також має бути уміщений в „Чтеціяхъ“ київського історичного товариства.

типах, — подибуєть ся багато річей, цілком подібних до перчислених д. К.

Реферат В. Б. Антоновича викликав цілий ряд статей д. К. (в часописи „Жизнь и искусство“) де він з запалом, вартим ліпшого діла, силкував ся оборонити свої гіпотези і понизити авторитет В. Б. Антоновича; ми не вважаєм потрібним викладати тут зміст сих статей. Опріч статей д. д. А. і К. з'явились ще дві замітки д. д. Завитневича і Щербини. Д. Завитневич¹⁾, що висліджував самий вал, коли його розкопувано, сконстатував під шаром насипаної землі (глина) шар чорнозему, що представляв з себе так званий культурний ґрунт, — се свідчило, що та місцевість була заселена досить довгий час; але знищений вал д. З. вважає мініхівським „ретраншементом“ і, як доказ, додає до своєї статі плян Київа 1745 р., де змальовані мініхівські фортеці.

Д. Щербина²⁾, вважаючи на плян Київа 1695 р., висловив догадку, що мініхівський вал в тій місцевості було насипано на місці ще давнішого валу (литовського періоду), по його думці, того, що зветь ся в документах „Пробитим валом“ і що, можливо дуже, був огорожою замку київського католицького біскупа (місце, де був той замок, десь на Кудрявці, з певністю не звісно).

Таким робом єдиним позитивним наслідком наведеної полемики був вимін думок про одне не розважене питання історичної топографії Київа.

Незрівняно важнішою з наукового боку була друга археологічна знахідка, про яку подав звістку В. Б. Антонович на засіданню товариства Нестора-літописця 17/29 грудня. Ще року 1893 В. Ч. Хвойко робив археологічні досліди при розкопуванні в двох приватних ґрунтах на Подолі, на Кирилівській вулиці. Обидва ґрунти лежать по части на низині, що була колись прибережною стежиною, по части на сусідньому узгір'ю. В 1893 році розкопували низову частину обидвох ґрунтів. При копанню були знайдені кремінні відбивані знаряддя разом з кістками мамута, що належали принаймні до чотирьох індивидумів. Знайдені річі, як вияснив професор геології П. Я. Армашевський, лежали в глибині 6, 7-ох сажнів від поверхні „в сірих пісках післяледового віку, що містили в собі невеликі кругляки різних родів“. Зверх пісків лежав шар, піскового суглинку завширшки коло 1 сажня, прикритий також льосом товщиною 4 сажні“. На думку пр. В. Б. Анто-

¹⁾ „Кіевское Слово“, ч. 2826.

²⁾ „Кіевская Старица“ 1895, ч. 11.

новича, знайдені річи представляють сліди давньої осади палеолітичного періода і навіть „фабрики“ камяного знаряддя, про що свідчать знаходки разом з знаряддям нуклеусів і цілої купи креміння. Знаходка ся становить найдавійший слід істновання людей на території Росії і може бути поставлена поруч з дуже нечисленими (не більш, як 6) знаходками такого роду в Європі¹).

Р. 1895 Хвойко розпочав вдруге свої археологічні досліді на тих же ґрунтах, але вже при розкопуванню горової частини їх. Про знаходки, що трапили ся на сей раз, читав свій реферат д. Антонович. Тут знайдено було: куча кухонних останків їжи завдовжки 3 саж. а вглиб і вширки 1 с., що мала в собі багато ріжних черепашок (*unio pictorum* і *anadonta cygnea*), кістки вола, дикої свині, оленя і бобра, примітивні огнища (печи) (31), се-б то точки, з твердо втоптаной землі, покритої попелом, вугіллем і останками якоїсь їжи, печі для випалювання посудини (5), що представляли з себе піщи, де склепінне, стіни і діл було вишпарувано червоною глиною, що тримала ся на рештованню з деревляних кілків; в одній печи знайдено п'ять посудин ріжної форми і величини, — всі вони стояли трьома поверхами один над одним. Окрім сього знайдено багато ріжної зброї з креміння, оленячого рогу і кісток, багато глиняних черепків від посудів ріжного виробу, починаючи від найгрубших, з лихкої глини, без ніяких орнаментів і кінчаючи чудесно виробленими з твердої глини і примішки товчених черепашок, гарно орнаментованими і розмальованими. Знайдено також труну з кістяком в сидячім положенню; кістяк невеликий на зріст, типу долихоцефального, біля нього знайдено маленьке горнятко з слідами охри в середині, сокірка і кілька напівобточенного каміння. Невелике чнело камяної зброї і переважна більшість рогової і кістяної каже віднести сю нахідку до кінця камяного періода, а присутність жовтої фарби в похоронній посудині дає можливість зачислити її до т. зв. скитського часу.

Річи, подібні до найдених тепер д. Хвойком, знаходились і 1876 р. в печерах коло Кирилівського монастиря, недалеко від місця сучасних археологічних дослідів. Дуже можливо, що печери були зимовим житлом для початкових мешканців Київів, а узгір'є вподовж Кирилівської вулиці було місцем літнього перебування їх табору.

¹) Звістку про ці археологічні досліді пр. Армашевського і Антоновича надруковано в скороченім викладі в „Щоденику російських природознавців і лікарів“ ч. 17, в „Записках Київського Товариства Природознавців“ 1895 ч. 1, і в Записках наших т. III.

Далі демонстрував д. А. декотрі з найдених річей, а також малюнок художника Святославського, що представляв, на основі зроблених дослідів, табор першочасних людей. Своїх археологічних дослідів д. Хвойко ще не скінчив і розпочне їх знову на весні 1896 р.

В. І.

До історії німецького права на Русі Литовській.

Низше ми подаємо документ, виїнятий з Метрики Литовської. Се — надання дідича села Бацкович, Якуба Немировича р. 1469 своему дякови Федорови вїтївства в с. Бацковичах¹). До вїтївства він додає дві волоки ґрунту; вїт має осаджувати людей, а їм обіцюєть ся шістьнадцять літ „волї“. По скінченню волї, ті, що осіли, мають давати таку данину: по двадцять грошей чиншу, по два корця вїсеа, по 2 курки і полукіпок яєць. Речинець збирання данини — звичайний в західних руських землях день св. Мартина. Новооселені мусять також відбувати і тяглу службу „подлуг обычая землі“. Важне тут те, що сам дідич надає вїтївни право суду з виїнятком декотрих „члонков“, що „виїняти“ на право земьске. Що до свого дідича вїт обов'язаний ставати узброєним на війну, коли в тім буде потреба дідичеві.

Сей документ, виписаний в книги, як видно — дуже не поправно, цікавий з багатьох поглядів. Ми мало знаємо документів, надто-ж давїйших, даваних приватними особами. Для потвердження всякої справи — дара, купна, продажу і инш. звертались до в. князївської канцелярії і вона давала „привилей“, „листи“ або „потвердження“, що під звиклим пером в. князївських писарів приїмали одноманїтні форми. Безперечно і сей документ, коли-б його було подано для потвердження в. князю, то й він мав би звичайну форму „привилей на осаду мѣста, торгъ и корчму“ або „привилей на вїтївство“ і доконче „з ласки наше“ і т. д.; внутрішній підклад справи сховав ся-б від ока історика. Тепер же — сей документ дуже виразно вказує на те, що дідич міг вільно порядкувати своїми ґрунтами, як приватною власністю²); він міг оселити свої землі на німецькім праві, не питаючи на те королївського дозволу

¹) С. Бацковичи — коло Мельника, на Підлясї, на північній окраїні української території.

²) Проф. Владимирський-Буданов на підставі в. князївських надань не признає істновання інституту приватної власности земельної в часи до Унії, див. його „Помієти Литовсько-Руської Держави“.

і надати настановленому ним війтови право суду. Очевидячки королівські привилеї приватним особам на осадження міст були здебільшого лише потвердженням *post factum*, може бути, скоріш нотаріального, ніж адміністративного характеру.

Документ сей цікавий ще й тим, що є чи не найдавнішою з звістних досі вказівок для Підляся про розповсюдження німецького права в маєтностях приватних осіб.

Якуб Немирович надає війтівство в своїм селі Бациковичах служебнику Федору з всіми доходами на вічність. В Куплятині 23 червня 1469 р.

Во имя Боже станься. Дошулевски (sic) вѣчныи памяти я Якуб, а звлаща Янов сын Немировича и дѣдич в Бациковичах, чиню знакомию всем и посполитым знакомисть будучю. Яко убачачи новое звѣтество, которыи мнѣ вѣрно служил речоный Федоръ дьякъ через нѣкоторыи долше часы, для того я Якуб, матки своеже Малкарѣты з допущеним, даю, и даю (sic), и напишю, и запишю реченому Федорови войтовство вѣчное и надвѣчность дѣдизства села моего Бациковичов; и запишю ему двѣ волоце в груде кореня нового, почон от реки Каменки аж до границ Чертеевскихъ так далеко, яко есть межи сусѣдми; тежь остров, почонши от границы речоное Каменки ажъ до границы Борятинское и Туренское сторонами двѣма, а с третие стороны аж до дороги, которая дорога идетъ из Бацикович аж до Мелника, а стороны четвертое аж до дороги, которая дорога идетъ от старого тивуна Конаха долиною по дорожку, што идетъ до Боратинца. Ещо даю и запишю ему вчинити рыбники в рецѣ Каменки, гдѣ колвек может учинити от высну своего до нашего берегу для воды и вжитку рыбного, на котором высне толко борти на себе заховаячи. Которыи войт маєт посадити люди, давши им волю до шестнадцати лѣт, а коли высидят шестнадцат лѣтъ воли, ино мають тыи люди платити циншу по двадцати грошей, и по дву корци овса, и по двою кур, и по полуконью яецъ на святой Мартин в рок и мають робити подлуг обычая земли. Войт маєт людей судити немецким правом майтборским и маєт на себе брати винну, которая сказана будетъ там жо, правом майтборским, третий пѣнязь, выпявши нѣкоторыи члонки и суды, которыи суть захованы на право земское; и которыи войт естли нам або нашимъ намѣстникомъ и инымъ парсунамъ был бы у нѣкоторых члонках або в рѣчах винен, тогды неинако, толко правомъ преречо(ны)мъ майтборским маєт быти сужон. И дозволяем ему волное паствы, вод, дерева на будоване и на его потребности вси,

заеци ловити и птахи ловити. Которое войтовство и вси рѣчи назнаменованы будетъ держал, имѣл и трымал на вѣки вѣчно и тое войтовство и вкнаречо (?) можетъ продати, заменити, даровати, заставити, как налепи ся къ его пожитку будетъ видено обротити, и маєт мое дозволене подарованя нареченого войтовства. Преречоный Федоръ и его наслѣдкове мають нам и наслѣдком нашимъ служити тим обычаем, ижь с нами, або з нашими на войну с кушею у панцѣрю з обончом и с прилбицою на нашей страни служити и на ныни службы на своем кони добрем не маєт быти готов, толко будетъ потреб на войну. Тижъ, коли ся пригодит вказати тот привилей перед нами, або перед нашими наслѣдки, тогды вядячи (sic) его и прочетши, тогды маєт быти ему ворочан безъ его каждого накладу. А тое писано в Куплятинѣ, в понедѣлок назавтра по святой Марьи Макдалене¹⁾, лѣта Божьего тысяча чотыриста шестьдесят и девятого. А притом были: врожонныи и шляхетный Миколай Соколовский, Станиславъ и Мартин Карский, братья рожонныи Павел Суходолский, Войтех Скибневский, тежь братья рожоная, Сепетко Яблонский и иных мног[o] добрых людей к тому, коли есми тую печат свою иривѣсилъ.

Метрика Литовська Московського Архива Міністерства Справедливости, книги судних справ, N. 3 f. 21.

Подав М. Д.

Секретна місія українця в Берліні р. 1791.

Під таким титулом проф. львівського університету Др. Б. Дембінський відчитав 7/XII н. ст. минулого року в польськiм „Історичнім товаристві“ реферат про документи, що знайшов він в тайнім архіві берлінськiм. З них довідуюмось, що в квітні 1791 р. до міністра Герцберга звернув ся Капнист, *conseiller de la cour et employé de la fabrique*, просячи тайної авдиденції, і на ній в імені своїх земляків, роздражнених утиском і кривдами уряду, просив у Пруссії (тоді сподівали ся її війни з Росією) помочи. Герцберг не дав на се рішучої відповіді, вказуючи на се, що справа війни ще нерішена (зміст переговорів відомо з його листу до короля, де він здає справу з сієї авдиденції), і король похвалив таке поступованне в своїй відповіді до нього, вказавши на те, що як би війна поча-

¹⁾ Тут мусить бути помилка: 1469 р. Марії Магдалини було в суботу.

лась, від самих Українців буде залежати, яке становище займе до них Прусія.

Такий короткий зміст цих документів. Капнист (не названий на імя в документі) був, безперечно не хто инший, як звістний автор „Ябеди“, від р. 1787 „главный надзиратель кievского шелковичного завода“, а що був маршалом шляхетським (від р. 1785 кievським губерніяльним), то справді міг якесь поручення від української шляхти дістати. Правда, з того боку — якіхось політичних протестів — він нам досі не звістний, але й взагалі його громадська роля з тих часів відома нам дуже мало, а що був тоді ще чоловіком молодшим (уродивсь р. 1757), не утертим житем, то міг в ті часи належати до категорії Українців, що „при всіх науках і в чужих краях обраченіях зістали ся козаками“ і на російський уряд вовком дивились, як характеризовала Катерина одного з претендентів на булаву — Скоропадського. Досить собі пригадати, як сильно, з яким запалом прорвали ся автопомічні ідеали на Україні, а у шляхетства спеціально, під час комісії уложенія (1767 р.)¹⁾, ті прохання „зіставити їх на тім же, як гетьман Богдан Хмельницький з усім українським народом приступив до держави всеросійської і затвержені всеросійськими монархами умови (статті) в не порушній цілости“, і „звеліти вольними голосами разом з військом Запорожським вибрати гетьмана“, щоб зрозуміти, як живі були на Україні в другій половині XVIII в. елементи незадоволення з півляційної політики уряду, і що вони не могли скоро зникнути, не вважаючи на заходи урядових сфер аби „сі провинції найлекшими способами привести до того, щоб вони „обрусьли“ й перестали дивити ся як вовки в лісі“. І хоч Румянцев дуже добре розумів українську шляхту, коли писав Катерині, що як всі ті протестанти зістануть ся без служебної кар'єри, а натомість „благонамьренныє и сею болъзнію самовладства и независимости не зараженныє“ будуть користати з ласки цариці і дійдуть рані і урядів, то й протестанти, „маючи завсїгди велику охоту до рані, а особливо до пенсії, скоро переменять свої гадки й поступованнє“, але на се треба було часу, и межі людьми „ослъвленными любовію къ своей землицѣ“, як їх характеризував той же Румянцев, мусіли ще довго держатись „розвращенныя мысли“ и „закоренѣлыя предразсужденія“, вилившись на останку в звістній елегічній строфі полтавського дяко-

¹⁾ Про се див. матеріял згрупований у Теличенка — Словныя нужды Малоросіи, К. Старица 1890 кн. VIII і IX Соловєва — Історія Росіи т. 27, гл. I і II.

ненка про „вічної памяти Гетьманщину“. І на початку XIX в., як видно з слів сердитого автора „Замѣчаній о Малоросіи“ було немало „неблагомыслящихъ и козацкимъ запорожскимъ духомъ на поенныхъ“ людей, що встоювали за пероздільність і автономність края. А хоч з цих „предразсуждений“ не виходило в політиці нічого важного, одначе для характеристики тодішньої громади вони дуже важні і ся місія Капниста з того погляду дуже цікава, що можна лише подякувати польському ученому за ту находку і побажати, щоб як скорше побачили сьвіт ті документи. Заразом звертаємо увагу людей, що мають можливість студіювати архивний матеріял з тих часів, аби звернули увагу свою на сей момент — р. 1791 (час взагалі дуже мало висліджений) і на ті круги, де тоді повертав ся Капнист, аби сей цікавий факт на ґрунті тогочасних відносин українських вняснити.

М. Грушевський.

„Слово о полку Игоревѣ“ в перекладі Йосифа Левіцького.

Не для поетичної ані для мовної вартости, а яко причипок до характеристики сего писателя друкуємо тут єго переклад двох перших розділів „Слова о полку Игоревѣ“, доконаний 1839 р. Переклад немудрий, мова мішана, хоч має декуди інтересні чистонародні звороти і форми. Обік впливів російських вірців віршових очевидний також декуди вплив Котляревського, піднесений вже д. Коцовським (Зоря 1886, стор. 416), нпр. у таких аворотах: „Редедю що зарівав сьміло“, „Бували часто по дорогах“ і т. і. Рукопис сего перекладу, в двох списках писаних рукою Левіцького, находить ся в бібліотечі „Народного Дому“ у Львові. *І. Ф.*

Пѣснь о полку Игоревѣмъ сложена при концѣ XII. вѣка (1202), написана стародавнымъ тогдашнимъ Русскимъ языкомъ, теперьже въ XIX. вѣцѣ (1839) на Галицко-Русский языкъ переведена стихами.

Не бѣло бы краснѣ почати
Старыми, брата, разъ словы,
Всѣ трудны повѣсти сказати
О полку Игоря святы?
Початижъ тую пѣснь якъ было,
Як дѣяло ся на той часъ,
А не якъ Бояну ся снило. —
Бо Боянъ ееди взялся разъ

Кому пречудну пѣснь творити,
 Погнался мыслевъ межъ лѣсы,
 Орломъ подъ облакъ му взлетѣти,
 А сѣрымъ волкомъ по земли.
 Якъ стямимъ си минувши лѣта,
 (Якъ рыцарь край воевалъ)
 Коли сварнй бывали, чваль,
 Тогда соколѡвъ десять зъ свѣта
 На стадо лебедѣй пускалъ:
 Котрому ся сѣимати вдало
 Насампередну зъ лебедѣй,
 Тому незмѣнно тожъ пристало
 Спѣвати пѣснь свою якъ стѡй.
 Старому Ярославу-сь пѣло,
 Метиславу Храброму потомъ,
 Редедю що зарѣзалъ смѣло
 Передъ Касоожскимъ то полкомъ,
 И красному Святеславъ Роману.
 Но братья! Бѡянъ не пускалъ
 Соколовъ десять, мимо стану
 На стадо лебедѣй не гналъ.
 Свои же вѣщи палыци сручнѣ
 До струнъ живѣйшихъ прикладалъ,
 Котрыми Князямъ славу стучнѣ
 На голось, тоны выпавалъ.
 Почнѣмъ росказъ ѡтъ Владимира
 Старого, дажъ до Игоря,
 Що оумомъ занѣсе ся Богатыра,
 А сердце вправиль до огня;
 Наполненъ духомъ кровавой славы,
 Провадиль полкѡвъ храбрыхъ честь
 Во половецкїя державы
 За землю русскую во месть.

ГЛАВА II.

Тогда на солнце Игорь ясне
 Позрѣлъ и видѣлъ густъ туманъ,
 Котрымъ то воинство нещасне
 Прикрыте было и весь станъ.
 Рече же Игорь ко дружинѣ:

Дружино, братіе мой!
 Не лѣпшежъ быти вѣмъ намъ нынѣ
 Порубанымъ, якъ въ плѣнъ ити?
 Сѣдайможъ вразъ на борзи кони,
 Позрѣти на нашъ синій Донъ!
 Захтѣлось князю вое въ погони
 До допскихъ перейти сторонъ
 Затмила думка о тѡмъ очи,
 Же неба видѣти не мѡгъ;
 Сказалъ: Менѣ ся коньче хоче
 На поляхъ половецкихъ вмигъ
 Копѣ сломати вразъ съ тобою,
 Храбрѣйша, славнѣйшая Русь!
 Самъ наложу тамъ головою,
 Иль шлемомъ зъ Дону водъ напїюсь.
 О Бѡяне! нашъ соловѣю
 Старыхъ, минувшихъ южъ часѡвъ,
 Абы ты тую намъ надѣю,
 Той полкъ славнѣйше самъ воспѣлъ
 Скачѣ якъ соловѣй въ дни маїа (sic!)
 По древу мысленнѡмъ въ конецъ,
 Подъ облакъ ты оумомъ лѣтая,
 Вѣкамъ свивѣлъ бысе славнѣ вѣнецъ,
 Бѣгаїа (sic!) за троповъ Трояна
 Полями до высокихъ горъ.
 Тобѣ тогѡ то внуку Пана
 Спѣвати Игорю той хоръ!
 Соколѣ вѣхрѣ не рвалъ до сгону
 По надъ широкїя поля;
 Кавки же стадами ко Дону
 Бѣжатъ повѣтромъ безъ числа.
 Тобѣ то Бѡянъ вѣщїй было
 Воспѣти, внуче Велесовъ!
 Вотъ Кїевъ, славовъ зазвонило,
 А кони ржутъ ю за Суловъ:
 Трублѣтъ вѣсь трубы Новгородѣ,
 Въ Путивлѣ знаменѣ въ походѣ, —
 Ждетъ Игорь брата Всеволода.
 Рече му Буй Туръ Всеволодъ:
 Ты Игорю, единый брате,
 Одинъ свѣтъ свѣтлїй ты менѣ,

Святелавичи мы оба, знати!
 Съдлай же кон'и борзы,
 Готови въ Курску на передѣ
 Осѣдланни ждутъ мой,
 Куряне свѣдомыи кѣметѣ
 Пѣдъ трубами повѣти всѣ,
 Колысанни во шелѣмахъ,
 Воскормленны коньцемъ копя,
 Бували часто по дорогахъ,
 Имъ знана вывозѣвъ стопѣ,
 Ихъ луки туго напруженны,
 Открыты тулы смертныхъ стрѣлъ
 И шabl'и чисто выостренны,
 Якъ волкъ въ дугахъ всякъ скаче смѣлъ,
 Собѣ ко чести приученны,
 Но славоу кобъ самъ князь гремятъ.

фундаційну грамоту Любарта 1322 р. (видану в Архиві Ю.-Зап. Росії ч. I т. I, N 46 і VI N 1) акт, що мав би дуже важке історичне значіння, як би був певний що до автентичности. Одначе автентичним признати його неможливо: досі він вістаєть ся одиноким актом Любартового князювання на Волині до 1340 р., тим часом як инші джерела нічим не дають про те знати; при тім самий текст його вказує на пізнійший час: мова значно пізнійша (особливо від слів: паки же спаднейшого ради отпированя хвалы божое); єпископ луцький зветь ся луцьким і острожським — титул пізнійший; означення власти і прав єпископських, що пригадують „Устав Володимира“, вправно свідчить, що грамота укладалась не в княжих, а в церковних сферах; думаю навіть, що й докладне означення меж маєностей вказує вже на пізнійші суперечки ґрунтові. Нарешті, дата недокладна: 6830 р. не був сьмим індіктом.

І ще увага. Королеву Бону д. Леонтович трактує, як одну з остатніх заступниць удільного устрою. Я не буду говорити тут за її становище в в. ки. Литовським, бо ж д. Л. ще має далі вияснити становище удільного князя, а скажу про маєности подільські, бо д. Л. називає її „останнім відгомном удільної системи на Поділю“ (с. 393), уважаючи на її Барську державу. Мушу зауважити, що Барська держава кор. Бони не стоїть в жаднім звязку з давньою удільною системою, що Бона володіла Барщиною в записі суми (як до неї Одровонжи) і права її комбінують ся з прав державця з деякими спеціальними правами, уділеними по аналогії з старостами подільськими — розумію право роздачи земель з записею певних сум (див. Барское староство с. 287, 291); становище кор. Бони в Барщині треба об'ясняти на ґрунті польського державного права, як воно приклададо ся до Поділя.

Щоб покінчити з „Очерками“ проф. Леонтовича (по деяким спеціальним питанням ми ще до неї звернемо ся) треба звернути увагу ще на деякі технічні її недостачі (по часті занотував їх вже д. Любавський в своїй рецензії). Такими з'являють ся екскурси, часом полемічного характера, що хоч і звязані з темою, але властиво мали б увійти в другі відділи праці, напр с. 188 — питання про адміністративну єдність Київської землі, с. 313 — теж про Волинську землю — що належить вже до адміністративного поділу в. ки. Литовського, якого в сій праці д. Леонтович властиво не трактує, або с. 210 — про умову Любарта з Казимиром. Далі, незручний спосіб цитовання; замість безпосередньої цитати на джерело, знаходимо вказівки на ту чи иньшу монографію, що сама по собі в тій справі нічого не дає, часом застаріла; припадкові цитати на книжку, де те чи иньше питання зачіпаєть ся лише по дорозі, замість більш спеціальних оброблень — як напр. на підтверження того, що

Клецк був одним з головних центрів Дреговицької землі XI—XII в. цитується ся *Starożytna Polska* (с. 145), а в справі відділення Волинського князівства в к. XI в. — Філевич (с. 205) і т. н. Такий брак вибору в відповідних джерелах заводить часом до недокладностей, які напр. на с. 122 читаємо, що „литовські традиції кладуть на 1160 р.“ нахід Скирмунта на Полісе (цитовано Балінського), тим часом як в „литовській традиції“ (Лігоніє вид. Нарбутом) похід сей не датовано.

Бібліографічні вказівки займають багато місця в праці проф. Леоптовича, подекуди дає він і більші реєстри бібліографічні, але тим цілковитою повнотою бібліографічної не доходить, хоч подає й багато зайвого (на сей закид — про зайве — з боку д. Любавського проф. Леоптович дуже образився — Сословний титл с. 14, але він правдивий). Д. Л. не скористав з деяких новітніх монографій, які безпосередно належать до трактованих у нього питань — напр. Любичський синодик уживає він в давній обробленню замість нового (д. Зотова), не знайшли ми в нього розвідок д. Лінниченка, що вийшли ще до виходу „Очерків“ (про літературу галицької історії, про боярську власність), розвідки Іванова про Волинь XIV в. Нерозбітне покликуння на менші відповідні праці наводять на гадку, що й література, яку д. Л. вчисляє в бібліографічних своїх реєстрах, не простудієвана ним, і то часом праці важні, а то тим більше шкода, що власне проф. Леоптович головну вагу кладе в своїй праці на студіювання літератури й іронізує над д. Любавським (с. 218—9), не зовсім справедливо за брак такого студіювання.

З рештою зводна робота, яку замислив д. Леоптович, була б при сучасній становищі науки дуже користною. Для того ж щоб стала вона такою, було б дуже пожаданим, аби автор переглянув її; особливо того вимагають часті, що належать до процесу сформовання в. князівства. Відомости про княжі волости, зібрані старанно, залагоджують незадоволену потребу такого огляда. Для княжих генеалогій дає новий матеріал нова праця І. Вольфа, що могла б бути ужита при таким переробленню, тепер же генеалогічні студії д. Л. не мають характеру останнього слова науки.

IV.

Заговоривши про працю д. Вольфа, скажемо кілька слів про неї. Як сказано було вже, се є як би продовження його попередньої праці — *Ród Gedymina* (1888), де він оглянув генеалогії Гедиміновичих потомків. Нова праця розширює границі студій — обіймає всі князівські роди в. ки Литовського. На вступі автор дає коротку замітку про титул княжий (р. XIX—XXI), де повстає проти погляда (висловленого Барто-

шевичом) про різницю між титулом княжа і князь (по польську *książe* і *ksiąź*), та що князь означало взагалі родовиту особу, великого пана, і ставить тезу, що князями були лише потомки династій. Автор поділяє отже відповідно тому князівські роди в. ки. Литовського на кілька груп (князі литовського роду: потомки литовських колишніх, що панували там — аж до к. XIII в., і князі в роду Гедиміна, князі рускі — з династії полоцької, смоленської, чернігівської, туровської; князі прихожі — з Московщини (династії її властиво належать до одного роду з руськими династіями в ки. Литовського) й татарських родів; по дорозі висловляє автор гадку, що всі княжі родини Рюриковичів (літше б їх назвати родом Володимирів Св.) ледви чи можуть виходити від одного предка, а мали своїми предками також його родичів-своєків, що прийшли з ним; не цінаючи тут самого Рюрика, треба зауважити, що ми між княжими родами руськими абсолютно не знаходимо слідів яких інших династій крім рода Ігоря — Святослава — Володимира, так що той вдогад зайвий.

По тому йде огляд княжих родів в. ки. Литовського уложеній в порядку алфаветнім — часть перша праці (с. 1—632); часть друга, значно менша (с. 635—698) містить в собі огляд татарських — нехрещених родів (с. 635—646), далі замітку про князів осад на волоськім праві (с. 647—8), огляд родин, що несправедливо уважають ся княжими (псевдо-князів, як каже автор, — с. 649—688) і нарешті поправки й додатки. Короткі замітки про татарських виходців та про волоські осад не мають цікавості — автор для першої користав в Муллінського й Ярошевича, для другої — з розправи А. Стадницького. Тим часом міг би автор докладніші відомости про осад волоські знайти в книжці Лінниченка про Галичину, а про татарську колонізацію була перав мова в новітніх працях про Витовта і про литовські події з к. XIV і початку XV в.; автор ледви чи обійшов ся б тоді такою догматичною згадкою, що „Витовт з походу на Дів, вчиненого р. 1397, сировадив багато Татар на Литву, дав їм ґрунти в вєвводстві Троцькім на р. Ваці“ і т. д., бо справа колонізації татарської далеко не представляєть ся так просто (дав. Барское староство с. 28).

У вступній замітці до „псевдо-князів“, автор вертаєть ся до поставленого вже вище загального питання про початок князівських родів і висловляє ся так: „з подробиць, поданих в II-ій частині, переконаємось, що всі дійсні князі, принаймі до другої половини XVI в., все титулювали ся князями, ніколи не упускаючи того титулу; натуральним виводом з того буде, що всі, хто в згаданім періоді виступає без титулу князівського, князями не були.“ На думку автора лише з кінцем

XVI в. почали укладати ся фальшиві виводи від княжих родин різних генеалогій, хоч, з другого боку, він уважає Люблинську унію моментом, коли князівський титул тратить багато в своїм значінню, під впливом ідеї шляхетської рівності, а значнійші роди змінiali від сього часу свій титул на княжа.

Такий рішучий вивід автора про початок княжих родів міг бути ґрунтовним в такому разі, колиб всі роди, що уважає він за дійсно князівські, можна було б вивести напевно від династій; тим часом у автора самого лишаєть ся група князів невідомого початку — таких родів рахує він звиш тридцяти (р. XXIV—V). Але звертаючись і до тих родів, що автор згрупував в вище означеній групі, й тут знаходимо деякі непевні. Візьмем наприклад князів Чарторийських; у автора стоять вони (р. XXI) в групі Гедиминовичів, як потомки Константина Ольгердовича. Звертаючись до генеалогії їх, бачимо, що автор основуєть ся на відомості московської генеалогічної статі XVI в. „Начало государей Литовских“ (Полное собр. лѣтоп. VII с. 253); автор зауважає при тім, „чи батько їх (князів Чарторийських з 1440 р.), цілком незваний князь Василь (за якого каже те „Начало“), що міг пробувати в Чарторийську на Воливі, і князь Василь, син Константина Ольгердовича, — одна особа, на то нема сучасних відомостей, але то правдоподібно“ (с. 18). Отже, як бачимо, сам автор уважає приналежність Чарторийських до Гедиминового рода лише правдоподібною, а не певною; інші дослідники зовсім не признавали тих претензій Чарторийських справедливими (дивись про се ширше у Леонтовича Очерки с. 259 і далі). Таких родів, що за їх початок лише можна з певною правдоподібною догадуватись, знайдець ся й більше, а при істнуванню цілих груп таких непевних і цілком не звисних, чи можна напевно сказати, що всі князі в. кн. Литовського були потомками династій, і що несправедливе уживання княжих титулів зв'язуєть ся з кінцем XVI в.?

Безперечно, праця д. Вольфа багато зробить для прояснення генеалогічних питань в. кн. Литовського, що знову мають не послідне значіння для рішеня декотрих питань державного й суспільного устрою тієї держави. Автор зібрав не лише друкований матеріял, але користав також і з рукописних джерел, і праця його представляє багатий звод документальних дат. Треба одначе зауважити, що міг би він той багатий матеріял де в чім трохи ліпше, що до укладу своєї праці, ужити. Так автор звичайно не робить витягів з своїх джерел, не тільки друкованих, але й невиданих, і то позбавляє читача можливости самому оцінити важність того чи иншого доводу. Іноді знову автор сам безпосередно на перше джерело не покликаєть ся, а вказує на посередні джерела або

ту чи иншу працю; як се утрудняє контролю, легко зрозуміти. При тім дуже лаконічний спосіб викладу робить часом неясним мотивування автора і не дає можливости більш свідомо прийняти його виводи, розрізнити певне від можливого.

Возьмім наприклад генеалогію кн. Друцьких. Читаємо, що про князів Друцьких з XIII—XIV в. маємо лише уривкові відомости, ідуть звістки за Семена Друцького й Дмитра Друцького, цитата з Стрийковського; годилось вказати, що остання звістка приходить в русько-литовській літописі, звідки її взяв Стрийковський; автор зауважає: „обидва ті факти належать до непевних. Більш певне, що 1339 р. кн. Іван Друцький брав участь в поході Татар на Смоленськ.“ Тут не вказано виразно різницю між першими — цілком легендарними звістками, й останньою — певною. Далі згадуєть ся між иншою кн. Гліб Друцький або Брянський, цитата — Карамзина, а у Карамзина значить ся, що Друцьким названо того князя в доволі баламутній повісті, і се годилось би завітувати. Говорячи про рід Михайла Друцького, автор відсилає читача до генеалогій уложених Хмировим. В уступі про лінію молодшу тотожність Митка Зубревицького з князем Дмитром Сокірою вістаєть ся доволі непевною, автор нічим її не доводить; взагалі висловлюєть ся так маломовно, що треба добре передумати той уступ, аби зрозуміти, на чім полягає аргументація автора.

Й сивнив ся на сїм прикладі, аби вказати, як спосіб представлення утрудняє легке орієнтування для читача й користання з багатого матеріяла, зібраного автором. Правда, більш ясне і прозоре представлення річи, вигіднійше уложений науковий апарат значно побільшив би розмір сїєї праці, але тяжка робота, вложена в неї, варта того. У всякім разі книжка д. Вольфа стає немінучим і дуже користним підручником в справах, що дотикають ся княжих генеалогій в. кн. Литовського. Було б дуже добре, коли б шановний автор проробив би подібну роботу тепер ще й над важнішими, видатішими родами боярськими — панськими в. кн. Литовського.

V.

Комплексу князівств, з якого вложилаь держава русько-литовська, уклав ся в часом в схему її адміністративної системи. Адміністративному попілу в. князівства присвячує другу частину своєї праці д. Любавський — „очерк“ II: Органи загально-адміністративні в провінції й їх урядові округи (с. 63—296). Особливий натиск кладе він на консерватизм державного устрою в. князівств (обясняючи його „браком у литовського уряду ориґінальних творчих змагань в організації державній, що знову

залежало від певної слабости політичної, від нерозвинутого стану народа — володаря“ — с. 61); головні дільниці держави, „землі“ утворилися попередніми поділами: поділ центральних земель на землю Волинську і Троцьку виходив з динархії Ольгерда і Кейстута, з поділу на волости сих двох братів; руські землі заховали те угруповане, яке подала їм їх історія в період русько-литовський, так само як і земля Жмудська. Так само достерегає він слідів поділу на князівства в формованню менших адміністративних округів, з яких склалися землі. Нарешті слідить за тими одиницями адміністративними — державними волостями і приватними маєтностями, з яких склалися більші адміністративні округи.

Автор старанно зібрав історично-географічний матеріал з друкованих джерел і з давніших книг Литовської Метрики. Він фіксує на сучасній мапі топографічні назвиська і групує їх в адміністративні комплекси XV—XVI в., вказуючи здебільшого їх границі. Результатом сих студій є докладна історична карта в кн. Литовського з кінця XV і початку XVI в., де означено границі земель і велике число осад. Таким чином ця частина праці представляє собою старанну працю по історичній географії в кн. Литовського, якої досі цілковито бракувало. На мою думку вона становить найліпше оброблену й найціннішу частину праці. Вона б ще виграла, коли б автор виділив її в особну розправу, обробив би її як студію історично-географічно, а не в служебній ролі для історичної адміністрації, при чім означає часом лише деякі осадки того чи иншого округа, як би докладніше встановився над границями повітів (що він тепер не всюди робить, і на мапі своїй, на жаль, не означив границь менших округів, тільки земель), а також і надав їй инші рами хронологічні: обмежати студію першою чвертю XV в. нема жадної причини, і видання першого статута, становлячи собою епоху в історії права, в історичній географії, в поділі в князівства ніякої границі не становить; тим часом — користання з матеріалу пізнішого (XVI в.) вияснило б неодну неясну справу в сій сфері (як і сам автор часом звертається до пізніших жерел для пояснення попереднього).

Брак даних для означення адміністративних округів дає себе часто відчувати в розправі д. Л. За браком инших, часом доводом належності виступає поручення воеводи чи старості в справі, що належить до території тієї волости, посередництво воеводи в якійсь справі чи проханню і т. п. А що не доведено, щоб того не міг робити воевода чи староста в повіті, що не підлягав йому, то й на основі таких фактів можна ставляти лише гіпотези. Можна власне закинути автору, що він часом занадто категорично рішає такі питання, для яких має матеріал хіба до гіпотез — так напр. на с. 122 читаємо, що до Виленського повіта належав „судя

по всім признакам“ Могилев, з иншими волостями, уважаючи на географічне положення й деякі побутові ознаки що належали давніше до Витебської землі; низше читаємо що аргументом належності до Витебска для Могилева є тільки збір яловичини, що існував і тут і там, щож до Виленського повіта, то показується низше (с. 125) — брак безпосередних вказівок про належність Могилева до Виленського повіта, а одиокий факт — Могилевці косили сіно в Борисові, що належав до Вильна. На с. 136 до князівства Мстиславського зачислено категорично папр. Хотимль, низше показується, що аргумент до того — тільки географічне положення між Мглином і Мстиславом, а ще низше (с. 137) — що се географічне положення не перешкодило Хотимлю на початку XVI в. уложитись особну від Мглина і Мстислава волость, значить могло і раніше.

Раз автор показав необережність в категоричних выводах, для читача стають вже непевними ті уступи, де він твердить про належність того чи иншого повіта чи осадки, не наводячи текста, а лише покликаючись на той чи сей лист актової книги Литовської Метрики, що на жаль — трапляється (див. напр. с. 181 цілий реєстр „найбільш характерних“ дат про Берестейський повіт: за браком текстів, при одних цитатах на Л. Метрику, ся характерність пропадає цілком).

Признаючи, що в основі адміністративного поділу руських земель в кн. Литовського лежали політичні організми до-литовських часів, д. Любавський доводить, що адміністративний поділ в князівства здебільшого (виключаючи Сіверщину) не знищив політичної єдності сих давних організмів — місце великого, старшого князя зайняв урядник головного міста, що виконував певні функції на цілій просторі землі (с. 211, 235). Сей погляд, спеціально що до Київщини й Волині, став *objectum litis* між дд. Леонтовичом і Любавським (Очерк і Сословний тип д. Леонтовича, „Къ вопросу“ д. Любавського). Проф. Леонтович пішов тут за висловленим вже раніше поглядом проф. Антоновича, що з кінцем удільного устрою в Київщині знищено й адміністративну єдність її (Монографії с. 246); функції київського воеводи й луцького старости на всій території землі зводять він до виконання *ad hoc* урядових розказів (Очерки с. 191, 315, Сословний тип с. 10—11, відповідь Любавського К вопросу с. 392—3); аргументація д. Любавського справді доволі слаба (на жаль ще й покликається він в так не ясній справі на документи не друковані, не роблячи витягів — с. 236), особливо що до Волини; треба більше матеріалу для вияснення.

Зіставляючи однак *in suspensio* адміністративну єдність земель на цілій просторі їх територій, треба признати, що кожда майже земля заховувала багато такого, що вязало її в одну цілість — такими були, поза властью центрального урядника, напр. спеціальне, монополічне право

бояр на держанні місцевих волостей, загальні правні норми, певна старина, властива спеціально кожній землі. Така особність земель, спеціальні відміни їх політичного устрою і непорушне їх заховання, забезпечене обітницями центрального уряду („старшин не рухаєм, новини не вводим“ — головний принцип литовського уряду) дає певне право звати устрій в. ки. Литовського федеративним, як се робить д. Любавський (с. 26, 61—2). Проти цього терміну виступив проф. Леонтович (Очерки с. 119), але аргументацію свою відкладає він на дагі; головний довід, який тепер він виставляє — що існування спеціальних конституцій в поодиноких землях в. ки. Литовського було результатом надання („пожалованія“). Підождемо докладнійшої аргументації.

VI.

Друга точка, де д. Любавський виступив против давніше висловлених поглядів — се значіння ріжних термінів, які прикладали ся до адміністративних округів і їх урядників в в. князівстві. Проф. Антонович і Вершадський були того погляду, що урядники ріжних категорій (воєводи, старости, намісники) не ріжнилися кругом своїх компетенцій. Д. Любавський задивляється на справу інакше, він розрізняє компетенції воєвод і старост від компетенцій інших урядників (намісників, державців etc.). Виясненню історії адміністративних термінів і їх значіння присвячені перші глави другої частини, виясненню компетенцій тих урядників — подається в третій і четвертій.

Д. Любавський зібрав багатий арсенал доводів на доказ того, що термини волость, держава, повіт не мали технічного, сталого значіння; повіт так і вістав ся при тім значінню. Що до „волости“ і „держави“, то перше з часом мало прикладатись до громад підданських, держава — до округів намісників-державців; се останнє одначе доволі неясним зостається у автора. Що до назв урядників, то зібраний автором документальний матеріал показує, що термінологія міняла ся з часом, і то без перемін в функціях — давні термини намісника й тивуна з часом здебільшого заміняють назвами — державця і старости, що переважають в XVI в.; одні й тіж урядники часом називають ся державцею часом старостою, „державця“ ж окрім спеціального терміна для тих намісників, що не мали титула старости, взагалі означав всякого урядника, що держав певний округ.

„Таких чином, закінчує автор, запровадження нових назв — „староста“, „воєвода“ і „державця“ було викликано потребою — відрізнити особливими назвами ріжних що до компетенції влади й великості своїх

округів великокняжих урядників“ (с. 70). Але сей пункт не вияснений в его й викликає багато непевностей — як ми бачимо, що в протягу якогось часу промісче прикладають ся до певного урядника титули намісника й державці, то коли нарешті термін державці бере перевагу — чи означає се розширення компетенцій? Так само — коли назва намісника = державці замінюється назвою старости або воєводи? Ледви; се не відповідає й консервативній тенденції в князівства, не погоджується й з тим ваганням в термінології, з тим що термини сї (державці, старости) привязані до певного часу, коли витісняють попередні — та й не відразу. Очевидно, круг компетенцій віставав ся той самий, чи сього року урядника названо в в. князівськїм листі старостою, другого року державцею, а третього року старостою. Здасть ся, що й вище наведені слова д. Любавського мають таке значіння — що певні ріжніці компетенцій існували і були з часом відріжені тільки тією термінологією, а далі ми дійсно читаємо, що „се переміна назви (в старостів) не звязана була з переминами в їх урядовому значінню, переминали йшли позатим і незалежно від того переіменования“ (с. 291). Теж саме ми читаємо й про воєвод (с. 292), напр.: що до головних намісників земель Київської, Полоцької й Витебської ідея польського воєводи лише зміцнила й уформовала те значіння, яке й без того перейшло до їх, спадщиною від удільних князів“. Але може нарешті сї ріжніці компетенцій визначили ся в ріжніці термінології, так що від неї виходячи, ми можемо класифікувати намісництва й держави що до компетенцій? Теж ледви, бо такої консеквенції в державній системі литовській не примітно, процес переіменования тягнув ся сотки літ, і нові воєводства і староства з'являють ся одно по одному з першої половини XV до другої XVI в.

Справа представляється так, що загальний, безхарактерний термін „намісника“ в XVI в. заміняється подібним же терміном „державці“, а поруч з тим поодинокі намісництва-держави для визначности дістають назви староств і воєводств, дістають з ріжних причин і без консеквенції — бо в деяких такий титул був лише номінальним (сам автор підкреслює се що до Новгородського воєводи), в інших землях воєводу заміняв староста (в Жмуди, як думає д. Любавський — і на Волині), ролі старост і воєвод з'являлись не скрізь однаковими, хоч справді здебільшого прикладались до намісництв-держав з більшими компетенціями. Коли так, то для вияснення адміністративної організації, очевидно, треба застановитись над кожним округом, кожною землею і постаратись вияснити компетенції центральних урядників і відносини їх до місцевих (в тій же землі). Тим часом автор робить се тільки побіжно в другій частині своєї праці, а далі поділяє компетенції намісників-державців і старост-

воевод і розглядає діяльність кожної групи, так як би вже були зсумовані ознаки цієї другої категорії і вияснене стале повторення типових ознак у всіх урядників цієї категорії. Того одначе нема.

Є ще одна вада в способі оброблення цієї теми: в частині третій („Склад громади в повітах намісників-державців і урядова діяльність їх“) автор оглядає діяльність намісників-державців в границях свого повіту, безпосередньо йому підлеглого: організація й експлуатація господарства в князівського, збір податків з людности селянської й служебної, організація й контролю селянського господарства; компетенції військові й судові. А як і старости і воеводи в в. кн. Литовським (виключаючи воеводу підляського) заравом мали повіти, що безпосередньо їм підлягали, то в сім огляді зібрано матеріял і про діяльність старост і воевод в районі свого повіту. Потім приходить IV частина — „урядова діяльність і внацінне в областях воевод і старост“, де знову повторяється про їх діяльність в повітах, при частих відсиленнях до попереднього (с. 766—829). Далі (с. 852—878) йде мова про спеціальні компетенції воеводського й старостинського уряду, компетенції що не обмежувалися безпосередньо підвладними повітами, а розтягалися й на повіти інших намісників-державців, що сиділи в пригородах цієї землі; такими компетенціями д. Любавський уважає: старости-воеводи мали військову владу над цілою землею, збираючи на „пописи“ всю обовязану до служби людність з повітів і більших маєтностей, що не входили в склад повітів; вони брали участь в організації служебної (шляхетської) верстви — себто в роздачах маєтностей; вони мали юрисдикцію по за своїми повітами: до них могла звертатися повітова людність, минаючи своїх намісників-державців, їх же юрисдикції підлягали князі й пани, на яких не розтягалася юрисдикція намісників-державців.

На жаль, матеріял, зібраний для цієї справи дуже бідний, що часом лише натякає на ті функції, не даючи виразного свідчення. Тож і компетенції воевод-старост за границями свого повіта (виключаючи контроль „пописів“) представляють ся неясно. Я згадував вже, що проф. Леонтович вертається до старого погляда на воевод-старост, що вони не мали ніяких компетенцій за границями своїх повітів, зводячи наведені д. Любавським факти до поручень *ad hoc* і кладучи натиск на безпосередню підвладність заравно намісників-державців, як і воевод-старост, в князю, на брак посередних інстанцій і на необовязковий характер юрисдикції воевод-старост для князів і панів (Очерки с. 190, Словний тип с. 10).

VII.

В другу частину своєї праці д. Любавський ввів огляд тих груп і верств, з яких складалася людність повітів, і їх правного становища. На жаль се зробив він епізодично, для обяснення відповідних функцій місцевої адміністрації — з поводу їх господарської діяльності автор застановляється (с. 315—358) над селянством, групами з яких воно складалось і обовязки, що на їх тяжили; з поводу роздавання урядниками селянських ґрунтів іде мова про права селян на землю, про отчичів і нохожих людей і про процес привязання селян до ґрунтів (с. 373—412); ще далі — про селянських урядників, форми володіння землею у селян і відбування обовязків селянських (с. 424—474); коротенько сказавши про міщанство (с. 495—501), автор ширше застановляється над шляхетством, його володінням землею і службою (с. 534—624). Сі екскурси таким чином в сумі займають значну частину книжки; занадто просторі для звичайних пояснень адміністративного устрою, вони здалека більшою користю могли б бути виділені в особну цілість і так оброблені. Коли сторінки, присвячені історичній географії і провінціальної адміністрації в князівства, були цілковитою новиною, бо ці предмети ні разу ще не були детально оброблені, то в справах громадського укладу Русько-литовської держави маємо вже серію праць. Заслугою автора є в усякім разі зібрання нового матеріялу до сих питань, але не досить його було посортувати і до підтвердження своїх тез навести пару текстів: справа при своїм сучаснім становищі в науці вимагає глибшого студіювання. Тим часом автор власне, полемізуючи з попередніми дослідниками, будуючи власні висновки, робить се дешевим коштом, оперуючи невеликим числом текстів, і то не все обережно. Наведу деякі приклади, щоб се не здалось голословним — так на с. 346 знаходимо доволі неясну і недоведену фактами аргументацію в полеміці з проф. Бершадським про великість служебних ґрунтів — стрічаємо тут голословне заявлення, що ці ґрунти не були результатом надань за для служби, й доводи, які мусіли б оператись на факти, що слуги не вчислялись в загальне число вояків, виставлених з маєтностей, чого ми не знаходимо. На с. 375 автор каже, що *de jure* селяне-отчичі господарські (в князівські) не мали права кидати своїх вітчин; низше (с. 376) читаємо, що вони могли се робити, передавши заступнику службу — значить щось інше.

На с. 406 сказано, що претенсії до селянина не дотикались його землі, і наведено текст про подання „землі татиної“, власитель якої з родиною відданий в неволю: що неясно, яким чином ся земля спала на государя (може ще акурат він був ушкодженою стороною), то воно властиво само нічого й не доводить. Говорячи на с. 461 про нерівність

„жеребів“ селянських, автор наводить „жереб“, де сидить 25 конюхів — приклад не щасливо вибраний, бо в конюхів могло хліборобство й другорядне значіння мати. На с. 618 читаємо, що в князь касував записи своїх бояр і землян, коли вони кому иньшому (з панів) обов'язувались з своїх маєтностей служити, а на с. 623 читаємо, що вони, вступаючи на службу панам, „не кидали своїх маєтностей під в. князем, стаючи підданними, обов'язаними військовою службою для двох володарів.“ Але особливо виразний приклад необережних виводів стрічаємо на с. 531—2, де автор виводить козаків Дніпрових (в Черкащині) з зрушеного татарського ядра, через примішку Русинів — слуг; з назвища буреників (назвища наведеного, але не об'ясненого на с. 548) виводить, що козаки служили з землі; на довід своєї гадки що до татарського роду наводить неруські імена козаків (між такими неруськими опинився і якийсь бідачесько Мандрика!) і зачисляє заєдно в Татари й князя Дмитра 1506 р. Належить додати, що близько познаємившись з історією козацтва (в рецензії на працю Каманіна, Журнал Мин. Нар. Просв. 1895, VII), д. Любавський вже не згадує за свою гіпотезу.

Складу громади присвятив і д. Леонтович, як згадано, свою розправу: „Сословный тип“ etc. Признаючи, що з початку суспільний устрій Русько-литовської держави не знав розграничення станів і признаючи таке розграничення результатом впливу польського устрою, д. Л. головне значіння надає реценції німецького права, що виключило з загальноземельного устрою громади міські; що до селянства і шляхти, то їх сформованіє в дві цілком відріжені групи признає він результатом пересаженого шляхетськими привілеями польського устрою, а як на наслідки того розкладу землі на стани, звертає увагу на упадок земельних загальних віч і заміну їх шляхетськими сеймами і на процес запикання удільних князів в шляхетській верстві, що своїми правами переважила з часом давні права князівські. Як я вже зазначив, стаття має загальний характер і може служити хіба вступом до властивих студій над складом громади в ки. Литовського. Поки що занотуємо кілька недокладностей. Так в літературі про волоські осаді (с. 378) автор проминає нову працю Лінніченка, головнішу для цієї справи. Як взятий з Польщі уряд, виступають воеводи подільські за Корнятовичів (с. 400), уряд, правдоподібно, ідентичний з галицькими воеводами XIV—XV в., цілком незалежний від воеводства польського, безперечно місцевого початку; про них міг проф. Леонтович де що знайти в гл. IV „Барського староства“ сей уряд зістає не вияснення і незрозумілим і в книзі д. Любавського — с. 192). На с. 2 читаємо, що князівські і панські двори, „списані з польських звірців, з'являють ся в Литві з к. XIV в.“ Господарські двори відомі нам з давнього періоду Руси (пригадаємо класичне оповідання про путявльський

двір Святослава під р. 1146 (Іпат. с. 237), тож чи не правдоподібніше, що такі двори могли цілковито з'явитись без впливу польського.¹⁾

Як видно з коротко поданого змісту останньої розправи д. Леонтовича, він надає рішуче значіння польському впливу на р.-литовський громадський устрій. Се є погляд загально розповсюднений. Значіння его зменьшує д. Любавський; не застановляючись ширше над сією справою, він одначе в коротких замітках, де доторкуєть ся сього питання, більше значіння надає еволюції самих форм устрою р.-литовської держави; на с. 601 напр. він просто висловляє ся, що „місцевий історичний процес в Руси литовській приготував ті громадські („гражданскія“) і державні відносини, на які накладав свої форми польський громадський устрій („гражданственность“). Звісно, ся справа може бути рішена тільки на основі глибокого студіювання устрою земель давнього руського права (в. ки. Литовського, руських земель корони Польської і в. ки. Московського), при порівнянні з правом польським (ще так мало простудіюваним). Тепер можна робити поодинокі порівняння (так пробував і я вирізнити форми взяті з Польщі від форм тубільних в устрою України польської — гл. IV Барського староства), але всякі загальніші рішення сього питання поки що будуть мати лише більш менш суб'єктивне значіння.

VIII.

Аналогічний характер має инше питання — про литовський феодалізм. Шукаючи принципів на яких засновано устрій громадський в ки. Литовського до польських впливів, об'ясняли его феодальними формами, що витекли з факта завовання руських земель Литвою. Такий погляд, висловлений Чацким і Ярошевичом, розвинений був потім проф. В. В. Антоновичом і придбав собі широке розповсюдження, а д. Лінніченком був приложений в певній мірі і для об'яснення деяких форм громадського устрою польської України. Новішими часами все частійше одначе висловляєть ся инший погляд, що не приймає такої революції в суспільнім устрою руських земель. Уже небіжчик Ів. Новицький в своїй розправі про селянство українське виступив був рішучо супроти феодальної теорії

¹⁾ Мушу ще поправити одно непорозуміння: говорячи про різні актові назви дрібних осад, д. Л. (с. 5) для слів: спілка, куток, хутір меж иншого покликаєть й на мою книжку про Барське староство, але там ці слова приходять не з документів; в се сучасні вирази для об'ясненія фактів документів, як міг д. Л. переконатись, заглянувши в цитовані документи, та й наведені вони не як документальні, а взяті часом в „як слова характерні, з иншої мови взяті.

і вказував на певний паралелізм в еволюції форм давнього руського устрою в в. князівствах Литовським і Московським (до цього можна придати ще третю групу явищ — в руських землях корони Польської, див. Барское староство с. 163); на недавнім археологічним з'їзді в Вильні справа ся взята була під дебати, і п. Єфименкова боронила феодальну теорію, тим часом як д. Василевский доводив, що феодалізму в тій формі, як його розуміють в німецькій науці, в в. князівстві Литовським не було (див. справозданне в Журналі Мин. Нар. Просв, 1894, I с. 9).

В серії розвідок про громадський устрій в. ки. Литовського питання се не могло не виринути. Найбільш рішучо забрав голос в сій справі проф. Леонтович. Він виступив супроти „німецько-литовського“ феодалізму, не признаючи факта завоювання в формованню в. ки. Литовського, налягаючи на добровільний характер піддавання руських земель литовським князям (Очерки с. 5, 20). На тій же точці стоїть проф. Владимирський-Буданов в своїй першій розвідці (Чтенія III с. 64), з тою ріжницею лише, що більш здержливо виступає проти теорії завоювання: „Коли для України прийняти за певне оповідання літописей про походи Гедимина, то й тут сей факт не був поворотним моментом в історії державній і приватно-правній; литовські війська вернули ся до дому, а там і далі правила якийсь час свої князі;“ власть в. князя що до уділів княжих була часто номінальною, і в державне право земель руських сформованне в. ки. Литовського не занесло ніяких основних перемін, а „на інститути приватного права, заховані в самих глибинах народного життя, заміна Рюриковичів Гедиміновичами не повинна була мати жадного впливу“. „Обясненне феодалізма тут з факта завоювання повинно бути признаним также несправедливим, як і таке ж обясненне подібного явища в Західній Європі“ (с. 65).

II. Єфименкова в своїй розвідці про „Дворишне володінне землею на Україні (Русская Мысль 1892, IV—V), як і в згаданім своїм рефераті на виленськім з'їзді, стоїть на становищі феодальної теорії, говорячи про „воюну й феодальну Литву“, де наслідком воєнної організації „власть державна, в особі в. князя, скорше і абсолютніше оголосила себе найвищим власником землі, ніж то мало місце напр. в в. ки. Московським“ (IV с. 164). Посередне місце між сими поглядами зайняв д. Любавський (с. 306—7); він думає, що „вже до литовського володіння повинна була виробитись і запроваджатись в життя по багатьох місцевостях західної Русі ідея, що всі порожні землі й вигоди в князівстві, що нікому не належать, — то князівські. Таким чином литовські князі що до цього лише переймали права руських князів Рюриковичів і з черги передали їх великому князеві, що сполучив в своїх руках ко-

лишні удільні князівства“. Виходячи з такого погляду, він відкидає теорію завоювання для обяснення княжих прав на землю, але з другого боку не годить ся з проф. В.-Будановим, ніби запровадження литовської зверхности в землях руських не мало значіння в історії володіння землею на Русі литовській, бо на його думку литовська окупація підняла престиж княжої влади, а з тим разом „мусіло рішучо вяснити ся й затвердити ся право князів на всі не заняті землі й вигоди в границях князівств, — право, що до тих часів ледви чи скрізь по західній Русі досить повно зазначило ся й знаходило собі відповідне признанне.“ Далі, литовські князі повинні були більш надавати ваги землі за для оживленої колонізації її селянською людністю. На останку прилучаєть ся д. Л. до думки проф. Антоновича, що потреба організації воєнних сил викликала в широкім розмірі роздаванне земель з обовязком військової служби. „Таким чином литовська окупація західної Русі, як що не була жерелом зазначеного права (в. князя на землі), та все таки була обставиною чи причиною, що між иньшими впливала на його зміцненне й вясненне.“

Що говорити за „завоюванне“ литовськими князями руських земель трудно, що здебільшого ми можемо собі представляти перехід сих земель під зверхність литовських князів процесом повільним, опертим часом і на співчутте людности, без значних пертурбацій, що могли би внести цілковиту переміну в організацію громади, про те нема мови. Але се ще само одно не обясняє нам тих відносин, які ми можемо спостерегти на основі актів про земельну власність з XV, і найбільше — XVI в.

Аналізу прав в. князя з одного боку і володарів — з другого на землі представив в двох висше назованих, майстерно написаних своїх студіях проф. В.-Буданов. Він виходить в них з того принципа, що теперішніх поглядів на власність жадним чином не можна переносити в часи в. ки. Литовського, бо земельна власність була там „умовною“. „Ся ідея „умовної“ або „ограниченої“ власности, так чужа для сучасного нашого розуміння власности (як права повного й незалежного) є явище загальне у всіх європейських народів в т. зв. середні віки. З історії права земельної власности її ніяк не можна усунути або замінити иньшим назвами“ (напр. *jura in re aliena*) — Чтенія VII с. 15. В прекарнім характері земельного володіння знаходить проф. В.-Буданов компромис між практикою в. ки. Литовського, що допускала передачу в спадщину і вільне розпорядженне землею, з принципом, що одиноким власником землі є в. ки., земельне володінне має своїм джерелом його ласку й всякі переміни в ній мусять відбувати ся за його призволеннем. Сей компромис, очевидно, має розрішити те питання, яке ста-

вить д. В. на початку своєї першої студії: як що приватні права мешканців були так обмежені (в в. кн. Литовськїм), то ми мусимо або теж саме припустити й про давнє руське право (Руської Правди) або признати, що в епоху литовську історія руського права посунулась назад до часів примітивних“ (с. 64). Сього останнього д. Буданов не вважає можливим, відкидаючи теорію завоювання; своєю студією він доводить, що володарі розпоряджались своїми землями, при тїм на основі принципів правних давнього руського права, але висліджуючи, як „під невідомою і широкою сферою прав в. князя на падані землі розвивають ся і ростуть права на їх осіб приватних“ (с. 103), з того виводить, що „тіж ознаки прав маєткових, ще навіть в більшій мірі, треба припустити і в „общерусскомъ-праві епохи Руської Правди“ (с. 113); значить і там приватні особи розпоряджались своїми ґрунтами лише через компроміс між їх правами й правами якогось зверхника? Але се поки що зістаєть ся припущенням.

Іншу відповідь на питання пробує дати д. Любавський (с. 306). На його думку, щоб право князя на всі порожні землі могло витворитись, треба було, щоб князь в відповідній мірі опанував громаду, щоб означились границі державної території і щоб земля здобула вартість економічну. „Всі ці умови стали в західній Русі означатись ще до литовського володіння, подібно як означились вони тоді і в Русі північно-східній“, а з цього він і робить вище поданий вивід свій, що литовські князі в сій справі лише були наслідниками князів руських. Що однак в в. кн. Литовськїм в. князь мав найвище право розпорядження не тільки порожніми, а й залюдненими землями, д. Любавський бачить тут поступ княжої влади за литовських часів; роздаючи порожні землі за службу, вони переносили потім і на залюднені землі той же погляд, як на свою власність; „що низша була в соціально політичній гієрархії певна верства, тим повнійше переводили вони сей погляд в життє“ (с. 308).

Таким чином д. Любавський переводить сю справу на ґрунт історичної еволюції — де що вважає перейнятим з давньої Русі, дещо виводить з організації в. к. Литовського й історичних обставин, серед яких воно жило. Протів такого переводу годі щось закинути; ми сподіваємось, що ся середня дорога між скрайностями обох поглядів найскорше може привести до справедливих результатів (пор. с. 163—4 нашого „Варського староства“), але з тим усім аргументація, якою д. Любавський обставляє сю справу, не робить користного вражіння. З того, що в давній Русі існували ті обставини, серед яких могло витворитись право князя на порожні землі, зовсім ще не виходить, що „вже до

литовського володіння повинна була виробитись і прикладатись до життя“ ідея належності їх до князя; та й таке твердження: „певно, що й князі Рюриковичі в західній Русі, особливо де вони сіли міцно, встигли так опанувати місцеву громаду, щоб всі порожні землі й вигоди взяти в своє розпорядження і шафувати ними за своєю волею і в своїх інтересах“, для того щоб стати певним, вимагає дуже основних студій наперед. Теж саме можна сказати про висловлену на с. 589 теорію, що „містами“ і „помістями“ на Русі литовській зпочатку звали ся ґрунти князівські (або панські), де осажувано селян до волі власника, а що в XIII—XIV багато селян, для інтензивної воєнної організації, переведено з селянських обов'язків на військову службу, заховавши попередні умови володіння землею, — витворивсь тип володіння землею до волі в. князя з обов'язком військової служби — помісте. Що таких фактів в XIII—XIV д. Любавський не міг навести, а лиш кілька текстів за уживання слова „місто“ про селянські ґрунти і оден приклад — з XVI в. — для помістя, также про селянський ґрунт, тож і зістаєть ся се все лише довільною гіпотезою. Для доказу свого здогаду про перенесення княжих прав розпорядження з земель порожніх на залюднені д. Любавський ніяких аргументів не навів зовсім; тим часом власне треба буде ще довести, що в першу добу існування в. князівства ішов все процес розширення княжої влади над маєтностями *crescendo*, аж пізнійше стан пішов на *diminuendo*, і під покровом княжої зверхности розвили ся приватні права, як то доводить д. Буданов.

Таким чином справа об'яснення прав в. князя на ґрунта досі ще не виходить з сфери гіпотез на реальний ґрунт.

IX.

Як я вже сказав вище, обидві розвідки д. Буданова (перша і третя), аналізою документів про володіння землею виясняють прекарний характер того володіння і права на них володарів, які при таких характері в практиці існували. Загальний вивід його той, що з цього погляду не було ніякої кардинальної різниці між володінням землями селянськими і землями боярськими (виключивши лише панів з *jus ducale*) навпаки — навіть права та селян що до розпорядження були ширші, аж до половини XVI в., коли „значна частина боярства швидко пішла дорогою, що вела в польський шляхетський рай, як казали старі письменники, а друга частина їх і все селянство также швидко стало сходити в чистець кріпацького стану.“ Подібний погляд висловив був вже в своїй розвідці про селян д. Новицький, але у проф. Буданова він обставлений далеко більшим апаратом науковим і опертий на детальній аналізі.

В першій розвідці автор аналізує книги записні в. кн. Казимира на основі варшавської копії Литовської Метрики, вивчає акт і елементи надання, як джерела прав володіння, і різні його титули, і виводить з того, що при всіх формах надання власником вістаєся держава, чи в. князь, а володар має лише права користання, чи то до волі в. князя, чи до віку свого, чи з своїми потомками; але що держава інтересована лише в тім, аби з ґрунту відбувала ся служба пильно, і не має жадних причин шкодити інтересам своїх слуг, там де вони не сперечають ся з висше зазначеним її інтересом, з того виходить, що з захованнем прав держави і обовязка служби, ґрунти в дійсности стають об'єктом розпорядження приватних осіб — їх державців, а то переходять в спадщину, дають ся в посаг, продають ся, міняють ся etc. Таким чином „всі форми права власности були вже готові, та під формами бракувало ще духа, ідеї власности“ (с. 111); її приготував перехід дочасних держав (вигук) в спадщині (отчини), за давнине, особливо за кількох в. князів, на останку — праця, вложена в маєтність. Таким чином витворювалося право власности органічно, через еволюцію; але сей процес прискорив вплив польського права „прискорив, а заразом і покалічив натуральний розвій приватних прав,“ прилучивши до приватної влади власника права державні наслідком перенесення на його давніших мішаних прав в. князя на землю (с. 113).

В другій своїй розвідці (властиво — третій з ряду) проф. Владимирский-Буданов застанає ся над володінням землею селян, слуг і бояр; в усіх бачить він однаково прекарний, звязаний з певними обовязками („повинностний“) характер володіння — з одного боку, з другого боку — селяне при тім мали право набуття й розпорядження ґрунтами. Між верствою селянською й боярською нема виразної границі, бо по середині стоїть верства слуг, що становить місток з тяглого селянства до обовязаного військовою службою боярства, так що трудно властиво виділити селянську верству, як осібну; вся різниця лише в відмінах обовязків. „Земля, залюднена селянами, не є державною або панською, видержавленою“ селянам на час; повинности, до яких вони зобовязані, й податки, що вони платять скарбу або наною, не є плата за держання, а повинности, в обох випадках державно-приватні, земля є вічне й дідичне володіння селян“ (с. 37); в формулі української людности „свого нічого не маємо, лише боже та государське“, ідея власности государя также далеко стоїть від конкретних юридичних відносин, як і ідея божої землі, і сю формулу д. Буданов прикладає взагалі до селянського володіння; „як на приватних так і на державних землях селянам належали всі ті права набуття й розпорядження майном, які взагалі тоді були можливі для при-

ватних осіб (себ то з обмеженнями їх правами держави чи пана, але меншими від тих, які де инде вказані були для прав володіння осіб служебних)“ — с. 41. Князь обмежує права розпорядження селянина лише там, де вони входять в суперечність з інтересами його, з інтересами служби, доперва в середині XVI в. („меж пильшого — завдяки впливу польського права“) починає виступати в правній практиці в. кн. Литовського ідея обмеження селянського права розпорядження: „дякольний (тяглий) чоловік ніколи землі на вічність продати не може,“ „мужик простий не має мочи землі господарської обель (на вічно) продавати“ (с. 72—3), за селянами признає ся право заставляти землю, але вже й тут трапляють ся випадки заборони (с. 78).

Аналізу селянських прав розпорядження зроблено переважно на основі друкованого материяла (найбільше — на основі актів Городенського земського суду з 1-ої полов. XVI в., виданих в Актах Виленської археографічної комісії, де є багато актів селянських), і належить вона головню до селян, що сиділи на землях господарських (в. князя); лише при кінці (с. 81 і далі) автор розширює виводи попередньої аналізи й на селян, що сиділи на землях князів, духовних осіб і панів; материял для сього автор мав вже далеко біднійший, хоч і навіть кілька характерних фактів; признає одначе сам, що у селян приватних маєтностей свідомість своїх прав власности на землю могло істнувати менше, ніж у селян маєтностей державних, і що „проти самого пана право селян, як і права землян, бояр і міщан, не були нічим гварантовані, так само як і в державі взагалі права всіх горожан що до короля“ (в. князя) — с. 90. А що в приватних маєтностях ще менші були вони, то частійше могли стикати ся розпорядження селянські з розпорядженнями пана, то й про аналогічне становище селян приватних маєтностей з селянством державним можна говорити, хоч би в певній мірі, лише про великі лятифундії.

Такі головні пункти розправ проф. Буданова. Аналізу в них переведено по містоцьку, й вони безперечно становлять дуже цінну вкладку в літературу справи. Проти першої розправи справедливо закинув д. Любавський, що не годилось будувати цілої системи на аналізі переважно одного жерела, хоч би й так важного, як записні книги в. кн. Казимира (с. 600). Проф. Буданов виправдував се тим, що зроблені ним виводи знаходять собі повну аналогію в укладі в. кн. Московського й інших держав тоїж історичної формації (с. 114), але сам він тих аналогій докладно не навів, та й мали б вони властиву вартість тоді, як би виводи що до держави Русько-литовської були зроблені не на основі одної намятки, а цілого запасу материялу, який маємо. Того б щиро ждали від вп. знавця русько-литовського права.

І ще б ми закинули догматичність деяких виводів; аналіза фактів джерелових в першій розвідці власне вправлена в таку догматичну раму — виводи про прекарний характер володіння в давній Русі. Подекуди теж можна закинути й другій розвідці; вивід, що тягле володіння не може уважатись користанням в чужої землі (с. 25), представляється мало уаргументованим, хоч кілька карток далі повторяється вже як факт (с. 37). Деяких дрібніших питань не будемо тут дотикатись.

Д. Любавський в своїй книзі присвятив також чимало карток питанням, трактованим в згаданих розправах д. Буданова, і доволі остро з ними полемізує (властиво з першими двома його розправами, бо третя вийшла вже під час друку його праці). Не доторкуючись деяких поодиноких пунктів, де він на підставі матеріялу Литовської Метрики поправляє виводи проф. Буданова, або не згожується з його поясненнями (напр. про т. зв. хлібокормлення, про значіння терміна „вічний“ і т. и.), застановимось на деяких головніших.

Передовсім д. Любавський повстає супроти погляда на селянське володіння як на „повне право вічного й дідичного володіння“ і вказує на факти, що в. князь признавав за собою право відібрати у селян землі, зганяти їх, передаючи їх ґрунти шляхті й т. п. (с. 309); не признає також аналогічності прав селян на землю з правами боярськими, окрім лише прекарного характеру одного й другого (с. 404). Що до фактів агону селян з їх земель, то вони були відомі і проф. Буданову (Чтенія III с. 71), однак він ухилив ся від пояснення цього явища, що дійсно значно обмежує повноту прав селян на їх землі. Що до упривилєваного характеру боярської власности, то д. Любавський, здаючись на шляхетські привилєї XIV—XV в., забуває, що їх буква не так швидко переходила в життя (що на нившим місці признає й сам автор — див. с. 551—2), а справа йде про практику, а що в ній права селянські й шляхетські йшли нившими дорогами, одні в гору, другі в долину, — се признає й проф. Буданов.

Друге важне питання, що порушує д. Любавський, се особиста залежність селян від своїх панів; він виступає тут проти погляда, висловленого давніше В. Антоновичом, а знову В. - Будановим в його розправі, що при наданях давало ся право на землю, а не на людей, що сиділи на ній, хоч в актах се означається, як надання людей (Буданов, Чтенія III с. 70 і далі). Д. Любавський наводить дійсно кілька прикладів з кінця XV і пол. XVI в., де за панами признають ся права на самі особи. Ся важна справа чекає ще докладнішої аналізи для свого роз'яснення.

Кілька карток присвятив д. Любавський важній справі — процесу кріпацтва. Її доторкнув ся на закінченню д. Буданов, висловивши свій

погляд на стадії цього процесу — втрата права переходу, наслідком того маса людности селянської обявляє себе людьми вільними, похожими, а земля признається ся панською, на оставку через задавнення все зменьшується ся й число похожих людей. Д. Любавський застановляє ся над питанням, як з'явилась верства „непохожих, отчичів“, позбавлених права переходу, й виводить се з заходів уряду коло реґулярного відбування обовязків (с. 382), значить — з впливу уряду, тим часом як давніші дослідники — проф. Леонтович і Буданов виводили з причин економічних; на потвердження однак своєї гадки фактів він ніяких не наводить. Процес переходу похожих людей в привязаних до землі отчичів д. Любавський також поясняє задавненням.

Взагалі в праці д. Любавського зібрано для питання про селянство й шляхту багато цікавого матеріялу, але нагромаджено його без докладної аналізи, і пересипано довільними припущеннями, нічим не уаргументованими, і не всюди навіть ясно представленими; кілька таких гіпотез його я навів уже; додати можна ще теорію початку кріпацтва, висловлену на с. 381, де припускається істнування в давній вже Русі селян, що платили своїм хазяєвам податки й відбували панщину — й се все без жадних вказівок на якісь факти. До того треба додати ще й шкоду, яку робить ясности й докладности представлення сих справ в формі екскурсив, вплетених в студії над організацією місцевої адміністрації. Се не позбавляє їх користи, яку мають вони для вяснення громадського складу в. ки. Литовського, справи далеко ще не вясненої, як показують суперечні і невяснені питання, що подбуємо в так великім числі в сих новіших працях.

X.

Огляд наш так протягнув ся, що хіба лише коротко зістається сказати ще про одне важне питання — форми селянського володіння землею. Д. Буданов і п. Єфименкова присвятили йому спеціальні студії, а д. Любавський заціпив теж у третім відділі своєї розправи.

Головну цікавість має тут вяснення організації дворцща (в Білій Русі відповідає тому термін „земля“), сеї громадсько-економічної клітки, що тепер власне звернула на себе увагу, а студіювання її може мати незвичайне значіння, думаємо, для вяснення цілого громадського укладу Русі. Про дворцще говорю я де инде ширше¹⁾, тож не буду тут

¹⁾ Економічне становище селян на Подніпровю галицькім — вступна стаття в т. I Жерез до історії України-Русі.

повторяти, зазначу лише, що д. Буданов в своїй розвідці представив докладну аналізу складу дворища на основі актів Пинцини. П. Єфименкова в своїй розвідці „Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси“, виданій рівночасно з розвідкою проф. Буданова, скористала з аналогій, які дають селянські документи про устрій „деревні“ на берегах Білого моря, і поспробувала пояснити процес сформування цієї клітини й її дальшу долю. Головною заслугою цієї розвідки я уважав би гіпотезу т. зв. ідеальних ділянок дворища, себ то такого порядку, де властиво спільного володіння в чистій формі в дворищі вже не існує, але не перепроважено й фактичного поділу *stricto*: кождий спільник дворища знає, яка частина всіх ґрунтів і вигід дворища йому належить, але зовсім не має тієї своєї частини в відрубній частку: се є перехідна стадія від спільного до роздільного володіння, і в тій стадії члени жили часом дуже довго. П. Єфименкова також справедливо признала дворище загальною формою для всієї України-Руси — „з виїмком хіба Поділя“, каже н. автор, але власне й на Поділю заховався термін дворища в топографічних назвах XV—XVI в., а дворищній устрій виразно дає себе знати наприклад в укладі шляхетських околиць Барщини. В другій половині своєї розвідки н. Єфименкова слідить за переходом дворищної форми в хуторну і в т. зв. сябрину лівобічної Гетьманщини й розбирає погляди проф. Лучицького на сябринну організацію.

Тут не місце застановлятися широко над сїм останнім питанням, хоч воно й дуже цікаве, — бо хронологічно виходить уже за границі, поставлені нашому огляду. Сябринним володінням проф. Лучицький означає спілкові форми володіння, користаючи народним уживанням слова сябр в значінню спілника; в тих спілкових формах і в фактах існування неподільних ґрунтів проф. Лучицький старався спостерегти сліди громадської власности в XVIII—XIX в., аналогічної в великоросійській громадою, збиваючи звичайний погляд, що на Україні цілковито панувало володіння особисте; сї погляди знайшли собі значну опозицію, хоч зробили вражіння й найшли також прихильників; н. Єфименкова належить до першої категорії, — уважає сї форми спілкові пережитком, ремінісценцією дворищного устрою, тим часом як володіння особисте, окремими господарствами, цілковито панувало, і зовсім не признає існування володіння громадського.

На думку н. Єфименкової, хуторна форма господарства повторяла собою форму дворищу, що до верхніх своїх ознак; українське селянство в часах по Хмельничині заховало форми громадського устрою з часів попередніх. Очевидно, инакше й трудно собі сї форми представити, та треба б тепер, коли починають вияснити сї форми володіння давнішого, порівняти сї форми детально, уживши до того можливо більше документального

матеріалу; журнальна стаття до того не дасться, і дуже пожадані були б ширші, детальніші студії в сій справі. Але вернімося до в. кн. Литовського ще на хвилику.

Д. Буданов від огляда дворища переходить до сільської громади й волостної організації й пробує з натяків в документах XVI в. довести існування в давнійшій часі спільного володіння ґрунтами цілою громадою або цілою волостію; він вказує такі факти, як існування неподілених ґрунтів у сільських громадах, як спільні процеси громад за ґрунти і т. н.; що до волости — участь її в роздаванні ґрунтів приходням, відомості, які уділяє вона князю при наданнях земельних, на останку — той факт, що на полудневих, степових границях належностями міст уважаються превеликі території сусідні. Справедливо зауважив д. Любавський на се (с. 465 і далі), що факти солідарної участі громад в процесах мали зовсім инші причини, не спільне володіння; щож до існування нероздільних ґрунтів, то воно вказує лише на ті початкові часи, коли ще лишалися серед займанщин поодиноких учасників порожні незайняті ґрунти, що нікому не належали, але як означилися границі володіння громади, сї землі ставали власністю громади. Тут повторяється та суперечка в поглядах на характер спільного володіння що була причиною ученої спірки про такі громадські землі в лівобічній Гетьманщині (між проф. Лучицьким, Багалієм і ин. давніше, між ним і н. Єфименковою — недавно).

Права міщан українських міст на сусідній території може мати зовсім инше пояснення — зверхнє право „города“ на цілий округ довкола, але з сього зовсім не виходить існування спільного володіння ґрунтами; правда, проф. Буданов за спільні володіння волостей говорить дуже обережно й невиразно, а при кінці признає, що під широкою сферою цілої волости свобідно можуть розвиватися инші роди володіння землею (територіяльних і родових громад і приватних родин). Між иншого сї зверхні права громади на землі дуже цікаві для вияснення границь прав приватного володіння в давній Русі, де прекарний характер приватного володіння міг існувати з начатку як раз в відносинах до громади.

Кілька розділів присвячених формам селянського володіння в книзі д. Любавського, не займають ся дворищем — він здається тут на розвідку проф. Буданова. Наводить документальний матеріал для инших термінів, між иншого для „сельцо“ і „селище“ — що, подібно як і „земля“, означають туж саму річ що й дворище; цікавий особливо наведений уривок акту з р. 1508, де „селище“ виступає як синонім „дворища“ (в пов. Кременецькім — с. 458).

З детальніших поправок можна занотувати замітки, присвячені термінам „слід“ і „жереб“. Д. Любавський відкидає гадку проф. Буда-

нова, що „слід“ в ґрунт завсіди одного чоловіка = одно господарство; і вважає його просто частиною землі (-дворища), не залежною від числа господарств; з наведених ним актових уривків видно, що один господар держав кілька слідів, але випадків супротилежних він не наводить; саме слово виводить він з слід = межа, а не з сліду людської культури, вложеної в ґрунт, як проф. Буданов; про се ще трудно сказати щось певне. Що до назви „жереб“, то д. Любавський доводить, що се було також позбавлене певної міри означення, як і інші, і подає уривок з документу; але й проф. Буданов хоч бачив тут вказівку на штучний виділ ґрунтів, не признавав жереб певною мірою, так що тут полемізувати властиво нема з чим.

М. Грушевський.

БІБЛІОГРАФІЯ.

(Рецензії й справоздання.)

Коллекція древнихъ предметовъ и монетъ, пожертвованная Церковно-археологическому Музею при Киевской Духовной Академіи Н. А. Леопардовымъ, К. 1895 р.

Вислужений російський урядник М. О. Леонардів 1893 р. подарував археологічному товариству при Київській Духовній академії свої колекції, що зберав він більш двадцяти років, з тим щоб єї колекції зайняли в академічному музейові особний відділ імени Леопардова. Брошура професора академії Петрова, заголовок якої ми виписали, має на меті бути підручником при студіюванні сієї „Леопардівської“ колекції. Порядок річей та монет в брошурі той самий, що завів сам жертвователь в своїй колекції. Усіх річей Леопардівська колекція містить звиш 8000 (8366); оцінюють її коло 30 т. р.

З згаданого числа нумерів переважно більшість становить колекція нумізматична (7636) і лише 733 NN. археологічні річі поділено їх на такі відділи: священні річі та образи (95), малюнки, портрети та побутові річі (16), образи, переважно металеві (143), хрестики та образки нашійні (236), річі домашнього побуту великокнязівської епохи (45), річі доісторичної епохи та античні (200), річі пізніших часів (25). Більшість сіх річей зібрано переважно з розкопок в Києві та сусідніх губернях і через те мають суто крайовий археологічний інтерес. Особливо повна й важна колекція священних предметів — хрестики, медальони, образки etc.; вони мають важне значіння для церковної археології й історії штуки руської. Звертають тут на себе увагу й кілька образів пізнішого українського письма — дерев'яний образ рідва Іоанна Предтечи і такий

сам образ Різдва Христова і поклонення волхвів (NN. 38—39); образ Благовіщення, XVIII в. (N. 43), теж — портрет Ів'яна Леванди, київського протоєрея (N. 52) і т. и. З річей великокнязівської епохи видатніші: золотий ланцюжок, знайдений в Києві на старому городі, дві золоті сережки, знайдені на перехресті Сретенської та Мало-Володимирської вулиць, пара сережок з трома гульками, знайдених теж у Києві і багато інших річей...

Другий відділ колекції є нумізматичний. Він поділяється на такі категорії: монети автономні і колоніальні переважно грецьких та східних народів (406, римські (801), візантійські (285), боспорські (940), східні і тагарські (196), руські та російські (4655), жетони, медалі та значки (293).

М. Д.

О. В. Покровській. Изъ доисторическаго быта на славянско-литовской границѣ, Вильно 1894 р. стор. 19 (Відбитка з „Виленскаго Вѣстника“ 1894 р.).

Ся брошура є справозданне розкопок, зроблених на межах Десненського та Ново-Олександрівського повітів, а властиво: у Загарі Десненського повіту, у Бельмонті Ново-Олександр. пов., біля містечка Брацлава, у Рацькому Борі, у Опсі Ново-Олександр. пов. та у Вошні Десненського повіту. Не належачи до нашої території, можуть вони тут бути згадані, бо мають інтерес і для нас, хоча лише посередній. На підставі розкопок можна зробити ось які висновки про поховання: поховання справляли тоді, закопуючи або палючи тіло небіжчика. Домовини не було (щось подібне до домовини знайдено в одній могилі); небіжчика клали головою на схід сонця, обличчям то до гори, то на бік; руки витягали то повздовж тіла, то згинали так, що пальці торкалися плечей; ноги витягали просто; середня довжина кістяка дає зріст вище середнього.

Палили мертве тіло (у одязі і з деякими річима хатнього ужитку) поодаль від могили; попіл зберали у глиняну посудину і переносили на місце, де насипалась могила; межі могили назначалися угіллям або червоним піском, по середині ставили посудину з остачками, а то попіл висипали на землю, а зверху накривався посудиною; потім насипали курган з землі, яку брали тут же (навколо могили є рови). В готових вже могилах ховали часом другого небіжчика зверху або збоку, через що кургани збільшувалися або в гору або вище, набуваючи сферичну форму. На похованнях приносили жертви (коня або курку) та справляли тризну (на могилі). Розкопуючи могили, знайдено оздобу для ух: бронзові мініатюрні сережки, шкляні та металеві намиста, шкляні коралі різної форми, барви та великості, срібні невеличкі торохтілки. Оздобу на груди: брп-

зові та залізні пряжки, бронзові фібули та гузики, пряжки до поясів, залізні кільця та бронзові брансолети. Нижня одежа була з льну, а верхня вовняна. Речі хатнього ужитку такі: глиняні горшки, залізні кресала з кременем, бруски, щоб гострити ножі то що, невеличкі залізні ножи, гирьки з ваги та сокири.

Отже на підставі літописів, що вазначають тут межу Литви та Дреговичів, далі — тому, що тут поховання подібні то до литовського налення небіжчиків (хоч воно істнувало в таких формах і в чисто слов'янських українських племенах), то до стародавньо-слав'янського закопування, на решті, що й теперички тут припадає межа білорусько-литовська, автор виводить, що тут проходила доісторична литовсько-слав'янська границя. Теж, що у курганах нема річей християнського культу, далі те, що кургани поблизу Брацлава, осадженого у XI в. християнським князем і те, що у курганах є гирьки з ваги, які у східній Європі почали уживати з кінця X в. до початку XIII в. — дає йому підставу виводити, що час насипання цих могил припадає до кінця X та початку XIII вв.

В. С.

Гавріилъ Пясецкій. — О св. Кукшѣ, какъ просвѣтителѣ Орловскаго края, историческое изслѣдованіе, Орел, 1894, стор. 122.

Сказавши про старих тубольців орловського краю — вятчів, про їх віру, нориви та звичаї, навівши причини, через які так довго держала ся тут поганська віра, д. Пяселький згадує про засоби київо-печерського монастиря того часу що до освіти й розповсюдження християнства й подає відомости про обставини, серед яких виступив на проповідь і проповідував християнство св. Кукша. Час його діяльності автор кладе на першу половину XII в., певніше — між 1115 і 1141 р. Історичних фактів саме про місіонарську діяльність Кукши заховалось дуже не багато і автор лишень вияснює ті історичні умови, при яких вони стали ся. Але се робить він надто роспливаючись, кидаючись що-раз в бік, наводячи багато зовсім безпотрібних в тім разі фактів, наче затим тільки, щоб йно виявляти свою історичну ерудицію. Так, сказавши, що приводом до проповіді Кукши серед Вятчів могла бути нарада чернігівського єп. Феоктиста, що був у Києві для перенесення мощей св. Бориса й Гліба, автор зараз широко розводить ся про самий факт перенесення мощей; згадавши про ігумена печерського Пимена, автор починає розповідати про нього, і т. и. До того-ж неприемно вражає в розповіді великий захват до утворення різних гіпотез та до полеміки з чужими думками, що виходить часами досить наївною: так автор полемизує рівноважно з Макариєм,

Соловєвим і „Крестним Календарем“. Думка про походження Кукши з племені Вятичів, хоч належить і не самому авторови, але доведена їм досить докладно. Взагалі-ж, коли-б не торжественний, панегірично піднесений тон, що так шкодить об'єктивному характерови „історичної розвідки, то розправа читалась би легко і навіть з інтересом. О. Л.

П. А. Ивановъ — Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до к. XIV в. Одеса, 1895, ст. 2 + 317.

Т. зв. київська історична школа, давши серію монографій по історії поодиноких земель давньої Русі (Болоховська земля М. Дашкевича, дві монографії про Сіверську землю Д. Багалія і П. Голубовського, Поділе Н. Молчановського, Волинь А. Андрияшова, землі Кривицька і Дреговицька до к. XII в. Довнара-Запольського і моя Київщина), могла цього року (1895) потішитись новим придбаннем — майже рівночасно вийшли дві нових монографії — про Смоленщину П. Голубовського і про Волинь П. Иванова.

Автор останньої, відомий кількома меншими розправами з української історії, меж иншою й із історії Волині XIV в., вперше виступає тепер ширшою розправою; тим мабуть треба витолкувати деякі технічні недостачи праці: автор часом говорить під текстом про те, що лише було внести в текст, і навпаки; дотикаючись літератури предмету, часом наводить наче на приклад деякі погляди або погляд, і то не завжди важніший; іноді ширше застановляє ся над річами другорядними, коротко збуваючи важніше і т. п. Такі недостачи одначе не уймають користи і ваги сієї праці і, певне, зникнуть з часом.

В передмові автор зазначає, що, неважаючи на існування кількох праць по історії Волині, на внутрішню історію края не звернено уваги, і він (автор) по змові старав ся сю недостачу поповнити.

Справді, давня Волинь нераз була предметом монографічного оброблення, але здебільшого, як частина Галицько-волинської держави, де її власна історія і устрій через те вже саме не могли бути докладно виясненні; хороша-ж спеціальна монографія д. Андрияшова цілком оминає внутрішню історію (про популярну книжку д. Петрова „Волинь“ не кажу, бо що до давньої Волині оперта вона на монографії д. Андрияшова). Таким чином вже тим одним праця д. Иванова пожадана, що з'являєть ся доповненням попередньої літератури. Але вона має й самостійну вартість, ставлячи і розв'язуючи деякі питання оригінально; нарешті — з'явившись вісім літ після праці д. Андрияшова, могла використати літературу, що по ній з'явилась.

Книга д. Иванова поділяєть ся на сім глав — огляд фізичної географії (с. 7—11), „початкові мешканці Волині“ (с. 12—26); славянська людність Волині до к. X в. (с. 27—65); політична географія Волині з к. X до к. XIV в. (с. 66—106); політична історія Волині до полов. XII в. (107—146), теж до кінця XIV в. (146—262), „очерк“ внутрішнього устрою й побуту до к. XVI в. (263—314). Фізичну географію автор збув коротенько, ще коротше, ніж его попередник; не маючи нового матеріялу, може й навмисне не схотів він сю справу ширше обговорити. Не багато міг він побільшити й археологічний матеріял, що становить підклад для його висновків про найдавнішу колонізацію Волині (в другій главі): по археології Волині дуже мало робилось і робить ся до сього часу. Одначе на основі археологічного матеріялу — т. зв. новокаменного періода (здебільшого — се випадкові находки) д. І. робить певні висновки по історії колонізації: з числа находок виводить густе або рідке залюднення, догадуєть ся, що колонізація Поліся почалась пізнійше й не йшла далеко в його глибину, а м. Ковель уважає можливою його границею, бо місце крайньої находки. При цілком випадковім характері нашого археологічного матеріялу такі висновки можуть мати лише значінне догадок.

Гл. III. автор починає так: „народи, що прибули з Азії до Росії при кінці новокаменної епохи й познаємили чоловіка тієї епохи з обробленням металів, були, правдоподібно, Славяне“ (с. 27). Такий вислов, нічим не уаргументований, можна уважати за мало оправданий — як відомо на території України-Русі залізна культура передхристиянська має дві виразно виріженні групи типів, з яких давніша звичайно уважаєть ся перед-славянською; окрім того на межі України галицької й російської відомі сліди бронзової культури, так що тут вона могла існувати перед культурою залізною.

Що до відомостей по-за початковою літописю про волинську людність, д. І. виступає тут гострим скептиком: зарівно Валинапа Масуди, Busani т. зв. географа Баварського і *Λεζζεβίνοι* Костантина Порфирородного здають ся йому непевними що до своєї належності до Волині. Такий скептицизм може буде вже занадто великим що до *Λεζζεβίνοι*; автор збиває їх тим, що племена Лучан літопись наш не знає; на те можна відповісти, що Лучане могло бути назвою вже секундарною, щоб так сказати, як і Волиняне (від Луцка і Волиня), і що Лучан знає Длугош.

Переходячи до літописної етнографічної номенклатури, д. І. рішає питання про назви волинської людности трохи відмінно від своїх попередників, признаючи назву Бужан частковою — для західньої частини Дулібів, і далі застановляєть ся над громадським устроєм, побутом і ві-

руваннями Волинян; для цих останніх автор покористувався сучасним етнографічним матеріалом з Волині — такий спосіб се вперше приложено до монографічного оброблення поодиноких давніх земель; етнографічний матеріал дійсно може виручати при бідности дат історичних. Що до громадського устрою, то д. І. обмежаєть ся на увазі (с. 42—60) про істнування тих же фактів на Волині, які відомі нам по інших місцях. Можна було звернути увагу на деякі натякання наших жерел про якісь більші союзи територіяльні до прилучення Волині до Києва; таким натяканням з'являєть ся назва „Червенських городів“ (від Червена), далі назва Лучан (від Лучска) і Волинян (від Волиня) — в цих назвах полишили ся сліди давних організацій, яким надавано імя головного міста; можна догадуватись, що місцеві союзи були сполучені потім в більшім, з Волинем на чолі (навітьреки якому, на знищення его вливу, підпис Володимир Св. нове місто, назване его йменем і засноване, як догадують ся, в близшому сусідстві того ж Волиня).

Відділ політичної географії був дуже старанно оброблений в книзі попередника д. Іванова — Андрияшова (де її присвячено коло третини всеї книги) і IV глава праці д. Іванова небагато прибавляє до неї, хоч теж докладно зводить належний матеріал. Не спиняючись на деяких питаннях в сій області, де ми не зходимсь в наших поглядах з шановним автором, я перехожу до глав, присвячених політичній історії. В її огляді переважно д. І. держить ся ґрунту ясних і безперечних фактів; хоч в передмові виговорив він собі право уживати гіпотетичного елементу, в сферу гіпотез запускать ся він не запускаєть ся, але не дуже застановляєть ся і над синтезом фактів, зведенням їх до ширших висновків; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозв'язаними і обминає неясні точки в історії. Се метода аналогічна з методою його попередника і деяких інших заступників сїєї монографічної літератури (напр. Багалія в його історії Сіверщини), вона забезпечує автора від більших закидів, та позбавляє й можливости дати нові, ориґінальні висновки і комбінації: то трудно без дрібнішої аналізи історичного матеріалу, користання з аналогії інших земель і т. и.

Не спиняючись знов таки крок за кроком на висновках автора, зазначимо деякі точки. В епізоді про осліплення Василька і пізнійшу війну д. Ів. держить ся традиційного погляда на відносини князів до того осліплення, який на мою думку ледви чи можна оправдати (див. доводи в розвідці „Волинська справа 1097—1102 р.“); не звернув уваги шановний автор і на замітку, зроблену про новодження володимирських „гражан“: д. І. бачить тут володимирську людність і уживає свого факту до характеристики відносин Волинян до свого князя (с. 128, 265), тим

часом як в тільки що згаданій розвідці зазначено було (с. 24) і те, що погляди на се суперечні, і наведені були доводи за більшу правдоподібність думки, що мова іде зовсім не про волинську людність, а про залогу київського князя Святослава, значить і висновків про внутрішнє житє Волині робити з того не можна. В цих, як і інших питаннях, розминаючись з літературою тих питань, автор повинний би зазначати суперечність поглядів в них і свої власні погляди мотивувати; аналогічне бачимо і в справі Давида: винуватчи його в смерті Ярополка (с. 123), автор не згадує про доволі широку полеміку за се між Тюриним (Смерть кн. Ярополка Ізяславича) і Соловєвим і обосторопні доводи.

Я спинив ся над сим епізоді більш з причини загальної, методологічної — що тут значну частину треба віднести на початковий брак техніки, се сказав я вже. Теж саме можна сказати про деякі не зовсім щасливі вирази, епітети — як назва „гіганта князя“ для Мономаха (с. 121), вираз „слава Романа греміла по всій Європі“ (с. 158). Діяльність Данила що до сполучення волинських земель і зміцнення своєї влади на Волині ледви зазначена (с. 162), а заслугувала більшого; в відносинах татарських (на с. 166) не зазначено різниці до і після Бурундавного походу, і політика Татар (їх плян — пересварити Романовичів в сусідами, забираючи їх в походи на Польщу, Литву) не освітлена відповідно; в питанні про рух антикнязівський автор признає його істнування, але збуває єю важну і все ще суперечну справу дуже коротко (с. 172).

Взагалі коротко, не входячи в суперечні питання, трактуючи історію XI—XIII в., автор ширше застановляєть ся над темною історією Волині в першій половині XIV в. і присвячує її майже половину свого історичного огляду. Ся частина праці представляє значну цікавість; автор не заходить далеко на ховзькій дорозі гіпотез, трактує справу адержливо й обережно, літературу зібрав він доволі старанно, хоч не раз приходилось брати відомости з других рук — що треба пробачити за трудностю мати в Росії повний асортимент жерел і літератури. Автор виступає прихильником погляда про осібність Юрія II і Болеслава Тройденевича, приймає погляд проф. Філевича на походи Казимира і уважає Любарга володарем Галичини до 1349 р., а Детка его намістником. Що до справи Юрія II, то не входячи в се питання (мені правдоподібнішим здаєть ся, що се була одна особа з Болеславом), то зверну увагу автора ще не одну згадку про его в Monumenta Pol. hist. V p. 8800.

Останні глава праці — про внутрішній устрій і побут Волині являєть ся новинкою: д. Андрияшов ухилив ся від сього за для певности матеріалу. Д. Іванов позбирав старанно що міг і його кар-

тина внутрішньої історії Волині, хоч — неминуче — має багато незаповнених місць, має значну цікавість.

В основу політичного устрою землі д. І. справедливо кладе, як два головні чинники, князя і віче; за вічем признає він функцію загального контролю, тим часом як звичайний провід в справах політики й адміністрації належав до князя. Студіювання давнього політично-громадського устрою земель українсько-руських дійсно приводить до такого виводу, і сю загальну схему можна приложити й до Волині. Погляди автора на долю віча одначе представляють ся трохи неясними і, може — непевними: так ми читаємо у нього (с. 107), що до князювання Мономаховичів на Волині, князі з'являють ся тут на короткий час, не зживають ся з землею, тож „земля була сама собою, а князі самі собою“ (формула істориків-славянофілів), і се „мусіло впливати на розвій громадсько-вічевого життя на Волині.“ Далі (с. 266) автор каже, що найбільшу силу і вплив мало віче в XI в., що до пізнішого часу, то не вагаєть ся про існування його за Ізяслава Мстиславича, констатує його прояви за Мстислава і догадуєть ся про велику роль його за Романа, також „велике значіння“ в XIII в., нарешті (с. 267) „з часом власть его по малу починає упадати, та прослідити процес сього упадку віча трудно“, а з причин автор вказує, як на важійшу — на розвиток княжої дружини і на татарську зверхність. Шановний автор не буде, певно, сперечатись, коли скажемо, що справа історії віча представляєть ся у нього, як сказано, неясно. Період до панування Мономаховичів що до віча мав свої відміни: інакше було в перших часах після того, як князь з київської династії засів на Волині — очевидно, лише з часом він з своєю дружиною міг взяти в свої руки провід у всіх справах земських, і народня самоуправа мали ще дуже широку сферу діяльності; за те князь, поки був підручником київського князя і чув у себе за плечима сили всієї київської держави (як було, скажем, за Ярослава) не потребував дбати про ласку віча, не потребував раз по раз відкликатись до віча і за його посередництвом слухати народнього живчика. Інакше стає знов, коли волинський князь опиняєть ся рівноправним членом князівської громади, виставленим на їх іятриги і егоїстичні пляни, і не маючи де інде підпори, мусів шукати її в своїй землі й у її репрезентації політичної — віча. Такою порою була друга половина XI в. і дальший час аж до сполучення волинських волостей в руках Романовичів, особливо ж моменти бурхливі, напр. боротьба Ізяслава Мстиславича з Володимирком і Юриєм, дитинні часи Романовичів. Сполучення ж волинських волостей в руках Романовичів, заспокоєння землі, уставлення міцного режиму, а при тім ще й певна аянтипация до громадського чинника, яку ми по-

мічаємо за Романовичами під час їх боротьби з громадським рухом українським, було чи не головною причиною ослаблення вічевої діяльності. Що до боярства, то дійсно правдоподібно, що воно мало значну силу в землі (на се патякають заходи Мстислава Даниловича коло нього, його роздавання сел їм), але згадка в тестаменті кн. Володимира Васильковича про село, куплене у якогось Ходорка (пом. Ходорко, чи Фодорко, а не Фодорок) ще не може бути доводом, що в руках бояр „концентрувалось превелика (громадна) земельна власність.“ Виразних, безпосередних вказівок про се ми не маємо, можна припускати лише по аналогії з иньшими землями, а по часті — виводити з існування боярських лятифундій в пізнійші часи.

На сьому кінчимо свої уваги про книгу д. Іванова. Деякі уваги які ми тут зробили, не уймають ваги і ціни його праці, що з'являєть ся користною вкладкою в українсько-руську історіографію, і ми щиро жичимо дальшого поспіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві.

М. Грушевський.

Систематическое описание славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, въ четырехъ частяхъ, составилъ архимандритъ Леонидъ, Москва, 1893—4, 4°, т. I ст. VII+694, т. II с. 577, т. III ст. 363, т. IV ст. 562, з рисунками (13).

Четвертим томом, виданим вже після смерти укладчика, закінчила ся монументальна опись знаменитої збірки рукописей графа Уварова (в Порічі Можайського уїзду Смоленськ. губ.). Колекція Царського, описана р. 1848 Строввим, була початком сєї збірки (750 пєс), доповненої графом Олексієм Уваровим, так що перед смертю его вона містила вже 2250 пєс, і то дібраних з свідомістю річи (між иньшим увійшла сюди колекція Сахарова); за невеликою винькою, се все — рукописи славянські. Розпочата опись сих нових набутоків не була докінчена (видало один том — проф. Сухомлинова), доперва 1885 р. взяв ся за се павово покійний вже телер археограф — архимандрит Тройцької Лаври Леонід Кавелін, і довів до кінця.

Як значить ся в титулі, се опись систематична. Пєси поділено що до змісту на вісімнадцять розділів, в яких знову їх згруповано в певні групи, означені на початку розділа (на пр. в першій часті йдуть цілі біблії, далі поодинокі книги старого завіту, потім нового завіту — євангелія, апостоли, апокаліпсиси), і тільки в тих групах розміщено рукописи в порядку хронологічним. Том перший містить відділи: 1 сьвяте письмо, 2 толкованне св. письма, 3 письма св. отець, 4 теологія догматична,

5 теологія паренетична (богословіє учительное), 6 письма релігійно-моральні, 7 полемічні письма, 8 письма розкольників, 9 право церковне і сьвіцьке. Том другий: 10 книги богослужєбні, 11 ноти церковні і синодички, 12 житя сьвятих, 13 оповідання про чудовні ікони. Том третій: 14 історія церковна і сьвіцька, 15 матеріяли до історії церковної й сьвіцької, 16 географія й мандрівки. Том четвертий: 17 збірники, 18 иньші письма не духовного змісту (вєсячина — і азбуковники, і риторики, і апологі, і повісти). Вкінці доложено показчики імен і осіб і географічних — до першого тому спільний, для цілої книжки, а в дальших томах осібно при кожному розділі. Опись Строева введено сюди цілком, з деякими потрібними поправками і доповненнями, і в кінці IV тома доложено показчик для перевода його нумерації на нову, так що нова опись цілком ту давнїйшу заступає.

Було вже піднесено певні недостачі, які виникають через систематичний поділ рукописий (див. Записки VII Н. хроніка с. 8); поділи, як ми бачимо, дрібні і трохи довільно вибрані, а брак загального показчика утрудняє вишукування потрібного. Описано рукописи часом за коротко; так при історичних компіляціях укладчик часом обмежує ся увагою, що вони фабульозні („баснословні“), не об'ясняючи ближше хоч загальнїше версий сих фабул.

Про користь сього видання для науки не потрібуємо говорити; одна з найбогатших скарбниць до історії і літератури словянської й руської стає тепер загально приступною. Можна висловити лише щире признаннє памяти покійного автора сього монументального діла й подяку властителю збірки за виданнє його, й то дуже приступною ціною (15 руб. за 4 великі томи in 4°).

М. Г.

Систематическое описаніє рукописей московской синодальной (патріаршей) бібліотеки, составилъ архимандритъ Владиміръ, ч. I — рукописи греческія, Москва, 1894, с. IV+880.

В передмові читаємо, що арх. Володимир. синодальний кустос, з поручення синоду довершив нову опись цілої московської синодальної бібліотеки, по часті описаної вже в звїсних каталогах Маттеї, Горського і Невооструева; опись ся має заступити єї часткові описи, а також алфавитний показчик арх. Сави. Виданий отсе том обіймає рукописи грецькі (і кілька грузинських) і має таким чином заступити каталог Маттеї. Рукописи розложено в порядку систематичнім — сьвяте письмо, письма св. отець, книги богослужєбні, канонічні, історичні, збірники, література класична, дипломи і листи. Рукописи характеризовано кор

але зміст — складові частини — означено докладно, без вказівок літературних. Всього, не рахуючи дипломів, обіймає вона 510 рукописей. Вкінці доложено показчик і таблицю для перевода нумерації Маттеї на сю.

Колекція синодальна має важне значіннє для історії нашої давньої літератури, безпосередно звязаної з письменством грецьким, тож і нововидану опись українська наука мусить новитати, як користне придбаннє.

М. Г.

Обозрѣніє столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа (1592—1768 pp.), часть первая: документы воеводскаго управления. Составилъ Н. Н. Оглоблинъ, Москва, 1895 р. (відбитка з „Чтеній“ Московського історичного товариства 1895 р., кн. II).

Здавало ся б, що оглянуті автором матеріяли, належучи до далекої і страшної країни Російської держави, країни, яка в-покон-віку була воеводам та губернаторам, а тепер і залізнодорожникам, золотим дном, „Черкашанам“ же, що їхали туди мимо волі, ся країна була стороною „печали та сліз“; здавало ся б, кажу, що єї матеріяли мало чим можуть бути цікавими для нашої рідної історії; але ближше ознаємленнє з працею д. Оглоблина показує, що се була б помилка. „Обозрѣніє столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа“ має вагу з двох поглядів. Одно — ся праця дає зразок розумного розбору та описи архивного матеріялу; друге — ся праця подає відомости про матеріяли до української історії, що припадково попали у Сибирський приказ, і сповіщає про Українців засланих на Сибир, після сполучення України з Московщиною.

Що до способу впорядкованя матеріялу, то автор перш за все вибирає матеріял, що стосуєть ся до усеї області, — у сьому разі — Сибіри, сортує документи по змісту і в хронологічному порядку, а тоді вже подає зміст сих документів. Таким чином можна відразу бачити вагу самого що-найдрібнїйшого документу; а сим зберегаєть ся час, який тепер доводить ся тратити дослідникови на читаннє непотрібних йому документів. Було б дуже пожаданим, що б і иньші архиви ужили такого ж методу в описанню документів.

Матеріяли, що належать до історії України і попали у Сибирський приказ, мають важне наукове значіння (огляд їх див. на стор. 267—276). Тут ми знаходимо вказівки на політичні події XVII в., які мали вплив на українські справи, і спеціально — про відносини України до Москви,

Дякуючи тому, що автор вибрав таку систему, весь матеріал, потрібний дослідникові, зразу буде переглянений на показаних вище сторінках, а в нотках показано навіть, що з цього матеріалу вже оброблено і надруковано. Се вже такі розкоші та вигоди, яких до цього часу не дав ні один з російських архівів. Зостаєть ся побажати, що б і інші частини автор спроміг ся швидче випустити межі люди. Гадаємо, що й вони дадуть не менше цікавого матеріалу як і отся.

О. Щуровський.

A. Jabłonowski — „Handel Ukrainy w XVI w. (Alceum, 1895 II с. 232—258).

Автор, звістний з своїх праць про колонізацію України, попробував представити картину торгівлі української в згаданім віці. Вік XVI, то початок нового періоду торгівлі української — періоду, що починаєть ся роком упадку Візантії. Перехід Константинополя, першорядної метрополії торговельного світа, в руки Турків, дав себе глибоко відчуті торгівлі європейській; досить згадати, що з того часу Венеція і Генуя починають упадати, і торгівля левантійська слабе. Не инакше сталось і з нашою торгівлею українською — заграничною; вона стратила рівнож в значеню, хотяй відбуваєть ся дальше і поволи розвиваєть ся.

Автор починає свою розвідку представлєнем торгівлі української-заграничної. В сій зазначає: торгівлю чорноморську і караванову. Торговля чорноморська мала для України в тім періоді тільки посереднє значіне; вона власне найбільше потерпіла через прихід Турків і тому слабо розвиваєть ся. Перед тим концентровалась вона на побережу Чорного моря — межі Дніпром а Дністром, а посередниками єї були Генуєнці. Качибей (нин. Одеса), Моккастро (Білгород-Очаков) були важними пунктами торговельними, куди привожено морем всілякі товари візантійські, а караванами товари з Руси, Литви і Польці. З занятєм Турками Моккастра в р. 1484 і з заложєнем турецької твердині Очаків, торгівля ся тратить цілком значіне. Значно лучше сеї вдержалась торгівля українська загранична-караванова. Автор знаходить свідочтва історичні, що вказують на відповідний розвій і значні розміри сеї торгівлі. Осередком єї був Київ, що, певважаючи на находи татарські і инчі, підніс ся таки в упадку і ставсь знов найбільшим містом на Україні. Се завдячував він своєму географічному положеню, через що торгівля мусіла в Київі знайти свій осередок. Тут сходили ся три дороги торговельні: перша водна — Дніпром, друга, що ішла з Криму через Тавань, вздовж правого берегу Дніпра, через Черкаси а вище — самим вже Дніпром, і ще одна — з Білгороду волоского (згаданого Моккастра) через „Дикі поля“

і Бог. Тими дорогами ішли отжеж товари паргородські і з далекого Орієнту, павідворот — Україна, Литва і Москва висилали туди свої сурові плоди на полудне. На підставі актів урядових (Арх. Ю.-З. Р. ч. VII т. I) твердить автор, що ся караванова торгівля була доволі оживленою і зисковною; вказують на се численні і то значні оплати, які торговельники мусіти платити старостам і підстаростам та инчим адміністраційним урядникам.

Крім сеї торгівлі межі Україною а Орієнтом розвиваєть ся на Україні ще торгівля з Заходом — і головно з Іданьскож. Туди звернулась власне торгівля України тогди, як єї вкорочено на Чорнім морі.

Автор переходить далі до представлєня внутрішньої торгівлі української. Вона іде тими дорогами, що і загранична, тільки ще більш розгалуженими. Всі вони сходять ся знов в Київі. Найважнійші з них то: „старий гостинець литовський“, що провадив до Овруча, „гостинець білгородський“ (або житомирський), що ішов на Волинь, „гостинець остерський“ — провадив на Чернигів або Путивль до Москви, а врешті „гостинець переяславський“ — до Криму. Ся торгівля внутрішня — місцева знаходила очевидно опіку у власти державної, а та за се вимагала численних оплат т. з. королівських, господарських і инчих. Але торговельники мусіли оплачуватись не то вже рядови але і шляхті, що мала посілости земельні на Україні. Се була кривда для торговельників тим більше, що шляхта не платила жадної оплати від торгівлі. В наслідок сего — як каже автор — торгівля внутрішня українська не розвинулась так, як би могла розвинутись, бо в самих умовах тодішнього складу сусільности знаходила значні перешкоди.

Так отжеж ні внішня-загранична, ні внутрішня-місцева торгівля не розвинулись на Україні, так, як би се могло бути. Відносини політичні — сила турецька над Босфором — спиняли торгівлю заграничну, а знов внутрішні відносини в Польці спиняли торгівлю місцеву на Україні.

Автор переходить до нитаня, які товари були предметом торгівлі на Україні. Отжеж найважнійшим предметом торгівлі так заграничної, як і місцевої була сіль. Єї сироваджувано або кримську, або лиманову, або врешті коломийську — „білу“. Осередком торгівлі солею був очевидно знов Київ. Другим предметом торгівлі, немєнче важним, були горячі напої, що сировадвались по „корчмах“. Таких „корчем“ було в Київі в половині XVI віка аж 58, а кожда з них приносила значний дохід. Крім сих предметів торговельних належить ще згадати про предмети розкоши, що йшли для богатших клас з Орієнту до України, і вироби промислові, що були доконче потрібні для людности. Україна взамін за се висилала шкіри та вбіже за границю.

Автор завдає собі відтак питань, хто се були сї посередники торгівлі заграничної на Україні, до якого коріння етнічного вони належали. Се питання полишає однак автор отвертим. Недостача всяких жерел зневолює его до припущеня, що посередниками торгівлі заграничної були чужосторонці. Може воно і так, однак доводів на се нема, бо ж прецінь факт, — який згадує автор — що в Києві були Вірмени, Греки, Поляки, Турки і Татари, не свідчить ще, що торгівля загранична була виключно в їх руках.

Що до посередників торгівлі місцевої, то на се автор з'умів відповісти. Він наводить численні приміри, що посередниками сеї торгівлі були найперше Русини а відтак, від кіпця XVI ст. Жиди, що з початком XVII ст. захопили сю торгівлю таки цілком в свої руки. Число торговельників не зміг автор навіть в приближеню означити. Вкінці подає автор короткий перегляд мір, які уживались на Україні. Его висліди виказали, що на Україні уживано мір найрізномірніших, а навіть одні і ті самі міри мали в різних околицях різне значенє.

Такі відомости подав автор у своїй розвідці. Відомости сї певні, бо опирають ся на жерела першорядних — актах урядових. Шкода, що автор не зміг подати більше відомостей про торгівлю заграничну і сї посередників та про становище козаків що до торгівлі заграничної та місцевої. Поминувши се, ми мусимо признати авторови велику заслугу, що представив справу до тепер цілком не оброблену вповні, через що его розвідка мусить уважатись яко важний добуток для внутрішньої історії української.

Ом. Терлецький.

Wiktor Czermak — Plany wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny, Serya II, Tom VI, Ogólnego zbioru tom XXXI), Краків, 1895, с. 403.

Плянми війни турецької Володислава IV займали ся вже давнійше польські історики, а то Шайноха в ділі двотомовім „Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648, i Кубаля в цінній монографії п. з. „Jerzy Ossoliński“. Однак Шайноха опрацьовував події літ 1646 і 1648 р., Кубаля справді доповнив се образом подій 1647 року, але лише о стілько, як то стояло в звязку з его властивою темою. Оба учені познайомили нас головню з відносинами в Польщі — межі королем та станами, а не представили цілком докладно факторів заграничних, що на пляни Володислава IV мали важний вплив. Автор повисшої розправи взяв собі за задачу — уняти сю тему з зверхного боку, вяснити, який вплив на сесї пляни мала політика заграничних дворів, відслонити старання короля про поміч

і вислідити інтереси і мети, якими водили ся держави європейські в відносинах своїх до плянів Володислава IV, а був автор при тім в щасливішій положеню від своїх попередників, бо тепер в Галлічії знаходять ся витяги з заграничних архівів, якими він міг покористувати ся, що дуже користно вливалось на его працю.

В самім вступі завначає автор, що Володислав IV вже в перших роках свого панованя думав про велику війну турецьку, але тоді на першій місци були у него иньші пляни, передовсім хотів він силу свого роду забезпечити володінєм дідичним, проте увага его довший час була звернена головню на Швецію. З часом однак плян війни турецької, з разу неформулований докладно, почав его чим раз більше займати, а вкінці опанував его цілковито. Знаючи однакож, що зі сторони станів, які думали передовсім про приватні користи, знайде опір, прямував до побільшеня війська і скарбу, в надії, що маючи засоби до боротьби, зможе викликати війну як не з Турцією, то з Татарами. Думає про се особливо в 1644, 1645 році, але порожній скарб не позволив підняти війну. Тож король думає звернутись до заграничних дворів за помічю, а нагода до того небаком надійшла. З причини шлюбу его з Мариєю Людовикою з'їхало ся в Варшаві багато послів заграничних держав з поздоровленнями. Межи иньшими приїхав посол Венеції Тієпольо (Tiepolo) з тайною міссією викликати діверзію козацку на Чорнім морю, бо Турція почала війну з Венецією. Також прибули послы московські для затвердження спокою, послы васалів Турції — господарів молдавського і волоського і посланці від патріарха Константинопольского з приреченєм викликати бунт християн підданих Турції, як що Володислав IV війну пічне.

Що козаки були потрібні для діверсії на морю Чорнім, а також в війні з Турками могли зробити знамениту услугу, чого вже давнійше дали докази, проте король спровадив потайшо 4 їх послів до Варшави: Івана Барабаша, Івана Ілїяша, Несторенка і Богдана Хмельницького (в цвітню 1646). На тайній нічній нараді відкрив їм король часть своїх плянів, дав на будову чайок 18.000 зл. п. і привілегії на роботи до приготування і на піднесенє реєстру козацкого до 12.000 людей.

То був перший крок самовільний. Володислав IV зробив его в думці, що порозуміння з сенатом буде доста, щоби розпочати війну, а мав надію, що збере 30.000 війська, господар мультанський дасть 30.000, волоський 1000, Ракочій рещту і він зможе на чолі 100.000 армії ударити на ворога. Почав проте енергічні приготування воянні, особливо, що Венеція обіцяла ему 500.000 талярів на війну, як він почне її за дозволом союму, а Тієпольо під впливом загалу короля, на власну руку пожичив у королеві 40.000 талярів і дав їх королеві на військо. Однак

сенат зібраний 17 і 18 липня 1646 року рішучо виступив против війни. До того ледви 6000 війська удалось Володиславови зібрати, а і того не мав чим оплатити, мусів на сей рік (1646) виречи ся війни, але не вирік ся своїх плянів, хотая зібраний в жовтню 1646 року сойм остро против него виступив, і казав єму розпустити військо.

Сойм в маю 1647 р. заявив ся рівнож против війни, але позволив про небезпеку взяти певні суми з кас воєводских для оборони і відмовив Татарам гарачу, що давано в формі подарунків. Се могло їх привести до нападу на Польщу, отже дати Володиславови нагоду до війни оборонної, з якої легко можна було перейти до офензиві. Крім того кількох магістрів польских самовільно напало на Крим, що спонукало хана до зближення до границь України для нападу. Так Володислав не вирікає ся надії на війну, а щоби бути ближше війська і покористуватись кождою нагодою до війни, хоче виїхати на Україну, а коли сенат на се не дає дозволу, на Литву, щоби, як деякі жерела свідчать, звернути з дороги на Україну. Нім однак доїхав до Гродна, дійшла до него звістка, що емір султанський і грізний вид військ гетьмана Потоцкого прихилили хана до повороту, а через се і нагода до війни минула. Перед виїздом короля на Литву виїхав канцлер Оссолінський на Україну, піби для оглянення своїх дібр. То дало повід до підозріння зі сторони шляхти, що Оссолінський їздив на Україну для підмовлення козаків до бунту, аби ограничити вільности шляхти, зміцнити монархічну власть короля і надати привилеї козакам. Автор опираючись на дослідах дра Кубалі і на самостійнім розборі жерел, доходить до виводу, що король в зносинах з козаками мав лише на оці повисканє їх для війни турецкої, і що Оссолінський їздив на Україну лише для порозуміння з проводирями православних що до унії церковної, а що найбільше — щоби пізнати як поведать ся козаки що до війни турецкої.

Не довго потім зайшли важні події на Україні. Там вже від давня заносило ся на бурю. Вісти про прихильність короля на якийсь час бурю повздержали, а козаки масами вносили сулітки до него з жалями на над'ужитя панів і їх посіпаків. Але розказів короля, що закаував кривдити козаків „*bo się dobrze ojezyźnie zasługują*“ (так пише він в листі до Конєцпольского з 24 червня 1647), ніхто не слухав, що ще збільшувало обуренє козаків.

Володислав мав надію, що се дасть ся легко полагодити і для того визначив комісію з препорученєм розслідити кривди козаків на місци, а гетьманови казав їх пустити на Черне море, щоби дати вихід горячішим елементам і закаував єму оружно против козаків виступати. Нім однак сей закон дійшов до Потоцкого, его син Стефан положив го-

лову над Жовтими Водами, а Хмельницький рушив на Україну. Не дожив до сего король, бо 20 мая 1648 р. в Меречу закінчив житє в часі, коли в его пляни мав ударити найтяжкий удар — рух Хмельницького. В „закінченю“, застановляючись над плянами Володислава, доходить автор до виводу, що війна з Турцією була конечна для забезпеченя полуд.- зах. границя Польщи, а також могла відвернути нещасні для Польщі події 1648 року.

Пора до війни була дуже пригідна. Польща зміцнена довшим миром (від 1634) мала значні сили, вірних козаків, що вже давнійше зробили знамениті услуги Польщі в війнах з поганцями; поміч заграничну, а до того на чолі єї стояв король спосібний, енергічний, воєвничий.

Але верховодні верстви, а особливо духовенство, маючи свої приватні інтереси на оці, боячись тягарів за-для війни і побільшеня власни королівської, не дозволяли королеви виконати его замірів. Інтереси кастові взяли гору над добром Польщи.

Се в коротких словах результати праці д-ра Чермака.

Яко жерела до неї послужили єму витяги з архівів заграничних, що знаходять ся в т. зв. теках Люкаса (Teki Lukasa) в бібліотекі Оссолінських у Львові — витяги з актів міністерства справ заграничних і пильних французских, — далі — в теках „експедицій влоских“ в академії наук в Кракові, — витяги з архівів венецкого, ватиканського і російских, а вкінци акти в тайнім архіві цісарским в Відни. Крім того користував ся автор жерелами, які мали его попередники — Шайноха і Кубаля, важнішими жерелами і виданнями оголошеними по тих працях н. пр. видавництвами російскими і румунскими (Гормузаки), вкінци рукописами з бібліотеки кн. Чарториских в Кракові.

Головною его заслугою єсть представленє в цілости плянів Володислава IV, а особливо значне розширенє відомостей паних про зносини короля з чужими державами, а то з Венецією, папою, двором віцеським, Францією, Швецією, Московю. Тут виказує автор егоїзм дворів, що не дбаючи про інтереси християнства, бажали лише Володислава IV. використати для своїх інтересів.

Внутрішні справи, вже в значній части обробили попередники д-ра Чермака, особливо Шайноха і Кубаля, автор проте, користуючись їх працями і приймаючи по критичнім розборі багато з їх дослідів, ближше і основнійше займаєсь лише тими питаннями, що дались дужше і докладнійше вяснити на підставі нових жерел. Так н. пр. події сойму 1646, і 1647 року представляє на основі дослідів Шайноха і Кубалі, але, користуючись новими жерелами, докладнійше пояснює результати обряд соймових, певні закудісові справи сойму і становище короля що до сих

обрад. Крім того характеризує справи і стан Польщі, інтереси і прямування шляхти, деякі особи, що в тих справах важну роль відіграли, як Володислава, гетьманів Конєцпольського і Потоцького, канцлера Оссолінського.

Що для нас єсть в тій розправі найбільше інтересним, а іменно зносили Володислава з козаками, представляє автор головню на підставі дослідів проф. Кубали, але на ново всі жерела розбирає і в дечім від него ріжнить ся, як н. пр. простує висказ его, мовби Володислав писав до козаків в 1646 році, що не має нічого против того, щоби они до давних вільностей вернулись, а також мовби Хмельницький був в Варшаві у короля в маю 1647 року.

Одначе тими відносинами Володислава до козаків займає ся автор лише о стілько, о кілько они безпосередно лучились з его темою, основнійше і ширше представленє їх полишаючи собі до осібної студії.

Виталій Ейнгорнъ: Книги кіевской и львовеской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка (Книговѣдѣніе, ежемѣсячный библиографическій журналъ, 1894 N. IX и X, стор. 1—19).

Наіменована статя подає детальні дати до історії літературних взаємин між Москвою й Україною в третій четвертині XVII віку. Автор її користує ся в значній часті рукописним матеріалом Московского Головного Архива міністерства справ заграничних та Московского Архива міністерства справедливости, а що кидає вопа деяке сьвітло й на політично-суспільні справи України в XVII в., тому подаємо з неї й подрібнійший зміст.

Перший неприхильний указ против книг українсько-руских видав патриарх Філарет р. 1627, наказуючи під грозьбою строгої кари і клятви, щоби „впредь никто никаких книгъ литовскія печати не покупали“. Той бо Філарет перебував перед тим довгий час в Польщі і виробив собі не дуже користний суд про правовірність польских Русинів. Та заказ его не довго остояв ся. Пізнійші патриархі — Йоасаф і Никол навіть послугували ся помічю київских учених, або як їх тоді в Москві звали „Білорусців“, при справлюваню церковних книг, а московекі книжки печатались просто по взірцям українсько-руским. Прилучене України до Москви могло лише на користь вийти українсько-руским книгам. Тоді бо вже й політичні згляди промовляли нераз за тим, що творам впливових українсько-руских авторів, звичайно духовних ієрархів, не загороджувано дороги до Московских земель. Й українсько-рускі ієрархі, головню архієпископ чернігівський Лазар Баранович, використовували доволі безперемонно своє положенє. Сей останний випросив собі від царя паперу на

друк проповідий н. з. „Меч духовний“. Окрім того услуги приняла на себе царска казна й розпродаж „Меча“ в московских землях по ціні 3 рубл. за примірник. Ще свобіднійше стало українсько-руским книгам від часу, як Симеон Полоцкий, колишній ученик київский, став цензором українсько-руских книг при патриарсі Йоасафі II. Та цікава річ, що київскі учені й ієрархі частійше обертались до царської казни з просьбою брати книги їх печати в розпродаж а їм платити з гори готівкою. Так було 1670, 1672 й 1675. Останним разом з таким проектом виступив Лазар Баранович, той сам, що вже в 1666 р. збув ся легким способом свого „Меча духовного“. Сим разом післав він другий збірник своїх проповідий н. з. „Труби словес проповідних“. І хто зна, чи сей факт не прискорив гоненя на українсько-рускі книги. Духовенство московске дуже було неохоче до того, що уряд накидає ему par force якісь духовні книги й каже за них платити. А й правительство московске не дуже радо вже брало на себе рілю комісонера книжок Барановича, що і так від вибору гетьмана Самійловича стратив майже всяке значіне політичне для Москви. Тому то лише за вставленєм Самійловича казав цар вяти „Труби“ Барановича на скарбові гроші, автору однак казав відповісти „чтобы преосвященный архієпископъ книгъ никакихъ въ царственный градъ Москву на продажу не присылалъ“, а як пришло, то вони назад ему відшлють ся. Тим способом і той чисто зверхний — та, що правда, цілком не відповідний для архієпископа — момент відіграв свою роль в справі гоненя українсько-руских книг, тим більше, що з причин раскола вже в 1672 р. (в три місяці по смерті Йоасафа II) видано строгий указ, щоб „въ городахъ, на посадахъ и слободахъ, а въ уѣздахъ, въ селахъ и деревняхъ во всѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людямъ учинить заказъ крѣпкой съ большимъ подкрѣпленіємъ, чтобъ тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ.“

Сей указав положив кінець і „вільному продажу“ київских книжок в спеціальній книгарні київської лаври, що була заснована на початку 1672 р. для продажу видань київської друкарні. Коротке істнованне сеї книгарні становить у всякім разі цікавий факт в історії культурних взаємин України-Руси й Московщини.

І. Копач.

Николай Крассовскій (Миколай Красувскій) отъ года 1686 до г. 1692 писарь у правленія, а отъ г. 1692 до г. 1697 старѣйшина Ставропигійского Братства во Львовѣ. Историческій очеркъ, съ прибавкою современныхъ записокъ изъ сессійныхъ книгъ и регестровъ Львов. Ста-

врон. Братства, составленный Исидоромъ Шараневичемъ, Льв., 1895. ст. 196+III.

Юрій Еліяшевичъ (Георгій Ілляшевичъ) отъ 1720 г. членъ и въ 1722—1735 гг. одинъ изъ сеніоровъ Ставр. Братства въ Львовѣ. Историческій очеркъ съ прибавкою списку современныхъ счетоводныхъ книгъ и сессійныхъ протоколовъ Львов. Ставроп. Братства. Сост. Исидоромъ Шараневичемъ, Льв. 1895, ст. 34.

В нашій літературі історичній не маємо досі монографії, яка б з'образала розвиток і діяльність братства ставропигійського, діяльність многосторонню і спасенну. Тож тим більше значіне мусимо признати двом працям нашого історика-ветерана, котрих наголовки подалисьмо.

В першій посвячує автор самому Красовському лише півтретя листка¹⁾ (ст. 6—9; на 3-ій поданий портрет Кр-ого), говорить про його походженє, згадує про тяжкий для Руси час від 1648—86, а передовсім зазначає нещастя, які навістили в тих часах Львів і так подає характеристику обставин, серед яких трудився Красовський насамперед яко „братський писар“, а далі яко третій з чотирох сеніорів братства, виказує заслуги, які на сих становищах положив, як списанє братекого майна, управильненє діловодства, заложенє „плянційної книги“, куди вписувано всі важнійші чинности Братства, зміна процедури цілого діловодства, братекої господарки і надзоровани, скупленє цілої фінансової сторони в руках Красовского, що показалося вельми хосенним для Братства, згадує межі иньшим про відбудову вежі Корняктової, приокрасу церкви, нарешті говорить про передчасну смерть Кр-ого, якого автор справедливо називає „душею цілого братства і головним мотором і виконавцем его рішень.“

Переважну часть книжки присвятив др. Шар. „прибавленням“, себ то матеріалам жереловим (ст. 10—172). У вступі до сего „додатку“ згадує автор про жерела рукописні, які находять ся в архіві Братства, про їх важність для рускої історії, про довершені і задумані видавництва сих жерел. З прїємністю довідуємо ся, що друкує ся третій том видавництва „Ювлейного Изданія“, який буде містити дипломатичний кодекс ставр. братства. Четвертий том має містити рахунки і справозданя з засідань братства Ставр. В цього вїйдуть також єї витяги з рахунків і справоздань з засідань, що автор додав до своєї статі про Красовского. (Автор пояснює, длячого вважав за одвітне подати вже наперед сей матеріал).

¹⁾ Є се передрук статі автора з „Времешника“ ставроп. на р. 1894.

Витяги єї відносять ся не лиш до часу діяльности Кр-ого, але й до часів що попереджають его діяльність і безпосередне слїдують по его смерті і обіймають час від початку 17 до перших десятків 18 стол. Не буду подавати перегляду сего цїнного материялу, бо вї. видавць уложив сам дуже докладний зміст (ст. 173—196), за який єму подякує кожний, що буде користати з его видавництва.

В „послїсловію“ (ст. I—III) представляє автор цїль і методу свого видавництва, зазначає, що головню старав ся подати мотиви, якими поводило ся Братство в своїй діяльності, а особливо в своїх сесійних рішенях, вірно прослїдити духа, який его одушевляв що до его поглядів релігійних і засад церковних і народних, що неустрашимо боронило, вказує на участь, яку оно брало в важних справах руских, нарешті висловляє бажанє, щоб оно вірне заповітови славної минувшини дальше з такою самою ревностію трудило ся для добра церкви і народа.

Друга праця д-ра Шараневича про Юрія Еліяшевича є значно менша, обіймає (крім карти титулової, на якій поданий також портрет Еліяшевича) 34 стор. 8°. Переважну часть присвячує автор самому Еліяшевичови (ст. 3—23). В сїй часті згадує насамперед про двох Еліяшевичів, що висунулись в історії Братства в другій половині 18 і в першій половині 19 ст., і уважав їх свояками Юрія. Далі говорить про Юрія Ел., що членом Братства зістав 1720, а 1722—1735 був третім з 4 его сеніорів. За его сеніорованя Братство 1727 виграло процес з єпископом львівским у всіх точках, що належали до его самостійности, дістало 1730 р. важні привілеї від Августа II, вело процес з сеніором своїм Стеф. Лясковским¹⁾ і магістратом львівским, подало 1733 р. нунцієви папскому меморіял, де подрїбно вложило стан, потреби і бажаня свої. Юрій Ел. подїбно як его попередник завїдував приходами і розходами братскими від 1721—1730; в р. 1730 заведено важну зміну в сїй справі: поручено продаж книжок двом иньшим членам Братства. Щоби Братство не понесло страт, мусїв Ел. вести ріжні процеси, уживати притїм ради адвокатів, дарунків, меморіялів; єї заходи доводили его звичайно до бажаної цїли.

Позволимо собі замітити, що представленє діяльности Ел-а і Братства бузоби вискало що до переглядности, як би автор був поминув декотрі подробиці, що з річю властивою не були в безпосередній звязи, і подав їх в нотах, або в „додатку“.

Додаток („Прибавленіє“), що обіймає з поясненями 5 карток, містить спис сучасних рахункових книг і протоколів засідань ставропигійського Братства.

¹⁾ Попередником Ю. Ел-а.

Книжка про Еліяшевича подібно як попередня кіпчить ся дуже старанно уложенням змістом.

Обидві праці заслуженого історика мусимо назвати цінними причинками не лиш до історії братства Ставроп., що З століття було одним з головних огнищ нашого духового життя, але в загалі до нашої історії, а внутрішньої, до історії нашої церкви, школи, письменства, штуки, промислу та торгівлі. Сподіваємо ся, що ще неодною подібною працею обдарить нас трудолюбний автор. *В. Білецький.*

В. Івашенко. Историческій очеркъ Умани и Царичина сада (Софіївки), съ фотографіями. Київ, 1895 р.

Останніми часами почали у нас з'являти ся невеличкі праці по історії того чи іншого міста, монастира, села і т. и., які хоча і мають чисто місцеве значіння, але не позбавлені й загального інтересу. Автори їх, не задаючись широкою думкою — змалювати історичне життя свого міста зі всіма деталями, — збирають історичні відомости, що розкидано по різних друкованих матеріялах; прислухують ся до народних легенд, звязаних з тим чи иншим місцем; розпитують старих, що намятають ще де-які факти з історії свого міста... і таким чином складаєть ся більш менш докладний малюнок історичного життя рідного міста. Скільки такі праці мають значіння для науки, — се иньша річ; але є то певна ознака, що самі мешканці починають, нарешті зацікавлюват ся історією свого рідного краю, а се є вже велика річ, бо історія є дорога до власного самопізнання і дає певний ґрунт для дальшого розвитку в сьому напрямку.

До таких непретенсійних праць належить і книжка д. Івашенка, заголовок якої ми виписали з початку. Автор розділяє свій „очерк“ на дві частини: в першій розказує історію Уманя та Софіївки, в другій малює сучасне становище міста і парку.

„Уманська пустиня“ (Pustynia Humańska — як називалась ся місцевість на початку XVII в.), — почала заселяти ся Слобожанами ще з половини XV в., як ще була під власттю литовських князів. Татарські наїзди, що розповсюдились по Україні за часів хана Менґлі Гірея, знову обернули сю місцевість в пустиню, і вона почала оживати лиш з початку XVII в.; господарем її був тоді пан Каліновський. Тодіж, мабуть, засновано і саме місто Умань. Далі Умань переживає татарські наїзди 1629 та 1644 рр., і часи Хмельниччини, і війни Москви з Польщею з за України. За часів „руїни“ місто було зруйноване Турками 1674 р. і воно зоставалось так, аж поки не перейшло до панів Потоцьких. В по-

ловній XVIII віку Умань був уже доволі значним містом на Україні; але йому прийшлося пережити ще одну лиху годину — часи гайдамаччини: Умань був майже центром того району, де кривава народня помста виявила свою силу над своїми гнітителями. Уманська різня 1768 р., а потім війна Кречетнікова зруйнували край і він міг підняти ся лиш в кінці XVIII віку. Починаєть ся спокійний період історії Уманя і Уманщини. Місцевість починає залюднювати ся, і Умань вертає собі попереднє значіння торгового міста. На сей час припадає і заснування Софіївки, яку звелів засадити Щенсний Потоцький для своєї любої жінки Софії. Коло неї працював гідротехнік Метцель, що взяв собі за правило робить усе так, ніби то се усе зробила натура. І справді в Софіївці всякі гори, водоспади, ставки і т. и. зроблені так штучно, що чоловік, не знавши, яким чином збудовано Софіївку, ніколи не повірив би, що там усе зроблено людськими руками та кріпацьким потом.

Умань та Софіївку 1831 р. конфісковано, а 1834 р. ся остання зробилась власністю цариці Олександри Федоровни, жінки Миколая I. 1844 р. сюди переведено з Одеси школу садівництва, яка з поширеною програмою, яко школа хліборобства та садівництва, існує й тепер. Що до самого міста Уманя, то його 1838 р. зроблено центром нещасливої пам'яті „вонних поселеній“ і таке значіння зіставалось за ним аж до 1866 р., коли Умань зробив ся повітовим містом Київської губернії.

В другій частині, як ми вже казали, автор представляє сучасний стан Уманя та Софіївки. Тепер Умань є одним з найкращих повітових міст Київської губернії; має гімназію, повітову духовну школу, дві народні школи — хлопчу та дівочу, нять церковно-парафіяльних шкіл, виділ земельного банку, окружний суд і т. и. Софіївка належить тепер міністерству доменів і має субсидію від казни 37440 карб., а надглядає за нею дирекція хліборобської школи. В ній є тепер метеорологічна станція, червоводня, пасіка і т. и.

Се — коротенький зміст праці д. Івашенка; вона збирає доволі докладно матеріял до історичного життя Уманщини; певних питань рішати не береть ся; автор вибирає те, що йому здаєть ся найпевнішим, і вважає зайвим вводити читачів в процес своєї критичної роботи над матеріялами. Через се у його де-які питання порішують ся дуже скоро і дуже просто. З таких — більшість топографічних дат. Крипця, куди гайдамаки кидали учнів базиліанської школи, була, по автору, там, де тепер нова ратуша. Але треба зазначити, що мешканці, а так само й матеріяли вказують, окрім сього місця, ще на два, — де могла би бути та історична крипця. Через що автор застановив ся на першій — не відомо. Таких прикладів багато. Про все те праця Івашенка робить

добре вражіння. Видана вона гарненько і має при собі вісім фотографюр — портрет Гонти, Софії Потоцької і шість малюнків різних куточків Софіївки — виконаних досить артистично. Можемо бажати, щоб таких праць виходило все більш та більш, щоб вони мали спроможність задовольняти ту цікавість мешканців до історії рідного краю, яка тепер уже досить явно виникає.

С. Лаврецький.

О. Я. Кониський — Дитинний вік Т. Г. Шевченка, (критично-біографічний нарис, Льв., 1892, ст. 36 (відбитка з Записок тов. ім. Шевченка т. I).

— Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крещенства (1829—1838), критично-біографічний нарис, Льв., 1894, ст. 28 (відбитка з „Записок“ т. IV).

— Т. Шевченко під час перебування його в академії художеств, Льв. 1894 („Зоря“, 1894, ч. 16—21, передруковано з попередню статью, с. 29—92).

— Т. Шевченко під час розцвіту його кебети до арешту його (1845—1847), Льв., 1895, ст. 62 (передрук з „Зорі“ 1895, ч. 5—14).

— Т. Шевченко в арешті (5/IV—23/VI 1847) — Записки наукового товариства імени Шевченка, V, ст. 26.

Першу обширнішу збірку упорядкованих матеріялів до життя Т. Г. Шевченка подав М. К. Чалий в звітній праці: „Жизнь и произведения Тараса Шевченка“ (Київ, 1882). Та коли ще й нині неможемо говорити про повну біографію Т. Г. Шевченка супроти того, що є прогалини в життю поета зовсім ще не заповнені матеріялом життям, і що твори Т. Г. Шевченка ще не впорядковані хронологічно і не розсліджені як треба, то годі було і від д. Чалого вимагати чогось більше, як лише „зводу матеріялів“. На матеріялах Чалого опирає головню пок. проф. Огоновский, подаючи біографію Т. Г. Шевченка в своїй „Історії літератури“ (том II, відділ 2 ст. 442—528) і в виданю Кобзаря (Львів 1893. IV—XСІІІ.). До сих праць користувався Огоновский новими відомостями, що появили ся вже по виході книги Чалого: та про повноту і критичне провірене усього звітного доси матеріялу життя Т. Г. Шевченка не могло бути і бесіди у нас в Галичині задля недоступности жерел, розкиданих по десятках журналів російських, не говорячи вже про збиранє на місци звісток ніким ще не поданих до прилюдної відомости. Між тим недостача повної і критично обробленої біографії Т. Г. Шевченка давала себе чим-раз то більше учувати кождому, хто хотів науковим способом працювати над творами Т. Г. Шевченка.

Щоби-ж такому становищу зарадити постановив наш многозаслужений письменник Ол. Кониський владити можливо повний нарис біографії Т. Г. Шевченка на підставі зведення і критичного провірення усього оголошеного матеріялу життя Т. Г. Шевченка — і при помочи власних знадобів та записок. До тепер допровадив шан. автор біографію Т. Г. Шевченка аж до дня 23 червня 1847 р., коли прийшов наказ відставити его з Оренбурга до Орської кріпости на заслання. Поділ, який прийняв К-ий для свого нарису, відносив до тепер зовсім розкладови матеріялів в книзі Чалого. Поодинокі частини сеї праці появили ся в таким порядку, як то ми подали в горі: 1) „Дитинний вік Т. Г. Шевченка“ (переклад російський в часописи „Русская Мысль“ за р. 1893). 2) „Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крещенства“. „Т. Г. Шевченко під час перебування його в академії художеств“ (появилось осібною брошурою ураз із відбиткою попередньої частини). „Т. Г. Шевченко під час висшого розцвіту його кебети до арешту його“. „Т. Г. Шевченко в арешті (5/IV—23/VI 1847).“

Наведені частини критично-біографічного нарису К-го обнимають, як бачимо, першу і то більшу половину життя Т. Г. Шевченка, становлячи про себе заокруглену цілість, томуж подамо тут вже тепер короткий огляд тих частин, не чекаючи другої половини нарису.

До першої частини критично-біографічного нарису, присвяченої дитинному вікови Т. Г. Шевченка вихіснував автор майже увесь звітний нам доси матеріял, піддаючи его подекуди докладній критиці. В більшій мірі як попередні біографи Т. Г. Шевченка покористувався автор автобіографічними уступками з его поем і повістей, між котрими найбільше матеріялу життя Т. Г. Шевченка до сеї доби життя поетового подає повість Княгиня. Оповідючи про те, як Тарас служив у попа Кошиці (Кошица) за погонича опирає ся автор виключно на споминках О. Лебедничева (Київ. Стар. 1882, XI, ст. 563), не беручи під увагу зовсім інтересних споминів Лободи (Київ. Стар. 1887 XIX, ст. 563—577), що подають кілька нових дат для характеристики сеї мало-званої доби життя Т. Г. Шевченка; єсть там і дуже характеристичне оповіданє сестри поета Катерини про вандрівки малого Тараса і его сиріцтво (ст. 566).

В повісті „Княгиня“ малює Т. Г. Шевченко дуже докладно своє життє-бідованє на науці у косоогого дячка Совчиря і на службі у стихарного дяка Богорського, томуж можна було ще децю більше розказати про сею добу життя Шевченкового, як розповів нам Кониський, пропускаючи деякі інтересні епізоди. В сириві першої науки малого Тараса уважає Кониський річею зовсім певною (Записки I, ст. 106) що Григ. Шевченко віддав Тараса в науку ще за життя матери, на 8-му або й 9-му році его життя

(Зап. I, 107). За підставу до такого твердження послужила авторови ма-буть повість „Княгиня“. І справді Ш-ко розкажує в тій повісті, як він ще за життя матері, вивчивши увесь псалтир у дячка Совгиря, поставив братії горнець каші молочної по народному звичаю („Княгиня“: Київс. Стар. VIII. 397). Мати Ш-ка умерла 1823 20/VIII, коли йому ішов 9-тий рік. Однакж трудно вірити, щоби Тарас ще перед смертю матері, укінчивши ледви 8-мий рік, міг уже не лишень граматуку і часословець, але й увесь псалтир вивчити та ставити братії кашу.

Ще менше можливою треба признати таку звістку на підставі обчислення самогож поета, що як звістно, помиляв ся в означеню докладнійших дат із своєї ранної молодости. Ёгож споминки мають для нас більше внутрішню, психологічну вартість; за теж не все можна на них покладати ся що до фактичної вишньої сторони, як справедливо замітив Чалий.

Так пише він в автобіографічному листі до Оболенського (Народное Чтеніє 1860 за лютий), що батька утеряв на 8-му році свого життя. Ми ж знаємо, що мати Тараса умерла 1½ року перед батьком. Виходило б затім із споминок Ш-ка, що він, скінчивши науку у Совгиря і вивчивши увесь псалтир, мав усього 6 або 7 літ — річ просто неможлива. Таким способом в означеню сеї дати певнійше можемо спустити ся на звістку Чалого (ст. 11) (а той опирав ся мабуть на оповіданю близьких родичів Ш-ка підчас ёго похоронів), що Григ. Ш-ко, оженивши ся в друге по смерті першої жінки в наслідок колотнечі між дітьми зведенятами віддав Тараса уперве на науку до Губського, щоби тим чином позбути ся з дому задирливого хлопця. Се стало ся недовго по смерті матері Тарасової, затім на 9-му році ёго життя (1823). — Вивчивши у Губського граматуку, часословець і псалтир, перейшов Тарас на науку і службу до нового стихарного дяка Вдгорського уже по смерті батька (1825), так сам про те розповідає в повісті „Княгиня“ (Київс. Стар. VIII 397—8). До остаточного порішення сего питання треба би ёще докладнійшого розсліду; та у Кониського виходить справа якось заплутаною і неясною (Зап. I, 103—108).

В другій часті свого нарису оповідає автор про парубочій вік Т. Ш-ка аж до викупу його з крпацтва (1829—1838). Тота доба життя Шевченкового вельми убога що до материялу життєсного. К-ий опирав ся головно на материялах поданих у книзі Чалого (ст. 18—28), а між ними найважнійші — то споминки Сошенка; доповнює він сеї відомости устунами з автобіографічної повісті Ш-ка „Художник“.

В повісті тій описав Ш-ко остатні часи свого життя в крпацтві, свою знаємість з Сошенком, справу викупу з крпацтва і перші роки пробуваня в академії штук красних. Скілько можливо порівнати сесе оповіданє Ш-ка з иньчими посторонніми відомостями, що відносять ся до сеї доби ёго життя, особливож з оповіданєм Сошенка, — годить ся зауважити, що в „Художнику“ Ш-ко зовсім вірно зобразив сей період життя свого. Всеж таки неможемо того зображеня наваляти повним — тому, що Ш-ко промовчав деякі річи, як прим.: свою знаємість з Гребінкою, і великий вплив, який мав на него Гребінка, знаємлячи ёго особливе з літературою українско-рускою і російскою. Промовчав Тарас і про свої вірші, говорячи єдино про своє образованє в штуці малярській під руководством Брюлова. Не згадує Ш-ко також і про тоту пригуду любовну, що по визволі з крпацтва роз'єднала ёго на якийсь час з дотеперішним другом Сошенком. Та мимо того „Художник“ має для біографа Шевченкового неопінену вартість і на підставі того може найпевнійшого свідочтва спростовує К-ий деякі споминки Сошенка і Мартоса (відбитка ст. 23). Користуючи ся „Художником“ потрафив К-ий дати певне освітленє тому сухому реєстрови фактів, який подибуємо в книзі Чалого. Одно лишень можна би тут замітити, що К-ий не відмічує виразно тих відомостей і цілих пераз уступів, які бере живцем з „Художника“, так що доперва по прочитаню сеї повісті стає для нас зрозумілим деталічне оповіданє К-го про знаємість Ш-ка з Сошенком, і про викупленє ёго з крпацтва, що подає К-ий на ст. 17—28.

Ще більше материялу життєсного знайшов К-ий в тій автобіографічній повісті Ш-ка для третьої часті свого нарису, де веде річ про жите Ш-ка підчас ёго перебуваня в академії штук. Та по нашій думці була б' сеся часть винала далеко краще, коли б' автор не переповідав так широко „Художника“, переплітаючи ёго ще й поетичними апострофами і полемічними екскурзіями (відбитка: ст. 50, 58, 60, 76, і пр.), а колиб радше коротшим а більш прозористим способом ареасував все те, що дасть ся вислувати з „Художника“ для зображеня і схарактеризованя сеї незвичайно важної доби в житю Ш-ка і в розвою ёго поетичної творчости. Годило ся також виразнійше відмічувати все те, що автор бере з „Художника“, а що з иньчих жерел. В художнику подибуємо вправді деякі важні звістки, про лектуру Ш-ка в тім часі (користав він передовсім з бібліотек Брюлова і Демського), про круг ёго знаємостей, про цілий хід ёго духового розвою, що поступав в тім часі великими кроками на перед — і з того боку представляє сеся повість велику вагу для біографа. Однакж петреба того жерела поредіню-

вати. Ми вже попереду згадали, що Ш-ко дещо промовчує в тім оповіданню; тому ж і не могли б ми на підставі „Художника“ заперечувати таким виразним відомостям Сошенка про гуляще житє Шевченка в товаристві Брюлова, тим більше, що й инчі артисти-малярі (як пр. Честахівський (Зоря 1895, ч. 5.) в своїх споминах про Брюлова згадують, що він любив бувало таки й добре загуляти із своїми любимими учениками (про се агадує і сам Ш-ко в листі до одного приятеля — Основа 1862 Май ст. 5). До тих любимців Брюлова належав, як звістно, також Шевченко. І мабуть до того часу треба віднести нахил Ш-ка до т. зв. „житя поетичного“, за яке его пізнійше докоряє княжна Репніна (Чалий ст. 44). Щоби ж тому заперечити, треба би навести такі вирази свідощтва, якими суть споминки Сошенка. (Чалий 31, 35) і листи княжни Репніної (Чалий ст. 44).

Виходило б із споминів Мартоса, що він перший звернув увагу на поетичний таланти Шевченка. Та ми вповні поділяємо думку Кониського, котрий догадує ся, що Гребінка перший заняв ся поетичними творами Ш-ка, і підмовив Мартоса, щоб дав свій наклад на видруковане „Кобзаря“. Користному впливови Гребінки, з яким Ш-ко познаємив ся ще до свого внаволення з крєпацтва треба, здає ся, найбільше завдячити і се, що поет наш став від разу писати чистою мовою народною (в чім і пробиває ся повна свідомість поета що до самостійности руско-української літератури). Не хто инчий, як Гребінка міг тоді познакомити Ш-ка з молодою ще літературою українською та з історією рідного краю. Він то укупі з Сошенком подбав про ширшу освіту молодого Тараса. Вправді згадує про се Кониський (відбитка с. 47), та по нашій думці треба би тим предметом спеціальнійше заняти ся, а може удало би ся і дещо нового матеріялу придбати, що кинув би більше світла на відносини Гребінки до Шевченка. Із споминів Мартоса знаємо, що ще в 1840 р. навідував ся Ш-ко часто до Гребінки, і там прислухував ся розмовам про Коліївщину. Сей факт свідчить нам про се, що Ш-ко ще в літах 40-вих зіставав під впливом Гребінки. Згадаймо і те, що в р. 1843 привозить Гребінка Тараса на бал у Мосівку і знаємить его з Чужбінським.

Говорячи про Гребінку на инчій місци (Світ 1881), не признає К-ий сему письменникови ясного почутя самосвідомости національної. Та з сею думкою неможна ніяк згодити ся, коли взяти під розвагу пердне слово Гребінки до альманаха Ластівка (1841) і его ж посліслово. Гребінка характеризує там дуже докладно відносини російської критики до тодішньої літератури української; — тому ж і годилось К-му згадати про тоту характеристику на тім місци, де обговорює голоси російської

критики про „Кобзаря“ і їх вплив на молодого поета (відбитка ст. 55). Неприхильною критикою зі сторони російських журналів витолковує К-ий тоту вельми характеристичну прояву, що Ш-ко почав писати драми і поезії мовою російською; та лиш за далеко від предмету відбиває нас полеміка, яку веде К-ий із висказами критиків московских, особливож із Пініном на темат самостійности нашої літератури (розр. VII. ст. 53).

Уваги заслуговують замітки К-го, що до генези і часу написання Гайдамаків (відб. 63—66), хоч і тут говорячи про Лебедин і Мотрищепський монастир не подає автор жерела на яким опирає ся (мабуть Київ. Стар. 1882, III ст. 564)

К-ий старав ся означити докладнійше, як ширшав круг знаємостей Ш-ка, характеризуючи заравом особи, з котрими поет стикав ся, причім кидає нове світло на відносини Ш-ка до Чужбінського (ст. 78) і Вартоломея Ш-ка (ст. 31).

З кінцем весни р. 1843. їде Ш-ко на Україну, що її не бачив близько 14 літ і в сям фактом розпочинає ся по нашій думці нова доба в житю Ш-ка, що лучить ся з новим напрямом в его поетичнім творчестві. Та про се ще згадаємо пізнійше.

Повість Шевченкова „Музика“ (писана російською мовою а перекладена М. Міх-ським в Зорі 1895) належить вправді до часу, коли Ш-ко яко член комісії археографічної подорожував по Україні в роках 1845—1847: однакож вражіня, яких він зазнав в тоту пору можна сміло віднести і до першої подорожи Ш-ка на Україну. Із тої повісти видимо, як Ш-ко, проїздячи українські села, живо інтересував ся долею простого люду, випитував про відносини панів до підданих, як глибоко відчував він тяжкий гнет крєпацтва над безталанним людом, а сумні рефлексії, які будили ся в душі поета під той час, вилили ся опісля гучним протестом проти крєпацтва і всякої неволі соціальної в безсмертнім „Сні“, написанім в Петербурзі літом р. 1844, безперечно під впливом свіжих споминів із всего того, що видів Тарас в часі своєї подорожі по Україні року 1843. Коли ж розважимо, що Ш-ко навіть в домі великодушної княгині Репніної не міг знайти спокійного кутка, де би до него не доходив стогін поневоленних мас, тоді стане для нас зрозумілим, авідки понав Тарас в огидливе товариство „мочемордів“, що так мало пристає до его високих ідеалів. Отсе власне, що було незрозуміле для попередних біографів Ш-ка, зрозумів і вияснив Кониський у своїй цінній праці (відб. ст. 80).

Кониський, покориштувавшись новими матеріялами життєписними, головно ж листами Ш-ка і его знаємих (хоч при листах часто забуває подати жерело, авідки їх бере), справляє в богатях місцях відомости за-

міщені у книзі Чалого, що, пишучи про сю добу життя Ш-вого, опирався майже виключно на споминки Чужбінського і листах княгині Репніної. Вагалі ж „Сводъ матеріаловъ“ Чалого подає про роки 1843—47 так мало звісток, і декуди заводить відомости так хибні, що К-ий в збіраню і упорядкованю матеріялів життєписних, що відносять ся до сеї доби життя Шевченкового, протоптував першу стежку, не маючи просто жадного попередника.

К-ий догадує ся, що осінь 1843 р. провів Ш-ко в рідних селах (відб. ст. 78), та на се не маємо жадного доказу в матеріялах життєписних. Певна річ, що зиму 1843/4 провів Ш-ко в столиці, де й заходив ся шире коло видаця „Живописної України“. Дня 19 лютого 1844 р. бачимо Ш-ка в Москві, як се виходить із дати під поемою Чигирин, а дня 25 лютого тогож року мав би Ш-ко пробувати вже на Україні в Переяславі, як можна би догадувати ся із дати під повістею „Наймичка“. Сею датою одначе уважає К-ий непевною (за длятого, що в протягу шести днів не міг би то Ш-ко дістати ся з Москви до Переяслава), томуж і подорож Ш-ка на Україну під кінець лютого 1844 остаєсь поки-що річю непевною, тим більше, що крім висше наведеної дати під „Наймичкою“ не маємо жадних иньчих відомостей про тото подорож. Виходячи із того, що дата під повістею „Наймичка“ єсть непевна, ставить К-ий гіпотезу, що повість тото написав Ш-ко далеко пізнійше від поеми „Наймичка“, живучи на засланю десь в р. 1856 або 1857, а дату „Переяслав 25 лютого 1844“ поставив поет „тільки відповідно умовам свого життя в казармі, як кажуть „про всяк случай“ (відб. с. 83). Та коли б навіть наведена дата під повістею „Наймичка“ була неймовірна, то пояснене сеї справи яке дає К-ий, ще менше може нас вдоволити, і чи повість тото була написана післа поеми, чи навпаки, як намагавсь доказати Др Франко (Записки VI), остає ще й доси річею зовсім непевною, тим більше, що уже 13 марта бачимо Ш-ка знов в Петербурзі, як се виходить з єго листу до Водяньського (Русская Старина“ 1883, кн. IX).

На літо 1844 р. поїхав Ш-ко знов на Україну і відвідав Репніних; та чи заїздив він у Кирилівку, як догадує ся К-ий, на се не маємо жадного доказу. Не знаємо також, на чім опирав К-ий звістку, ніби Ш-ко перед виїздом до Петербурга 1844 р. навідувався ще раз до Яготина. Зиму 1844/5 провів Ш-ко не у Репніних, як хибно подає Чалий (ст. 41), але в Петербурзі, де заходив ся між иньчими коло українських спектаклів і коло посліднього іспиту в академії штук красних. Титул „свободного художника“ одержав Тарас аж 1845 р. 22 марта (про се свідчить диплом „академії художеств“), і тут знов простує К-ий

відомости Чалого (ст. 37), що клав сею подію на рік 1843, ба й сам поет в листі до Оболенського споминає про сю подію під р. 1844.

Коли вже біографічний нарис К-го мав би бути повним, то не розуміємо, длячого пропускає він такі важні епізоди як пр. сей, що Ш-ко довідавши ся про виїзд Сошенка на Україну прийшов до него, і що обидва приятелі поєднавшись розстали ся дружно з собою. (Чалий ст. 34). Не згадує К-ий і про се, що Ш-ко укуні в Чужбінським читав „Dziady“ Міцкевича, а навіть пробував деякі уступи перекладати на мову українську (Споминки Чужбінського, СПб. 1861, ст. 10—12), ані про се, що у Демського учив ся Ш-ко французької мови, а навіть конвертавав по французьки з Елькином („Художник“ Зоря 1894 ст. 147); сею відомість потверджує також Чужбінський.

Рокам 1845—7, на які припадає сам розцвіт Ш-вого таланту поетичного, присвячує К-ий четверту часть своєї праці. Та на жаль остало ся вельми небогато матеріялу життєписного, що відносить ся до сего часу, мабуть тому, що по арештованю Ш-ка знаємі єго з остраху зтирали всякі сліди своєї знаємости з поетом. Найважнійші відомости містять ся в „Воспоминаніяхъ“ Чужбінського та в деяких уривочних звітках Куліша і Костомарова. З листів Ш-ка остались лише 2, писані ще 1845 до Кухаренка, і невелика переписка з Костомаровим. Споминки Аскоченського („Домашня Бесѣда“ 1861. Петерб.) прийшлось К-му здебільшого зовсім знехтувати. На підставі „Записок“ Ш-ка приходить К-ий до виводу, що відносини між Ш-ком а Чужбінським зовсім не були такі щирі і дружні як хвалив ся Ч-кий. Тому то К-ий відносить ся до споминів Чуж-го критично і подає в сумнів деякі єго звістки. (Зоря 1895, Ч. 9 ст. 175). До споминів Варт. Ш-ка не привязує К-ий великої ваги (Зоря ч. 6. 113).

Для схарактеризованя внутрішнього настрою поета підчас єго подорожий по Україні в роках 1845—7 користує ся К-ий повістею Ш-ка „Музыка“, про яку ми вже висше згадували. До часу подорожий Ш-ка по борзєнським уїзді Черн. губ. не використав К-ий усього матеріялу, що подає Білозерський (Кіев. Стар. 1882, IV 70—71).

Помилкою мабуть оповідає К-ий на двох осібних місцях (відбитка: ст. 88—89 і Зоря 1895 ч. 7 ст. 135, ч. 6 ст. 114) про одні і тісамі факти раз під р. 1844, другий раз під р. 1845. На першій місци розказує К-ий про се, як Ш-ко в осени р. 1844 звидів монастир Густинський і подорожував по Переяславщині, заїздячи в села: Вюнище, Андруші і в сам Переяслав, як догадує ся К-ий по малюнках Ш-ка, по-

міщених в музею Тарновського, що походять з р. 1844. В сій даті мабуть помиляє ся К-ий, бо сам поет згадує в повісти „Музика“ (Зоря 1895 ч. 5 ст. 81), як для комісії археографічної (звачить що найборше в осени 1845 р.) звиджував він напів зруйнований монастир Густинський і поробив малюнки з головної церкви Петра й Павла, з трапези й церкви, де поховано князя Репіна, та з циклонічної будови братерської: рисунки ті не міг поет датувати роком 1844-тим. Відтак говорить К-ий про хворобу поета, про его знаємість з лікарем Козачковським і їх весіллю прогульку в село Андруші, подаючи виписку з листу поета до Козачковського з дня 16/VII 1852, де поет як раз згадує про сесю прогульку в Андруші („Основа“ 1862, кн. IV). На другім місци (Зоря 1895, ч. 6 ст. 114) оповідає К-ий знов про звидженє Ш-ком Густинського монастиря, з котрого він поробив малюнки, будучи вже членом комісії археографічної — про подорож поета в Переяслав, де він спізнав ся з лікарем Козачковським. „Раз якось — оповідає К-ий (Зоря 1895 ст. 135) — вони їздили в село Андруші. В листі до Козачковського писаному 14/IV 1854 поет, згадавши про Андруші, пише“: тут іде довша виписка із того листу Ш-кого. Та часть сеї виписки згоджує ся буквально з листом Ш-ка до Козачковського, що автор наводить під датою 16/VII 1852 в третій части свого парису (відб. ст. 88—89), відносячи его до подорожи поета з Козачковським в село Андруші ще р. 1844. Трохи низше згадує К-ий і про се, що поет захорував в Переяславі, і що Козачковський гоїв його. Очевидно автор на обох місцях цитує оден лист Ш-ка, та розповідає про одні і ті самі події, т. є. про хворобу поета в Переяславі, про его знаємість з Козачковським, і про їх весіллю прогульку в Андруші. Все те треба би по нашій думці віднести до осени р. 1845, бо іде тут річ про наукову подорож Ш-ка в Переяславщину, а знаємо, що аж в осени 1845 приділено поета до археографічної комісії. Се виходить нарешті із приведеного листу до Козачковського, де поет пише між иньчими: „чи великі вирости дерева, що посадив ти в осени 1845? Міні так і здаєть ся, що я, як пишу отсього листа до тебе, або як просто згадую про тебе, то так неначе дивлю ся на тебе, як ти коло паркана рядочком в осени дерева сажаєш“. До часу коли поет проживав у Козачковського не використав К-ий дуже інтересних відомостей, заміщених в Зорі 1886 (ст. 110—120)

За час першої хвилевої знаємости Ш-ка з Костомаровим признає К-ий осінь 1845 р.; але тій знаємости не надає він жадної ваги. Перша впливова знаємість поета з істориком мала почати ся аж в цьвітні р. 1846 (Зоря 1895 ст. 176). Костомарів лишень раз подає за час своєї знаємости з Ш-ком весну 1845 р. (Основа 1862, IV. 48), та помилку его виказав доволі К-ий (ст. 176). Томуж мусимо признати правдивими

дві инчі звістки Костомарова, де він кладе свою першу знаємість з Ш-ком на весну 1846 р., і то раз на квітень (Русс. Стар. XXVII ст. 597—8), другий раз на май (Кобзар 1876, II. том ст. VI). В Русс. Стар. подає Костомарів дуже докладний опис обставин, серед яких він спізнав ся з поетом; між инчими каже він там, що знав про те і чув від людей, що недалеко него живе славно-звістний поет український, якого він ще не знав особисто, і дуже рад би був з ним познаємити ся, та маючи багато занятя, відкладав свою візгу; аж раз якось оден его знаємий прийшов до него з Ш-ком, і тогди вони уперве спізнали ся. Супроти такого свідощтва можемо відкинути звістку Куліша і здогад К-го про хвилеву знаємість поета з Костомаровим ще в осени 1845.

Можна би тут зауважити, що власне в сій части своєї роботи заведбує нераз К-ий цитоване жерел, на яких опирає свої відомости і комбінації, а через те заставляє читача перешукувати увесь матеріал життєписний за якою-небудь звісткою. Так пр. не подає жерела, звідки бере відомість, що Ш-ко як раз 22 чи 23 марта 1845 поїхав на Україну через Москву, де бачив ся з Щепкиним та Бодянським, і попростував вїдтам в Миргородський повіт до приятеля Лукіяновича, що літом 1845 р. поїхав у Київ, щоб там одружити ся (Зоря 1895. Ч. 5). Не вказує К-ий також жерела, на якім опирає свої докладні відомости що до приділення Ш-ка до комісії археографічної з річною платою 150 рублів (виходило на місяць по 12 руб. 50 кон. — К. Стар. 1882. I с. 608—609); про висылку поета генерал-губернатором Бібіковим в Полт. губ. в листопаді 1845 р.; про се, що Ш-ко написав „Завіщанє“ при самім кінци 1845 або на початку 1846 р.; про недугу поета у Закревського і т. и.

Не знаємо також, на якій підставі говорить К-ий так категорично, що „в усякому разі видатніші твори Ш-ка історичного і політичного змісту написані поетом до очевистої знаємости його з Костомаровим (се признаємо) і з инчими „Кирило-Методіївцями“ (Зоря 1895. ст. 176). Знаємо, що з Кулішем познаємив ся Ш-ко ще в літі 1845. Коли ж візьмемо на розвагу, що Ш-ко почавши від р. 1843 частійше навідував ся до Києва чи то в справах „Живописної України“, чи пізнійше — яко член комісії археографічної, де пізнав Максимовича і инчих Українців, то се видає ся річю просто неможливою, щоби він не познаємив ся до р. 1846 з деякими членами пізнішого „братства“. Та хоч К-ий виводить славянофільство Ш-ка із его знаємости з Осипом Бодянським та з письмами Залеского і Грабовского (Зоря 1895. ст. 213), то вже ж не можемо тут виключати того, що було найближше Ш-ка, т. є. его знаємости з київськими славянофілами. Бо хоч братство завязало ся формально аж

в січні 1846 р., то ґрунт до такої організації вже задалегідь приготував ся ще до приходу Костомарова в Київ, як се на респі признає і сам К-ий.

Коли вже нарис К-го має бути повний, то не знаємо, длячого він пропускає так характеристичний анекдот, який розповів Чалий (ст. 51) про гостину Ш-ка у кирилівського панотця (26/IX 1845) і про бабу Лимарипу. Не згадує К-ий також про се, що в Ніжині відвидів поет свого давнього друга і добродія Сошенка (на початку 1846 р.) і що Сошенко тоді докоряв поетови „Тризноку“ (Чалий ст. 54), що у Григ. Степ. Тарповського познавшив ся поет із славним музиком Глипкою (Києв. Стар. 1882. IV ст. 70), про що й сам поет розказує в повісті „Музика“ (Зоря 1895 ст.) Також із споминок Чужбинського пропустив К-ий деякі епізоди, не подаючи на се жадної причини (порів. „Воспоминанія“ ст. 32—33). Натомість в деяких уступах відбиває ся К-ий трохи за далеко від предмету, розповідаючи пр. широко про родину Лизогубів (Зоря 1895. ч. 9) або про Костомарова (ч. 10) і т. н. Хоч не одно інтересно знати читачеві, то можнаб се вигідно помістити в увагах під текстом щоб не переривати звязи в оповіданю.

В п'ятій часті свого нарису говорить К-ий про арештоване Ш-ка і тих 79 днів, що поет провів по арештах і на допитах, в подорожі і на постолах від 5 квітня аж до 23 червня 1847, коли его приділено до Орської кріпости.

Автор покористував ся споминками Костомарова, Куліша (хоч вони про Ш-ка з того часу не багато могли сказати), дрібними згадками Пильчикова, „Записками“ Ш-ка, деякими его поезіями і дрібними звітками урядовими; особливо важні, хоч вельми убогі, відомости вийняті із актів колишнього „III-го отдѣленія“, що оголосив проф. Стороженко (в Київській Старині 1882. III) і реферат гр. Орлова із переведеного слідства. (Русс. Архивъ“ 1892 Nr. 7). Відомости подані Чалим (ст. 62 і 63) і Ї. Білозерским прийшлось К-му адебільшого відкинути.

Хоча автор розпоряжав, як бачимо, матеріялом небогатым, затеж з'умів він кожду дрібничку вихіснувати та звести усї розкидані відомости в одну цілість, що дає нам бодай приближений образ отсих тяжких 79 днів, про які так мало змогли розказати попередні біографи Ш-ка. Автор старав ся докладнійше означити дати доносу Петрова, арештованя „братчиків“, достави Ш-ка до Петербурга, вирядження в Оренбург, а потім і в Орську кріпость; притім характеризував він по можности тії особи урядові, а якими прийшлось тоді Ш-ви стикати ся (Пісарева, Юзе-

фовича, Орлова, Дубельта, Попова і инчих). Із такого систематичного зіставленя дрібних на око фактів стає нам уперве зрозумілою ціла скаля страшних мук моральних і фізичних, які в тому недовгому часі витерпів безталанний Тарас, а се дає нам спроможність поняти бодай в часті стан душевний поета, коли на него спала така люта кара, якої він зовсім не надіяв ся. При недостачі фактичного матеріялу опирає ся К-ий подекуди на аналогії і на здогадах, що не все можнаб назвати певними (до сего правда й сам автор признає ся). Та в тім лиш біда, що К-ий не все відмічує виразно суб'єктивні здогади від певних фактів, а наводлячи відомости яко зовсім певні, не подає жерела, що вельми утрудняє всяку контролю.

І так оповідає К-ий про се, як Тарас побачивши через вікно тюремне матір Костомарова, що йшла провідати свого сина, зворушений бї видом написав прегарну поезію „весінне сонечко ховалось“ — та не згадує при тім К-ий, що відомість тоту опирає на споминях Костомарова (Русс. Старина XXVII. ст. 601). Так само не подає К-ий жерела, на яким опирає ся, кажучи, що Петров подав 28/II 1847 р. свій донос (Зап. V. 5), що „III отдѣленіє“ одержало реляцію від Бібікова 17/III, що приказ арештувати „братчиків“ получено у Києві не ранійш 26/III (Зап. V. 6).

Не знаємо також, на чім опирає автор відомість, що губернатор київський Фундуклій хотів ще ратувати Костомарова (Зап. V. 8—9), що Костомаров їдучи в жандармами до Петербурга, здібав перед Кївом Андрущенко і Андрузького та через них старав ся остерегти Шевченка і Марковича (Зап. V. с. 10). Незнаємо також, на чім опирають ся звістки про брутальне поводжене слідчих, особливож Орлова і Дубельта з „братчиками“, звідки бере ся відомість про се, що Попов (учитель критика Белінського) спокушував братчиків у вязниці (ст. 13) — і т. н.

К-ий старав ся своєю працею положити підвалини до написаня нової біографії Ш-ка з увагядненем духового розвою поета і генези его творчости. Сей останній незвичайно важний момент порушив шап. автор лиш злегка, незначними натяками, і ми зовсім не робимо ему з тої причини закиду: до такої роботи не все ще гаразд приготовлено (хочби тут згадати лишень про хронологічне упорядковане творів Ш-ка¹⁾, та і не було се метою автора. Полишаючи на пізнійше тоту трудну роботу,

¹⁾ Проба хронологічного укладу писань Шевченка аж до заслання тогож д. О. Кониського з'явивсь в т. VIII „Записок“, вже по написанню сієї рецензії. Р. е. д.

К-ий бажав будучому біографови Ш-ка полекшити єго завдає своєю працею, зовучи єї виразно „нарисом біографічним“, бож до повної біографії хибує в нарисі К-го власне того другого моменту, що обіймав би духове житє поета із усіма ступінями єго розвою.

Тою то обставиною, що К-ий уважає свій нарис неначе приготуванням до ширшої праці, можна би виправдати полемічну або й поетичну закраску деяких уступів, в яких автор відступає пераз від властивого предмету, і тим можна би обяснити і брак певної пропорції в трактуваню річий важійших і менше важних, а також запеханє якогось прозористого розкладу в поодиноких частях нарису. Здалоби ся одначе на будуче поодинокі менші уступи життя Ш-вого відмічувати виразно чи то датами хронологічними, чи осібними заголовками, що послужило б до легшого перегляду і до орієнтованя читача в предметі.

З боку методичного можна би ще й те зауважити, що автор трактує часом свій предмет способом більше белетристичним, ніж строго науковим: не відмічує виразно власних здогадів від певних фактів, не подає часом жерел, звідки черпає свої відомости (хоч се можна би по укінченю цілого нарису осібними увагами бодай в часті доповнити). К-ий закидає вправді Чалому „брак погляду безсторонного“, а навіть „чимало субективізму“ — та на жаль і сам автор не всюди свобідний від тої вади.

Ідучи за поділом Чалого, К-ий завів під розряд: „Г. Ш-ко підчас висшого розцвіту його кибети до арешту його“ роки 1845—7. Та коли вже в поетичних творах Ш-ка маємо шукати критерії для розмежованя більших періодів його життя, то випадало б радше від р. 1843-го починати нову добу життя Шевченкового, коли в єго творах виступає вже рішучо напрям „політично національний“ (в термінології проф. Огоновського — Кобзар 1893). Колиж роком 1843 розпочинаємо нову добу в розвою поетичного таланту Ш-ка, — як се признає Др Франко (Зоря 1891 ст. 89—90), то не треба забувати, що з тим самим роком 1843 лучить ся також дуже важна подія в житю Ш-ка, що сміло можемо поставити на початку нового періоду в його життєписи: се перша подорож поета на Україну, що її він покинув перед 14-ти роками бідним полихачем панським. Подорож тотя вносить тільки нового до одножиттєвого життя поета в Петербурзі і єго світогляду, таким богатством свіжих вражінь і рефлексій збогачує єго душу, що зазначає ся замітно новим напрямом в єго творах. Та на роки 1843—1847 припадає не лиш однопільна доба в творчості поета, але й період його подорожий по Україні; — томуж і годить ся ті роки обняти осібним розділом в біографії Ш-ка.

На тім і скінчили б ми свої заміти; та годить ся тут з признанєм піднести, що праця К-го мимо висше згаданих недотач становить важний здобуток для нашої літератури наукової. Найліпше потрафимо оцінити роботу шан. автора, коли порівнаємо єго нарис із „зводом матеріялів“ Чалого, або з життєписям Ш-ка, які замістив пок. проф. Огоновський в „Історії літератури рускої“ (II. відділ 2) і в виданю „Кобзаря“ (Львів 1893), не говорячи вже про біографічні нариси Gwido Battaglia (Taras Szewczenko, życie i pismo jego, Lwów 1865), I. G. Obrist-a (Tar. Grig. Szewczenko, Чернівці 1870) В. П. Маслова (Г. Гр. Шевченко, Москва 1874) і т. н. Признаючи користну працю попередників К-го для прибираня і урядкованя матеріялів життєписних, причім найбільше заслужив ся Чалий, все ж таки мусимо зазначити, що К-ий перший попробував звести до купи увесь обширний вже нині і розкиданий матеріял, що належить до життя нашого генія, він перший старає ся сей матеріял провірити критично і уложити з него систематичну цілість, що, о скільки се можливо при теперішнім стані наших відомостей, представляла б докладний образ життя Ш-вого. Образ той дорогої цілому народови ностаті нашого Кобзаря облив автор теплом ніжної любови і глибокого поважаня, що й становить цінну прикмету біографії, призначеної для ширшого круга читачів.

Автор підняв ся роботи нелегкої, і як бачимо з наведеного висше огляду, виявляв ся зі своєї задачі совістно, вдоволяючи тим самим певчій потребі хвилі, і тим то й подякує єму не лиш кождий, що займає ся дорогою нам спадщиною Ш-ка, але й увесь нарід, читаючи уперне обширну і по можности повну життєпис Ш-ка на своїй рідній мові.

Ф. Колесса.

Пипинь А. Н. Матеріали для біографії А. А. Котляревського, Сиб., 1894, ст. 110 + портрет (відбитка з Сборника Отдѣленія рус. языка и словесности Академіи Наукъ, т. 50, 1895).

Олександр Котляревський (род. 1837 під Кременчуком, † 1881) заслугоє нашої уваги з кількох причин — українець родом, він є цікавим заступником своєї генерації української інтелігенції; знаменитий філолог і археолог, він в своїх студиях пераз звертав ся до нашого народу; вкінці — на останку був кілька років професором Київського університета. Смерть єго викликала кілька статей і споминок, тепер — при останнім томі збірника єго писань, виданого перербурьською академією, з'явивав ся „начерк біографії“, написаний знаменитим російським ученим О. Пипиним. Автор скористав не тільки з друкованого матеріялу, але також з наперів Котляревського і з його кореспонденції, здобутої від ріжних осіб, так що

має матеріал досить багатий. Та в праці своїй дбав більше про те, аби звести сей матеріал, як про те, щоби глибоше простудіювати й яснійше представити особу Котляревського, як ученого й громадянина. За всім тим написана з звичайною талановитістю, дає ся праця багато цікавого про особу К. і її суспільне оточення.

Котляревський по скінченій Полтавській гімназії вчивсь в Московським університеті, бувши учеником свого земляка Бодяньського і славного російського філолога Вуслава. Д. Пипін характеризує его, як „видатного й характерного заступника того періода в розвою (філологічної) науки, що настав за першими працями славістики в Росії і першим впливом Гріма на студіюване народної старовини“ (с. 143). Котляревський забрав філологічну науку дуже широко, тож поза лінгвістикою й філологією славянською й руською з запалом вдавав ся і в етнографію, і в археологію і історію. Понад ці широкі інтереси, разом з деякими обставинами особистого життя, були причиною, що наукова діяльність його виявилась в невеликім (в порівнянні) числі ширших праць і в силі дрібніших, в формі заміток, рецензій, оглядів etc.

К. в однім з своїх листів нотує сам свою неохоту до політики; то був учений, що за сферу наукових інтересів виходив не радо. Професорська діяльність була його покликом, і наука його мала славні результати. На жаль, політичний процес одного емігранта, до якого К-го цілком безосновно і безневинно вмішано, вибив його з сієї колеї, позбавивши на довгий час права навчати, і привів до кількомісячного ув'язнення, що було причиною хвороби, яка передчасно спровадила в могилу сего атлета. Пізнійше йому дозволено було обійти катедру в університеті Дерптським, де однак почув себе неможливим, коли настала роз'ятрена боротьба російсько-німецька, потім перейшов він в Київ, але сюди він з'явивсь вже інвалідом, що неустанно мусів гоїти своє розбите здоров'я, хоч до смерті не переривав своєї наукової діяльності.

На жаль, в книжці д. Пипіна ми не знаходимо характеристики найбільш цікавої нам сторони — Котляревського, як Українця. В однім з наведених уривків з його кореспонденції називає себе К. „далеким від партикуляризма“, і на його думку „славянство з Русію на чолі — от де спасення від каторжної (подлої) германізації“ — (с. 124). Не ясним зостаєть ся, що за партикуляризм мав тут бути. Котляревський вправді не був свідомим цілком українцем („українофілом в пізнішій розумінню того слова“, як каже д. Пипін — с. 62): вихований в Москві, під цілковитим впливом російської культури, в часи найбільшого оживлення її — громадського й наукового, він належав до категорій, що не могла б віддасть ся инакше й представити себе, як в рамках всеросійської культури.

Але він не затратив „теплого привязання до рідного краю“, цікавивсь завше ним, його історією, побутом, словом, цікавивсь новою українською літературою, і ці інтереси та симпатії певне виявили ся б ще яснійше, як би не той гіркий досвід політичний. Характерна його промова, вголошена за кілька місяців перед смертю в київським історичним товаристві з поводу реферата В. Антоновича про історичну сторону поезій Шевченка. Тут К. виставив на родність, як першу умову історичного значіння поета, і на доказ порівняв українські писання Шавченка з його російськими поемами, признаючи ці „блідими, безбарвними творами, нещасливими силкуваннями гетія, що на час збачив з простого шляху й забув за свою місію“, і висловляє потому: „коли се правда, то праведно і на місці буде в історичнім товаристві і таке історичне жадання: най одержить загальне признание і пошанованне поетична діяльність нашого рідного краю в його рідній мові, най зміцнить ся її право безстрашного, нічим не стиснутого існування і розвою.... Тільки при такій розумній, натуральній свободі можливий розвій сил і здібностей (достоїнств) руської природи: тільки прийнявши в себе плідотворячі, міцні своїм здоровим змістом течії провінціального („областной“) життя в мові й поезії, „общерусска“ (= російська) література могла не оповитись і оминуть передчасне виродження (дряхлость), що її загрожує“ etc.... З упадком перешкод українського слова з'являть ся нові Шевченки, з тим же гарячим співчуттям до всього великого й гарного. „Сим жаданням закінчу я моє коротке вступне слово“.

Fiat, гарне жадання, а все трохи дивним (і характерним для тієї категорії Українців, бо ледви чи з'явилося воно лише з огляду на „обставини“) з'являєть ся мотивованне потреби свободи українського слова потребою оновлення всеросійської літератури і мови. Невже поза тою служебною ролю нарід не має сам права самостійного, самодовольного (αὐτάρκεια), невже не вистарчить на те натурального права свободного розвою?

М. Грушевський.

Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet. Etymologische und rechtshistorische Untersuchung von Adam Karszniewicz, Відень, 1895, 28 стор.

Слово „къметъ“ „кметъ“ або „кметь“ виводив спершу В. А. Мацейовський в своїм ділі: „Historja prawodawstw słowiańskich, Warszawa, wydanie drugie 1856—8“ від латинського слова comes, відтак пішов за Ліндом і утотожнював се слово з грецьким κομήτης. Мікльосич в словарі своїм етимологічним з р. 1886 висловив ся дуже оглядно в справі етимології сього слова, згадавши вправді про схожість його

а comes і κομήτης (κόμη = село), але і звернувши увагу на сю обставину, що се слово виглядає як чуже, а розповсюджене у всіх Славян! Тим хотів він сказати, що оно ачеї-же мусить бути походження славянського. Згадати треба тут ще про гіпотезу Ягіча, що слово чеське Kmeten уважає примітивом загально-славянського Kmet.

В обговорюваній розправі старавсь д. А. Каршневич історичними доказами поперти гіпотезу Ліндого про походження слова Kmet від грецького κομήτης = чоловік з буйним волосем. Такими були між давніми Славянами люди вільні, як се впрочім діялось також у інших народів європейських. Греки, що удержували оживлені зносни зі Славянами, називали сусідів своїх з буйним, замітним волосем κομήτης, і від них ся назва перейшла до Славян в формі слова: кѣметъ, кметъ, кметь, польське: kmięć.

Така по думці д. Каршневича етимологія слова: кмет.

За значінем його шукає він в хроніках та інших літературних пам'ятниках словянських народів: наводить лише одно місце в Нестора під р. 1096: „кѣнззи и инзи кѣмети“, одно з польського гимну з XIII в.: „Adamie, ty Boży kmięciu“, одно з королевської рукописі, одно з Новгородської літописі XII в. Згадавши ще про значіне сього слова в правничих пам'ятниках сербсько-хорватських і словенських від найдавніших часів, розсліджує, як змінялось значіне сього слова новели у поодиноких народів в міру змінених історичних обставин. Додаймо до сеї розправи від себе кілька заміток.

Кметъ — се була в давнині почетна назва для мужа визначного, низшого лише від князя, прим. дружинника, а на кожний спосіб знатного воїна. Кмети, наділені за прислуги воєнні землями, не збувались своєї назви: от і стала служити она для означеня чоловіка багатого ґрунтами. Звідси то й инші ще між Русинами звуть „кметями“ (в горах Карпатських і на Поділю) людей заможних. У південних Славян „кметъ“ — се тільки що земний властивець, ґазда, без огляду на скількість посідапої землі та на походження властивця. В Сербії, Боснії та Герцоговині за часу панованя Турків під кметями розуміли християнське, отже невеличке населенє. Відай ще і до приходу Турків називано підданих паньських: кметями, скілько судити можна по скупих вістях правничих пам'ятників сербських (Каршневич, 21—22).

Стоячи отже при сьому, що первісно кметъ — то воїн, дружинник,¹⁾ волів би я виводити се слово від латинського comes. Comites

¹⁾ Порівнай в Слові о полку Ігоревім: а мои ти Коуряни свѣдоми кѣмети, подъ трубами повити, подъ шеломи възлелѣши, копець копця въскръзлеш; в поученю Мономаха: „а иныхъ кметовъ“ (говорить ся про полон воєнний).

звали ся дружинники Кароля Великого, від comes утворилось італійське: conto, французке: comte = граф, отже благородний, шляхтич. В румуньскім є kumet, в прускім kumetis = селянин. На Русь могли принести сею назву Скандинавці, воєнний народ, що з Заходом часто стикав ся і назву comes міг перевести.

Ще одну замітку хотів би я вчинити. Автор розправи за мало зібрав материялу і тому надто поспішно поставив гіпотезу про походження „кметъ“ таку, яка єму зі скупих вістей, ним зібраних, видалась найімовірнішою. І так прим. в руских пам'ятниках найшов він всього одно місце в Несторі під р. 1096, де згадуєсь про кметів, і твердить, що від часів Нестора слово се у „Русинів“ цілком вишло з уживаня. А оно прецінь находить ся в Поученю Волод. Мономаха тай в Слові о полку Ігор. „Правда руска“ згадує лише про „мужів“ (дружинників), дворян, холопів, закупів і т. д. Кметів нема, які-би посідали поля: відай тоді ще були они лише воїнами, і „Правда“ підтягає їх під назву „княжи мужи“. А зі словарів (хотяй би лише з Мікльосича) міг автор переконатись, що слова „кметъ“ уживають Русини досп.

Автор надто свобідний також в етимології сих слів, про походження яких найменьшого сумніву філологів не мають. Польське córka, córka має той сам пень що наше слово доч, дочка, чеське dčera, старослов. дъщи, нім. Tochter, грец. θυγάτηρ, скр. duhitar, а не грецке: κόρη, κόρη.

О. Макарушка.

Čert. Mosaika z lidových podání halicko-ruských, sestavil Frant. Rehoř (Příteli V. S. Ponci, učitel v Černilově) — Zlata Praha, 1895, č. 34.

— Kalendarik z národního života Bojkův. Příspěvek k rusínskému národopisu halických Karpat, ibid.

Названі статі нашого чеського приятеля і знавця нашого краю д. Ф. Ржегоржа, заслуговують уваги нашої громади, тож застановимось над їх змістом докладніше.

Зараз на вступі першої статі виказує автор, як нарід старає ся всяким способом оминати назву чорта в мові, заступаючи її ріжними иньшими назвами, як: він, нечистий, диво, нечиста сила, злий, диявол, шатан, люципер, семен, смуток, антихрист, античко і ин. За сям виводить назву „безпятий“, надавану рівнож чортови, і до виясненя подає два оповіданя: одно з Довжанки коло Тарнополя, що відносить ся до сотвореня вовка, друге з Черлян, коло Городка, що відносить ся до сотвореня пса. Посім наводить новірку про сотворенє смереки, вовка і вільхи (Житє і Слово, 1894, II ст. 182) і виясляє назву чорта „кривий“. Зазначає, що нарід

наш сильно переконаний в істнованю чортів і що в найменшій гомоні нічим видить нечисту силу, мару, ба навіть вірить, що і церква не обійдеться без него: він сидить на вікні, передовсім підчас євангелія, і записує на воловій шкірі простулки грішників; при сїм подає знану у нас легенду: „В церкві не бував, гріху не мав“ і „Ангел на службі“ (Ж. і Сл. 1894. II, 349 і 350).

Дальше оповідає, як чорт прибирає різні види, в яких показуєся людям, як робить їм всякі пакости, шкоду, а в байках зриває їм навіть голови і т. ин. Коли однакж такий збиточник пошкодить бідному, а чесному, тогди на розказ найстаршого люцинера, мусть йти на службу до покривдженого і так довго єму служити, доки не лишень винагородить бідного за шкоду, але і приведе єго до добробиту, залим з бідного стаєсь богатий і щасливий чоловік.

З численних приповідок, що відносять ся до чортів, показуєсь, що найбільше зносин з ними мають баби, відьми і чарівниці: таким служать чорти, иньших же підманюють всякими способами, щоби лиш їх для себе позискати. Найчастійше підманюють они молодих дівчат, прибираючи види їх любків, та таким горе, бо они для сьвіта на завсїгди пропали.

Чорти мудрі і такі провадять вічно борбу з Богом, як то видно з легенди: Сунірка Бога з чортом при твореню сьвіта; поміж мудримп знаходять ся однакж і великі дурні, а над сими, хто не хоче, то збиткуєсь; про се наводить автор казки з Кольберга.

Що до пробутку чортів, то треба знати, що первістно сиділи они на небі і були ангелами; коли ж з гордості розпочали борбу з Богом, скинув їх Бог звідти; про се диви: Про війну чорта з паном Богом.

За сїм малює автор образ чорта в народних вірованях. Він очевидно виходить дуже страшний (не дурно єго всі боять ся); тому ж, що чорта нарід представляє собі завсїгди чорним (навіть в перемінах представляють єго як чорного кота, чорного пса і т. д.), то олицетворенем єго у нас також чорні комінярі, і як на селі з'явить ся коли коміняр, то неодному, що єго ще не бачив, піде мороз поза шкіру; пор. Добра баба і чорт.

Чим чорти займають ся в пеклі, видно з казки: Що Іван в пеклі видів? (Байки — небилиці. Коломия 1888. ст. 29). Там они мучать способом інквізиції грішників, найгірше ж богатих панів, що за життя кривдили бідних людей, та збиткувались над ними.

Пробувають чорти стало не лиш в пеклі, але і на землі і то в різних місцях, що для людей завсїгди нещасливі. Найчастійше вибирають собі они скали, провалля, калюжі, звідки виходять ночами

і шкодять людям. До них належать і деякі дерева, як: вільха, осика, грушка і ин., під якими радо пробувають. Коли сидять в воді, то вибирають собі найбільші глибини, куди втягають необережних. Коли чорт осяде на місци замешканім, тогди найлучше вибиратись з того місця чоловікови. Як би ж знайшов ся такий, що єму опирав би ся, то на нїм чорт страшно німетить ся. Трапляєсь однакж, що під чортів підшивають ся і звичайні пройдицьвіти, що роблять пакости людям зручно і відносять се до чортів: випадки такі спорадично появляють ся в різних околицях, і цілком природно, коли на верх вийдуть, бувають карані.

Чорти женять ся і плодять ся, як люди а навіть вмирають, як то видно з казки: Звідки взялась табака —, де кажесь, що її винайшов чорт підчас похорону своєї мамі. Они мають дуже багато грошей, завідують всіми скарбами, що в землі укриті, в певних днях „просушують їх“, а тогди кажуть, що „гроші горять“. Гроші такі можна дістати, але з великими трудами. На Івана, коли цвіте папороть, пильнують они цвіту, бо якби єго чоловік дістав, став би зараз все знати, мігби отже і скарби укриті забрати.

Коли чорти пробувають у людей, приміром служать за кару, тогди нічого не їдять соленого, бо на соли є хрест витиснений. Покроплені сьвляченою водою, розливають ся в мазь, тому її дуже стережуть ся, а на Йордань всі свої діти втягають з води на беріг, до чого повичають сапок у людей.

Деякі люди, хочачи збогатитись, записують свою душу чортови, що їм за се не тільки дає грошей доволі, але і всі їх забаганки сповняє. Можна собі і самому виховати чорта, що пізнійше чоловіком опікуєсь. а то або зі зноска курячого, або з дилика, закопаного в муравельнику на день кілька. І добре такому за життя, що єму чорт служить, за те коли умирає, то єго чорти так мучать, що нераз треба аж стелю в хаті зривати, щоби смерть приснішити.

Чорт ніколи не каєсь зі злих вчинків: який варений, такий печений. З сьв. Михайлом провадить він вічно борбу, а коли грім вдарить, то папевно сьв. Михайло одного труном положить. В певних речинцях збирають ся чорти з своїми помічницями — відьмами, чарівницями і помічниками — упирами на раду на Лисій горі: веселять ся там, забавляють ся, а потім судять непослушних.

Окрім місцевостей і дерев єму належать і деякі звірі, як: вовк, пес, коза, заяць, павук, воробець і пшші.

Цілу статью кінчить автор приповідками про чортів.

Друга стаття присьвячена народному календарю. Автор починає свій календар повним роком, переходить кожде важнійше сьвято в році

і кінчить Різдом. При кождім подає старанно зібрані повірки, забобони, звичаї і т. ин. Найважійше зазначу тут.

В вечер перед новим роком налить кожда Бойчиха бучиною, а по-вибравши вуглики, називає їх ріжними іменами, як: сей вуглик я, сей мій газда, сей Мариська, сей овес, сей бараболя і т. д., і ворожить, чи пазвані особи будуть жити, чи пожеять ся, а річи чи удержать ся у неї, чи побільшать ся і ин.

На самий новий рік вводить газда до хати полазника (ним може бути кожде домашнє звіря) а то для того, щоби тим способом не дати ввійти першому до хати комусь незручному, що виїс би в хату нещастє і заколот на цілий рік. В той день пють також богато горівки, бо хто кільки випє, тому тільки крови прибуде. Очевидно се видумка жидівська, обчислена на зиск.

Шандрий, щедрий, водохрещний, святий вечер. Того дня роблять хрести з тіста на дверях, воротах, стінах — щоби тим способом забезпечитись перед нечистою силою. Вечеру їдять зложену з 12 потрав. По вечері газдний робять йорданські свічки, а молоді ходять щедрувати.

Ардан, Водохци, Водорше. Рапо в церкві запалюють підчас всепочного свічки, зроблені попереднього дня, а по повороті до дому обсмалює газда тою свічкою родині (ожененим синам і слугам сего не робить) по трошки волося, щоби від неї зле відвернути. Хорого підкурюють тою свічкою. Св'ячену воду пють, миють ся, а навіть деякі скачуть в ріку, щоби через те бути здоровим. Тодли газди наймають також для себе службу, наймитів і наймичок.

При св'ятах Івана Хрестителя, Петра Вериги, Стрітеня, Пущеня (полоканє зубів), Обрітеня, Сорок св'ятих, Теплою Олекси — подані більше знані річи. Говорячи про Великий ніст наводить автор одну, дуже хорошу, страстну пісню. При Благовіщеню згадує, що того дня не можна з хати нічого позичати, не можна продавати яєць; того дня ходить по селі піл з кроцилом, разом з дяком і паламарем; в кождій хаті піл кропить св'яченою водою, а дяк співає трошар, за що отримують веї три гроші і хліб. В шуткову неділю ликають так молодші, як і старші базьки, щоби їх горло не боліло, а прутами бють ся, пригадуючи собі, що: за тиждень — Великдень.

Згадавши про Чорну Середу, Живний четвер, при якім подані дві дуже хороші молитви страстні, про Велику суботу, коли баби найбільше звивають ся за цілий рік, приводить автор до Великодня. Описує забави деякі великодні, згадує про поліванє в понеділок і приводить до дня св. Юра, дня чарівниць і опирів. Перед Юром розвозять дегтирі по

селах мавь і продають її; нею мажуть хрести на дверех і воротах, щоби забезпечити корови від чарівниць. Рахманський Великдень, Мокій. Св'ята неділя, Онуфрей — меньше важні. Важний, особливо для пас, жителів долів, день Івана Купала, коли Бойки обходять собітки, де інде не знані. Розкладають они тогли з ріща і дерева великий огонь, а дівчата беруть ся за руки, ходять докола огню і співають пісні купальні. Шкода, що автор не навів їх в своїй праці, через що можна би ліпше той обряд пізнати. Того дня рвуть також зіля, котрого уживають на ліки в ріжних хоробах.

При Петрівні — наводить автор дві цікаві легенди. По сїм ідуть Положенє ризи, Гаврила, Ілі, Снаса, Головосіки, Данила Столиника, Чесного Хреста (при нїм подана одна пісня), Покрова, коли дівчата накривають собі голови, щоби скоро вийти за муж, Дмитрия, якого дівчата страшно не любять, бо по нїм не мож вже віддаватись і Андрія, коли дівчата сходять ся по кілька разом і ворожать, довідуючись про свою добру або лиху долю. На св. Варвари не прядуть, не перуть і не зольять. На Николая — нема чого боятись вовків, бо той святий розганяє їх тогли. По нїм нема вже важійшого св'ята, аж святий вечер, коли ладять вечерю що найменше з девяти потрав, ворожать, колядують, бавять ся. На Різдо вводять знов полазника до хат. Єсть віра, що як жид ввійде на Різдо перший до хати, то в ній буде щастити ся цілий рік. З віри сеї користають жиди і розносять поміж селами „коляду“, за що отримують нераз гарну надгороду.

Обробив автор обі статі дуже старанно і показуєсь добре обізнаний з нашою етнографією, як мало хто з иньлих славянських народностей. Проте новинні ми бажати собі, щоби автор як найбільше подібних праць оголошував і тим способом манаємив недалеких наших братів в нашом народом.

Вол. Гуатюк.

Чтенія вь историч. обществѣ лѣтописца Нестора, кн. VIII., К. 1894 ст. II+98+156+108+35.

Том сей, як звичайно, поділяеть ся на чотири частини: протоколи засідань, з коротким змістом рефератів, не поданих в „Чтеніях“ in extenso, реферати, матеріали, бібліографія.

В відділі I-ім знаходимо вісти про діяльність заслуженого київського товариства ім. Нестора. З рефератів, окрім напечатаних в відділі II-ім обмовляваного тому „Чтений“, замітні отсі:

А. Степович обговорив працю проф. Будиловича п. з. „Вопросъ объ общесловянскомъ языкѣ“. Референт перечить твердженю проф. Бу-

длловича, піби історично-діалектичні умови слов'янського племені і сімох північних (грецького, латинського, італійського, іспанського, французького, німецького й англійського), що у них витворилися спільні мови, були тотожні. Також замало звернув проф. Б. уваги на діалектичні різниці слов'янських мов між собою, а з'особна на різниці між українсько-руською а російською мовою. Інші замітки менше для нас важні.

Ол. Андрієвський обговорив слідчу комісію 1749-ого р., назначену задля жалоб Татар на Запорожців, і згадує децю взагалі про відносини в сім часі між Запорожцями й Татарами¹⁾.

В. Завитневич здав справу з своїх археолог. розслідувань в басені р. Березини, в літі 1893-ого р. Всіх курганів розкопано 234, а в обряді похороннім замітні 4 типи: а) ховане в ямах, б) на поверхні землі, в) в насипі над землею, г) палені трунів.

С. Голубєв обговорив проповідництво українсько-руське в першій чверті XVII-ого в., а особливо проповіді Лавр. Зизанія - Тустановського.

Б. Кивлицький дав огляд польських споминок Густава Олізара, ученика Кременецького лицей, київського маршалка, що мав зносини з деякими декабристами.

М. Дашкевич вказав на звісну в середніх віках в Європі мандрівну приказку, що стала посередно основою „Москаля Чарівника“ Котляревського.²⁾

В. Щербина подав замітку до Колівищини, а І. Лучицький замітку про глиняну амфору, знайдену в Золотоношському повіті.

М. Оглоблін подав детальні вiсти про уживанє в XVI і XVII-ім вв. землі давних могил для виробу салітри.

В. Антонович подав вістку про розкопи в землі давних Радимичів, коло Гомеля й Чичерска в Могилівській губернії. Референт розкопав 9 могильників і 115 могил. Оружя знайдено мало, видно, що Радимичі не визначувались войовничістю. Цікаві прикраси в виді хрестиків, навіть з рознятем, та пошсованим поганином-майстром.

М. Грушевський представив організацію управи й суду в подільській землі в XIV і XV вв. (частина його монографії п. з. „Барське старство“). Грамоти ки. Корнятовичів показують, що в Каменці, Смо-

¹⁾ Статя си видрукована в т. IX., мова про неї була в бібліографії т. VII „Записок“.

²⁾ Рецензия на той реферат, видрукований в цілости в К. Старині, див. в „Записках“ т. IV.

тричи й Червоногороді були воеводи з судово-адміністративними компетенціями, а староста подільський стояв на чолі цілої землі; сей устрій пригадує дуже устрій галицької Русі в перших часах по її завоюваню Казимиром, аж до 30-их рр. XV-ого в. Введене польського устрою мало місце коло 1436-ого р., бо між 1436—1438 появляють ся перші сенааторські і земські уряди.

Отсе короткий витяг (стор. 1—28). По нім ідуть справозданя товариства і его новий статут.

В відділі II-ім уміщено такі статі:

О. Соболевського: Кілька місяць початкової літописи. Всіх місяць обговорених — 7, а разом з обговореними передійше 15. Інтерпретація проф. Соболевського з кожного погляду взірцева і є дуже важним причиною для будучого критичного видання наших літописей, хоч опроче в подробицях і найбільша правдоподібність нераз завести може; можна зауважити, що автор занадто вже часто уважає лекцію труднішу (lectio difficilior) правдивою, бо сей принцип не завжди вистає.

П. Владиміров: „Початок слав'янського і руського печатання в XV і XVI віках.“ Праця пам'яткова, з нагоди обходженої недавно в Чорногорі чотирьохстолітньої річниці видання першої полуденно-слав'янської книги (Октоїха. 1493). Здавалось би, що нікому не прийшло б так легко сумніватись, що видані 1491-ого р. в Кракові, Швайцольтом Фіодем, церковні книги, призначені були для Русі. Так ні! — проф. Соболевський позавидував Україні-Русі сих друків: на його думку призначені они були або для Молдавіян або для Болгар. Отже д. Владиміров виказує дуже основно, так на мові як на укладі сих творів, що були они призначені для Русі. Так сама праця проф. Владимірова, як і обидва її додатки (про видання Фіоля з 1491-ого р., про Скорину та про московські перводруки Свангелія до 1564-ого р.) дуже цікаві і цінні для всіх, хто хоче пізнати початки печатання слов'янських та руських книг. Печатанє книг прийшло до Славян з Німеччини та в Італії.

М. Бережков: „Кримські шерті грамоти“. Д. Бережков зазначає, що до першого періоду зносин Московщини з Татарвою, періоду — залежності, відносять ся ярлики; до другого — періоду освободжуваня себе від залежності татарської — шерти або шерті грамоти. Ярлики — се ласка ханів, привілеї для князів; шерти — се заприсяжуванє зобов'язань прийнятих ханами, і то звичайно на жаданє і по думці московських володарів. П. Бережков переходить точками зміст шерти всякого роду XV—XVII віків. Своєю дорогою — і за шерти треба було нераз дорого оплачувати ся розбишакам, а під конєць

XVII-ого в., коли Москва перестала сплачуватись — перестали й шerti писати ся.

Ів. Каманина праця про козаччину обговорена вже в попереднім т. наших „Записок“.

М. Оглоблина: „Змова томської Литви 1634 р.“ — оповідає нам, як отся „Литва“, то зн. „новоприсильні“ литовські люди, з Білої Руси, а також „Черкаси“ (з Ніжина, Стародуба, Чернигова, Павлочн, — один зі Львова) задумали „побити воеводів, пограбити скарб, спалити город і острог (в Томську), а взявши кінське стадо — втечи степом на Волгу та перебраться на Литву“. Скінчили сумпо: 12-еро їх повішано.¹⁾

ІІ. Владіміров дає з нагоди 50-тилітя смерти звісного симпатичного людого московського поета О. В. Кольцова, погляд на него, як на чоловіка й поета. Цікаві тут замітки про відносини московської критики до Кольцова; К. сам жалував ся, що критики не хотять в нім видіти чоловіка, а глядають все міщанина. Проф. Владіміров вказує в творах Кольцова дещо такого, що сего поета зближає з такими сучасними єму поетами європейськими, як Борне, Беранже, Гельб і др.

З відділу II-ого належать „Матеріяли до історії козацького володіння землею“ (1498—1668) до згаданої вже розправи д. Каманина. — Проф. А. Соболевський подає Похвалу Ісаїи Балабану, з 1611-ого р., поміщену яко „передмову“ до перекладу з грецької мови книги Федора Авукара „противу различныхъ еретиковъ, Іудей же и Срацинь“, перекладу доконаного — „единымъ отъ снудеовъ училища Острозскаго греко-словенскаго“. Переклад сей, в добре захованій рукописи бібліотеки Моск. Архива Мін. Справ заграничних, писаний гарним уставом, є доказом опроче малозвісної наукової діяльності Острозської академії. Перекладчик, „потщавшійся даже в Аравію“ за грецьким текстом, був мабуть чоловік не молодий вже і з значінем.

О. Андрієвський подає з „старих діл“ архиву київського губерньського правління 25 документів, що дотичать діяльності російських агентів (конфідентів) в Турції та в Криму в л. 1765—1768. В документах сих є декілька цікавіших звісток про послідні часи Залорожської Січі; она була важною стацією при зносинах з Турцією й Кримом і між иньшим доставчала провожатих. Опроче документи сї важні з огляду на характеристику техніки дипломатичних зносин Росії взагалі; цікавими дорогами ходила не раз ся дипломатія! — особливо за царіці Катерини II, і варто займитись сим на трохи ширшій основі; матеріяли знайшлися би.

¹⁾ Ширше зміст реферата подано в т. III Записок.

В відділі III-ім (Бібліографія) обговорює д. В. Щербина: Archivum domus Sapiehanae, t. I. (Cod. epistol. 1575—1600), вид. др. А. Прохаска, з Красичинського архива, у Льв. 1892. Рецензент займив ся особливо Іп. Поцієм і дає цікаву характеристику сего церковного діяча. Добр. П. Іванов обговорює розправу А. Лонгинова: „Князь Федор. Любарт Ольгердович“ (Вильна, 1893). Іде тут про учений спір, чи князі Сангушки походять від Любарта, чи від Ольгерда Гедиміновича. Рецензент не бере ся рішати сей спір, він рад тільки вказати, на скільки хиткі докази д. Лонгинова що до тотожності ки. Федора Любарта з ки. Федором Ольгердовичем. Сей ки. Федір був сином Ольгерда, а що носив ще й друге імя Любарта, то ки. Сангушки, хоч п. Лонгинов враз з Йос. Вольфом (Ród Gedymina) виводить їх від Ольгерда, моглиб називати себе й „Любартовичами“. Розвідка д. Іванова, звісного читачам наших „Записок“ з гарної розвідки про Юрія Тройденевича, цікава для всіх, хто хотів би ближше запізнати ся з самим предметом спору, як і взагалі з скупими жерелами до початків литовської історії.

Др. В. Коцовський.

Извѣстія историко-филологическаго института князя Везбородко въ Нѣжинѣ, т. XIII, 1894 рік, Ніжин — Київ, 1894, ст. 7 + 66 + 23 + 209 + 34.

Філологічний інститут Ніжинський видає річник, що окрім офіційного справоздання складаєть ся з праць його професорів. З справоздання з шкільного року 1892 - 3, заміщеного в сїм томі, довідуємось, що професорів і доцентів в нім було 15 (а то, окрім директора, професорів звичайних 5, екстраординарних 4, учителів 5), студентів з початком року 48, в кінці 53, зкінчило 12. 1894 р. засновано при інституті історико-філологічне товариство для предметів історично-філологічних і педагогіки — статут його подано в сїм томі. В відділі праць окрім двох розправ з класичної філології уміщено початок ширшої розправи д. М. Лилєва „З початкової історії раскола на Вітці і в Стародубщині XVII—XVIII в. і продовження „Матеріялів і заміток до історії давнього руського письменства С. Петухова — з замічених тут глава одна має предметом „Злату Цѣнь“, друга — подає цікаве слово про кінець світа, описане Востоким в Описанії Румянцеваського Музея; сподіваємось до нього ще вернутись, коли сї праці з'являть ся в цілости.

На кінці тома додано реєстр змісту перших дванадцяти томів сього річника.

М. Г.

Ученія Записки Императорскаго Московскаго Университета, отдѣлъ историко-филологическій, выпуск XX і XXI, Москва, 1894, стор. 240+50 і X+686+54+VII.

Московський університет не має періодичного видавництва: поодинокі виділи видають від часу до часу томи своїх праць (Ученія Записки). З виданих 1894 р. двох томів праць історично-філологічного виділу т. XX містить в собі розправу дра І. Диниченка про історію суспільних верств в Галичині в XIV—XV в. (про неї див. бібліографія в т. VI Записок), окрім того ще „коротку фонетику й морфологію польської мови“ проф. Брандта, том же XXI зайнятий розправою д. Р. Вілнера про церковно-державний устрій в Женеві в часі кальвінізма.

М. Г.

Историческое Обзорѣніе, Слб. т. VI, 1893, стор. 233 + 64; т. VII, 1894, стор. 156+13+88; т. VIII, 1895, стор. 279+56.

1889 р. при Петербурзькiм Університеті засноване було історичне товариство. Почин цього належить до професорів історичного виділу університету і деяких інших вищих шкіл. Поводом було, що в Петербурзі нема ні одного товариства цілком присвяченого розсліду історичної науки, і тим хто працює на історію, треба було задля наукової праці йти в сусіди до других товариств, які мають свою особну сферу діяльності, наприклад Географічне, Археологічне, Філологічне etc. Нове Історичне Товариство мало полекшати спільні праці вчених в тім або інших питанню. Нарешті воно помагало й тіснішим зносинам професорів університету й інших шкіл. В падолисті 1889 р. було вже перше засідання нового товариства.

Як вже ми казали, Історичне Товариство має метою розсліди наукових питань — з історії російської й по теорії історії, окрім того обмірковане питань, що належать до педагогії. Отсей двоїстий характер переходить і через видавництво Товариства. Поруч з спеціальними науковими статями знаходимо й статті про шкільні програми історії.

Органом Товариства є „Историческое Обзорѣніе“, перший том його вийшов в 1890 році. Кождий том поділяється на дві частини. Перша з них обіймає наукові праці співробітників, і то читані в товаристві реферати, окрім того історичну хроніку і періодичні перегляди історичної літератури. В другій частині друкують ся звістки про діяльність Товариства. Окрім того при VI і VII томах був додаток — мемуари m-me Роланъ — переклад з французького.

В першій відділі певну цікавість має стаття д. Пташицького про середньовічні західно-європейські оповідання в руській і славянській літературі (т. VI с. 157—198). В отсій статі автор розслідує питання про популярні збірники оповідань *Gesta Romanorum*. Згадавши в побіжнім огляді літературу отсій справи, він переходить до питання, коли ті дрібні оповідання сполучені були в збірник отсій популярної редакції. На основі приписок рукописних *Gesta Romanorum* в львівськiм університеті (І. Н. 8), де укладчик обіцяє описати факти до 1261 р., Пташицький робить звідси вивід, що збірник отсей зложено вже в половині XIII віку, і в основу отсех *Gesta Romanorum* кладе *Disciplina clericalis* чернця гіспанського Петра-Альфонса. Останню частину праці присвячує автор перегляду різних редакцій сього текста. З польських він подрібно застановляє ся на рукописі Краківського університету N 1607 цікавої заля додатку в тексті *Gesta Romanorum* — *notabilia bona de passione Domini nostri*, історичних заміток про випадки 1200, 1331 etc. років й оповідань, яких нема зовсім в других відписах. Потім він розбирає інші копії як то Тинецькiй і Влоцлавської семінарії і ин.

В VII томі знаходимо статтю Красноперова: „Очеркъ промышленности и торговли Смоленскаго княжества съ древнѣйшихъ временъ до XV в.“ (64—112), статтю цікаву доволі, хоч далеко не бездоганну що до свого укладу: автор бере відомости дуже часто з других рук, робить екскурси в справу, безпосередно не звязані з темою, допускає не в аргументовані припущення. Попереду автор зазначає аграрний характер промислу в Білій Русі й пояснює отсим характером й предмети пивовару; далі переходить до торгівлі; застановляє ся він над східною, зазначаючи предмети міни між смоленськими купцями й чужоземними, потім переходить до другого періоду історії торгівлі смоленської, коли головну ролю має торгівля з заходом й застановляє ся коло торговельних укладів. Далі автор дає кілька уваг про економічне становище Смоленського князівства, а закінчається стаття оглядом стихійних халец, що спустошили отсе князівство і в кінець зруйнували його добробит.

В VIII томі маємо замітку д. Сторожева про IX археологічний з'їзд, там же знаходимо огляд літератури руської й російської історії 1891 р.

Історична хроніка дає відомости про університетські курси історії 1894/1895 р., історичні теми праць студентів, назначених для роздачі медалей, витяги з університетських відчитів etc. Нарешті зазначимо з протоколів історичного Товариства за 1892 й 1893 р. цікавіші для нас: д. Пташицький реферував про працю Prochaska — *Archivum domus Sapiehanae*, д. Бершадський — про випуск праць комісії *do badania*

sztuki w Polsce; в 1893 р. д. Бершадський прочитав реферат про історичну географію Литви, д. Мякотин — про книгу. „Генеральное слѣдствие о маестностяхъ въ Черниговскомъ полку“ й про кріпацтво в лівобережній Україні в XVIII віці.

Не можна не пожаліти, що історичне Товариство декотрих з отсех рефератів не надрукувало хоч в скороченю в своїх протоколах, як зробило воно з иньшими рефератами (т. VI, ст. 18, 22). *Ол. Г. ий.*

Миколаєвич Як. Опис географічно-статистичний повіта Каміанецького, Львів, 1894, стор. VIII + 120.

Се розправа писана на конкурс оголошений музеєм ім. Дідушицьких і відзначена при осуді похвалою. Онерта на поважнім числі жерел, вичислених на кінши автором, та власнім его досьвіді, становить вона перший примір того рода монографії для Галицької Руси, і з того боку треба її оціняти. Означивши положенє, величину й границі повіта, переходить д. М. до будови его прямолинійної і геологічної. Сей розділ єсть лише коротким рефератом праць Уліта і Гільбера, що розсліджували єї сторони; а вжеж випадало троха обширїше сю справу пояснити, бо так як она представляєсь, містить деякі недокладности: автор коротко натякає, що на граніті лежить безпосередно осьма (властиво 9-та) формація, т. є. крейда періода мезоїчної, але так як тої крейди є аж 5 клас, годі читачеви дорозумітись, що в повіті як раз є крейда сеноцька, що характеризуєсь вельми маленькою скількістю останків звірних. Що до лесу — то справа генези его впливом вітрів не здогад а річ вже давно доведена Ріхтгофеном та Сіесом; ерозия знова не вивисненє, як автор толкує а противно — вижолобленє терену.

Росказуючи про гідрографію повіта, д. М. визначає докладно головний діл водний, описує русло Буга, але тут впадає на неправдоподібну здогадку, що піла долинина Буга — то его давне русло. Правда, що в давнину ріки були богатші водою, але ріжниця не була так значна, як автор думає. Що долинила рівна та що по боках є сліди роботи води — се не дивота, бо ж що весни Буг при повені її заливає. Згадка що в Бузі по середині вода пливе швидше як по боках злишна, бо ж се обяв, який мож зауважити на кожній ріці, бо кожда має так зв. головну струю, а поясненє причини її мож найти в підручниках географії. Що до підмюлюваня, то як дійсно Буг „за десяткі літ“ уриває 1—2 м. берега, то робота его немовірно швидка а не незначна — се вистанє до цілковитої транспаранції русла в часі релятивно короткім. При допливах Буга зайшло непорозумінє, що всі допливи правобічні вичислені

в рубриці „з лівого боку“ і навпаки. Ту також, по при совістне означенє напрямку тих річок, стає автор недокладним: такі замітки при річках як „води анатна скількість“ „води має тільки що Полтва в Буску“ не наукові, бо нічого властиво не означають: читач не може собі уявити що автор розуміє через „знатну скількість etc.“; треба подати ширину русла і середню висоту води, то кождей ясно піїме о що ходить.

Розділ про підсонє оброблено докладно. Що до температури додали-б ми, що найвисша зміряна телота в повіті вносила +35 - 39° Ц, найнишша — 30 — 35° Ц, отже ріжниця коло 70° — що вказує на підсонє на скрізь континентальне. Можна зауважити ще, що коли подають ся дані про повіт, добре було б зараз порівнати їх з иньшими повітами, бо через се доперва виробить собі читач ясне розумінє про становище повіта в Галичині. Правда, автор часом чинить так, але не все, тож я подам се, де бракує. Опад в Галичині вносить 731 мм., в повіті 577, отже належить сей до менше дощевих частий краю, а се задля того, що й не визначаєсь що до залісеня. Хибно подана вієть, що часть північна на весні богатша дощем як полуднева; що в части північній менш лісів й опад там менчий (пор. Chavanne: Phys-stat. Handatlas). Громовиць по Поділю має повіт найбільше число, а що до градобить (автор сего не подає) то в 10-літнім протязі єсть їх 15—20 а в пол.-вєхід части повіта, себ-то в околиці Верблян, навіть до 25, що дає величезний процент в порівнаню з иньшою Австрією. Флора балтійська, до якої належить повіт, обіймає цілу Галичину з вїямкою Поділя та повітів брідського і снатицького.

Часть фізіографічна взагалі добре опрацьована в розправі. За се при части, що займає ся людністю, запедбав автор звернути увагу на цілий ряд інтересних обявів, що кидають світло на стан самогож населеня. Розділ місцевостей ту користний. Осель з числом по-над 2000 людности находить ся 8; вправді повіт косівський має 12 таких осель а більський 13, але ліський і щирецкий лише по одній. Прирієт річний людности дуже сильний (1·39%), яким лиш 5 повітів може повеличатись. Що до поділу на народности то зовсім остаєсь нам незрозумілим, яким чином автор начислив в повіті аж 36.602 Поляків. Розуміємо, що опираючись на урядовій конскрипції, подає всіх Русинів обряду латиньського, що й слова по польски не уміють, яко Поляків — алеж д. М. знаючи дуже добре відносини повіта, повинен був в інтересі правди наукової на се звернути увагу. До сего розділу можна було витягнути кілька характерних дат з Milit. statist. Jahrbuch за р. 1881. В повіті нема жадного постерунку військового. Здатних до служби військової було 20—24%, що становить дуже користний процент, бо лиш 20 повітів

в Галичині виказує менч-більш такий самий — в інших много менше. Се виказує, що мешканці тутешні розвивають ся серед добрих відносин. Також, що до зросту людей визначуєсь повіт. На 1000 покликаних до брачки було нязве приписаної міри (1554 л.) лиш 150—190, коли в иньшій Галичині (з виїмкою Поділя) 200—300. За се на 1000, що мали приписану, міру визначалось 150 незвичайним ростом. Що до просвіти рекрути стояли низько, бо лиш 20% уміло писати. Вельми інтєресно описав д. М. стрій тутешних селян та їх звичаї, хоч може за надто песимістично, особливо там, де говорить ся про пьяництво. Що до властивостей бесіди, то проминено майже в цілім повіті уживані такі слова як: шмат — много, цимало — кілька, топіро — доперва, абож — так, кант — ріг, край. В кінци що до відносин обох полів повіт находить ся в тім положеню, що оба поли рівноважать ся майже зовсім: на 1000 мушин припадає 1000—1019 жінок — коли в інших частях Галичині (з виїмкою 12 повітів) припадає їх до 1100.

Дуже основно обробив автор розділ економічний, де в цілім ряді таблиць показав власність селян в відношеню до власности обшарів двірських при кожній громаді, а також оплачувані податки. З відси виписуєм ті цікаві дані, що селяни в повіті мають 53% земельної посїлости а платять 64·5% податку ґрунтового, а двірські обшари 47% посїлости а платять лиш 35% податку! Що до годівлі товару, то доповнимо ту порівняня. Так коний випадає 10 на км² отже що до числа тих звірят уступає 20-ом повітам в Галичині. Рогатого товару 19—20 на км² отже менч-більш пересічно як всюду в Галичині, за те що до числа овец може лиш в Поділі йти в порівняне, а свиный має 10—20 на км², коли в Галичині випадає їх лиш 1—10, і з того погляду належить до найбогатших в цілій монархії.

Далі йдуть розділи про промисл і комунікацію а в кінци про просвіту та майно громадске і відносини кредитові — ті два послідні найлучше оброблені.

В додатку подає д. М. історію повіта, яка, помишувши вже такі вискази категоричні, як „на Воливи мешкали від 6 в. по Хр. Дуліби“, в X. в. по Хр. звала ся всх. Галичина Білосербією“ „межи 885 а 905 панував Олег над Білосербією“ — єсть доста хаотична. Відомости ту подаві, зовсім не ориґинальні, але зібрані з кількох підручників. При тім від часу до часу виступають похибки. Так н. пр. д. М. проминає кн. Александра Белзкого й у него князівство то повстало в перве около 1280 р. а першим князем був Шварно. На ст. 82 говорить ся навіть про стараня Романа павязати зносини з німецко-пруским орденом, що доперва 1228 явив ся на поклик Конрада. Вину зірваня Зборівскої угоди припи-

сує ся Вишневецкому. Навва Буск виводить ся ту від слова „бусько“ (Volksetymologie) — коли она тимчасом в найочевиднійшій стоїть звязі з назвою Буг (Бужьскь).

Так подали ми огляд праці д. М., підносячи єї добрі й злі сторони. Тут мусим зауважити, що праця та писана на селі 11 миль від міста, де находить ся більш мень відповідна бібліотека — се побільшує заслугу авгора коло укладання сеї користної праці. Зауважимо на решті, що мова розправи доволі чиста, хоч декуда стрічають ся такі слова і фрази як: зовимий, присоединив, зими прикметою єсть і т. и.

М. Кордуба.

J. Petryk. Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznemi. Kosmos, Rocznik XX, 1895, стор. 369—380.

Під таким заголовком явилась праця нашого земляка, учителя гімназияльного, в органі польського товариства природописного. Розвідку сю представив автор на з'їзді натуралістів, що відбув ся у Львові в липню 1894 р., де і рішено єї випечатати, так як она відносить ся до найновіших здобутків сучасної фізики.

Як звісно сучасна фізика зводить усї прояви сьвіта внішного до одной засади збереження енергії і уважає явище за витолковане, наколи можно єго спровадити до засад механіки. В декотрих ділах фізики можно було се перевести з всякою точністю; досить буде згадати оптику і термодинаміку. В одній лише електричності довго було треба приймаги істнованє флюїдів, а навіть і actionis in distans. Против сеї послідної виступив Faraday, що впровадив ноняте ліній сили електричної, однак доперва Maxwell, рівно геніяльний фізик, як математик, поставив знамениту електромагнетичну теорію сьвітла і через се виказав велику звязь між явищами електричними і оптичними. Однак теоретичні висліди Maxwella жадали єще потвердження експериментального, бо тоді лиш можна було їх уважати правдивими, наколи би вдало ся штучно витворити філі електричні. Задачі сеї приняв ся молодий, недавно померший професор фізики в Bonn, Hertz, а єго висліди творять епоху в науці; Hertz, одержав дійсно філі електричні і доказав для них права заломаня, відбиваня, інтерференції і поляризації. За ним заняло ся філами електричними много фізиків, з яких вистанє згадати Poincaré'ogo, Kotłacka, Klemenčić'a, Serasin'a, Bjerknese'a і др. Всї они потвердили висліди Maxwella, що скорість филь електричних є така сама, як і оптичних, і що між сочинником заломаня n, а сталою діелектричною μ заходить рівнанє $\mu = n^2$.

Автор представив в своїй розвідці, що — як згадано — була призначена для ширшої аудиторії, генетично, хоча способом реферату, і не пожалував заходу зібрати в цілість всі ті доси ще ніде систематично не зібрані розсліди. А вже найбільшою заслугою автора є се, що зібрав всі поміри, які відносять ся до рівня $\mu = n^2$, бо як раа з наведеною ним таблицю можна наглядно побачити правдивість теорії Maxwell'a. Розвідка ся має, як сказано, більш характер реферату, бажати би проте авторови, щоби вихісноуючи великий материял, який зібрав, представив ті інтересні висліди обширнійше, не полишаючи при тім і сторони теоретичної сього питання, а принесе через се користь для нашої убогої ще літератури природописної.

В. Л.

Сборникъ Херсонскаго Земства, Херсон, 1886—1894.

Заходом попереднього предсідателя губерньської управи П. Никитіна і при діяльній співучасті тодішних статистиків О. О. Русова і О. О. Браунера що-місячний орган херсонського земства в 1886 році поширив свій програм, діставши змогу друковати, опріч урядових наказів, земських протоколів та справоздань, також хроніку земств України і цілі досліді та статі, що дотичать ся місцевої історії, етнографії, кліматології, економічної та лікарської статистики, а також статі загального змісту з поля ветеринарії, гігієни, шкільництва і сільської господарки. Завдячуючи діяльності головним робом губерньського статистичного бюро за найліпших його часів, а також співчуттю місцевих мешканців: учителів, властятелів ґрунтів і представників духовенства, Збірник херсонського земства умістив на своїх сторонах багато вельми цінного материялу для всестороннього вивчення края. На першім плянї мусять бути поставлені видані по тому окремо шість (по числу повітів) великих томів „Материялів для оцінювання ґрунтів Херсонської губернії“, де опріч власно оціночних дат читач знайде докладні відомости з топографії, етнографії, історії колонізації і володіння ґрунтами.¹⁾ Для збирання материялів з археології і етнографії края видруковані були два особні програми (для археології 1889 р. Ч. 4, для етнографії 1890 р. Ч. 3.) Відповідю на етнографічну програму була обширна статя свящ. Г. Сорочіна „Містечко Дмитрівка“ (1890 р. Ч. 7—8), — що містила в собі багато цікавого про родинні відносини людности того містечка (Українців і Москалів) про весілля, хрестини, похорони, вулицю, шептання (17) для худоби і для людей, опис картових гриц (забав) (галаган, банк і малафейка), опис рідкого звичая побратимства і посестримства, відомости про народну просвіту; далі наступають дані з господарської статистики містечка. Для вивчення края з боку природничого

¹⁾ Прегарним додатком до них в велика статя Т. Осадчого „Крестянська посілість в Херсонській губ. (1893 р. ч. 6—7—8; 1894 р. N 3—4).

варто зазначити „Фенологічні спостереження, зроблені в південно-західній Росії в 1883 р.“ проф. Клоссовського; вони дають цікавий материял не для самих кліматологів, але й для етнографів, бо в додатку містять ще уваги, прислів'я і приповідки що до погоди й господарських прикмет, зібрані в різних повітах херсонської, в таврійській, бесарабській, подільській, полтавській, катеринославській і тамбовській губернях. Далі треба згадати статі д. Махна „Суслик крапчатий“ (1889 р. Ч. 4). „Про жаби“ (1890 Ч. 3), д. Порчанського „Кобилки або полеві коники“ (1892 Ч. 9), д. Браунера „Про початок лиманів“ (1890 р. Ч. 2). Найбільше дослідів і статей в Збірнику присвячено господарству і економічному побуту краювої людности. По більшині і змісту тут на перший плян приходять праця П. З. Рябкова „Рибальство в Херсонщині“ (1890 Ч. 2—3—5—7—12, 1891 Ч. 3, 1892 Ч. 3 і 1894 Ч. 3—9). Сій же темі присвячені статі Г. Скадовського „Нарис сучасного рибальства на Дніпровім лимані“ (1887 р. Ч. 2) і О. Браунера „Уваги про рибальство на Дністрі і Дністровім лимані в границях Одеського повіту“ (1887 р. Ч. 3). До статі д. Браунера додано короткий реєстр місцевих технічних виразів, що дотикають ся рибальства. До статей про сільське господарство і економіку края належать, крім того, такі: „Проба опису годівлі худоби в Херсонській губ.“ О. О. Краєвського (1890 р. Ч. 9), „Головні доби в господарській розвою Херсонщини“ Л. Падалки (1890 р. Ч. 10), „Ліси Херсонської губ.“ Ф. Трезвинського (1891 Ч. 5) „Проби хову шовковиці в Олександрійськім повіті“ С. Синицького (1892 Ч. 4), „Господарський стан Роксандрівки Херсонск. пов.“ Л. Падалки (1892 Ч. 6), „Виноградники Херсонської губ.“ (1892 Ч. 7—9), „В справі промислової годівлі птахів на півдні Росії“ Е. Ростовцева (1894 Ч. 9) „Проба угрупування селянської людности що до розміру сімби на двір“ Н. Борисова (1894 р. Ч. 11).

П. Н.

Энциклопедическій словарь, изд. Брокгауза и Ефрона, томъ XV, полутомн 29—30, Сиб., 1895.

Кожний том сього словника, поділяючись на два полутоми, представляє в певній мірі закінчену цілість з особною нумерацією. Се й дозволяє нам, подавши в VII книжці Записок рецензію на XIV—XVI томи, присвятити отсею коротеньку замітку нововиданому тому.

Перш усього треба зазначити, що й тут знаходимо ті самі недостачі, на які ми вже звертали увагу: як і ранійше, відділ України оброблює ся мевьш повно, ніж відділ про Великоросію і як перше, кидаєть ся в вічі нерівномірність в обробленню материялу по різним питанням. З другого боку треба звернути увагу на те, що редакція більш

та більш розпросторює відділ про Росію взагалі: в сїм вона іде цілком за своєю програмою, що висловила в передмові до IX т.

Перейдемо до перегляду статей про Україну; переличимо попередку найбільші обсягом: Кипріян, митр. київський, Кирилиця, Кирил і Методий, Кирило Туровський, Київ-Вороніжська залізниця, Київська Лавра, Київська губернія, Київський університет, Київське князівство, Київ, Климент Смолятич, Князь — се в полутомі 29; в полутомі 30-ім — Кобеляки, Козацтво, Колонізація Руси, Коляда, Кониський Георгій і Кониський Олександр.

Між статями географічного змісту звертають декотрі на себе увагу свіжістю своїх статистичних звісток — на приклад — Київ-Вороніжська-залізниця, Кобеляки, Козелец. З інших статей цікава стаття Мілюкова: „Колонізація Руси“ в гарно зробленим покажчиком літератури цього питання.

При перегляді інших статей нам кинулись в вічі де-котрі помилки або недостачі, які і зазначаємо.

В статі про Кипріяна (87 стор.) автор не зазначив, що висвячення его на митрополита було останню пробою литовського уряду легально, через патріарха константинопольського заснувати особну литовську митрополію; не сказано з другого боку, яку вагу мала літературна діяльність Кипріяна, що своїми житєписями святих виробів прийняту потім духовними письменниками риторичну, штучну форму житєписей. В статі про Кирика (ст. 111) поміж виданнями „Вираванія Кюрикового“ не вказано нове, важне виданє Павлова в петербурзькій Рус. Історич. бібліотеці т. VI. В статі за Кирила III (ст. 120) не зазначено, що він енергічно боров ся з усякими непорядками, що закрадались в житє Церкви за часи находа Монголів. В статі про Київську Лавру (253—255) не сказано яке значінє мав печерський монастир, як огнище осьвіти і розсадник аскетизма в давній Русі. В статі про Київське князівство (262—266) нічого не сказано про Київське воеводство, як би його зовсім не було. Не справедливо сказано в статі про Київ, (266—272) що бискупа київського іменовано після Люблинської унії, себ то після 1569 р., бо бискуп номінальні були ще в XIV в. (1320 р.). Кажучи потім за боротьбу між уїятами та православними, автор нічого не згадує за значінє в сю добу діяльності київського братства. В статі про Климента Смолятича (394) зазначено, що у Климента було багато крилошан, які знали грецьку мову і історію грецької літератури — се лише більш-менш правдоподібно обясненя неясного тексту посланя Климентового. В статі про Ковель (508) хибна звістка, що Гедими (sic) дав його в XIV в. своєму внуку Федору Сангушкови. В статі про козацтво (581—592) автор дуже мало

каже про історію й побут українських козаків в порівнаню з козаками інших. В статі про шкуряні гроші (567) автор каже, що назви „лобки, мордки, куні, білки“ належать до грошей металічних — се ще справа суперечна, досі не вияснена.

До 29 полутому додана мапа Київської губернії і плян Київа, обидві друковані фарбами.

Ол. Г-ий

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі :

М. Владимірській-Будановъ — Помѣстья литовско-русского государства, 1889.

— Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литвѣ, 1892.

— Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до пол. XVI в., 1893.

А. Ефименко — Дворянское землевладѣніе въ Южной Руси, 1892.

М. Любавскій — Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русского государства ко времени изданія перваго Литовскаго Стату-та, 1893.

— Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ, 1894.

Ө. И. Леонтовичъ — Очерки исторіи литовско-русского права. Образованіе территоріи Литовскаго государства, 1894.

— Сословный типъ территоріально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины, 1895.

J. Wolff — Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku, 1895.

Коллекція древнихъ предметовъ и монетъ, пожертвованная Церковно-археологическому Музею при кievской Духовной Академіи Н. А. Леонардовымъ, 1895.

Ө. В. Покровскій — Изъ доисторическаго быта на славянско-литовской границѣ, 1894.

Г. Пясецкій — О св. Кукшѣ, какъ просвѣтителѣ Орловскаго края, 1894.

П. А. Ивановъ — Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до к. XIV в., 1895.

Леонидъ архимандритъ — Систематическое описаніе славяно-російскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, т. I—IV, 1893—4.

Владиміръ архимандритъ — Систематическое описаніе рукописей московской синодальной (патріаршей) бібліотеки, ч. I, 1894.

- Н. Н. Оглоблинъ — Обзоръніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа ч. I, 1895.
- A. Jabłonowski — Handel Ukrainy w XVI w., 1895.
- W. Czermak — Plany wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawę Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny, Serya II, Tom V), 1895.
- В. Ейнгорнъ: Книги кievской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка, 1894.
- И. Шараневичъ, — Николай Крассовскій, отъ года 1686 до г. 1692 писарь управленія, а отъ г. 1692 до г. 1697 старѣйшина Ставропигійскаго Братства во Львовѣ, 1895.
- Юрій Еліяшевичъ, отъ 1720 г. членъ и въ 1722—1735 гг. одинъ изъ сеніоровъ Ставр. Братства въ Львовѣ, 1895.
- В. Иващенко — Историческій очеркъ Умани и Царицына сада (Софіевки), 1895.
- О. Я. Конисскій — Дитинний вік Т. Г. Шевченка, 1892.
- Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крѣпацтва (1829—1838), 1894.
- Т. Шевченко під час розцвіту його кебети до арешту його (1845—1847), 1895.
- Т. Шевченко в арешті (5/IV—23/VI 1847), 1895.
- А. Н. Пыпинъ — Матеріалы для біографіи А. А. Котляревскаго, 1894.
- A. Karszniewicz — Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet, 1895.
- F. Rehoř — Čert, mosaika z lidových podání halicko-ruských, 1895.
- Kalendařik z národního života Bojkův, 1895.
- Чтенія въ историч. обществѣ лѣтописца Нестора, кн. VIII, 1894.
- Извѣстія историко-фітологическаго института князя Безбородко въ Нѣжинѣ, т. XIII, 1894.
- Ученія Записки Императорскаго Московскаго Университета, отдѣлъ историко-філологическій, выпуск XX і XXI, 1894.
- Историческое Обзоръніе, т. VI—VIII, 1893—5.
- Я. Миколавич — Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого, 1894.
- J. Petryk — Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznymi, 1895.
- Сборникъ Херсонскаго земства, 1886—1894.
- Энциклопедическій словарь, изд. Брокгауза и Ефрона, том XV, полутомы 29—30, 1895.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секцій за останню третину р. 1895 (вересень—грудень).

12 н. ст. вересня засіданє секції математично-природничо-лікарської: 1) Проф. В. Левицкій предложив свою математичну студию „Еліптичні функції модулові“ (надруковано в Записках т. VII). 2) В. Левицкій відчитав докінченне своєї термінології механічної; в ширшій дискусії обговорено терміни від букви М до кінця і рішено цілу термінологію видрукувати в „Записках“, яко „Матеріяли до фізичної термінології (часть перша)“.

24 н. ст. жовтня засіданє секції історично-філософичної: проф. М. Грушевський відчитав реферат свій про найдавнішу літопись литовсько-руську (видруковано в „Записках“ т. VIII).

28 н. ст. жовтня засіданє секції філологічної: 1) проф. М. Грушевський зреферував розвідку д. О. Конисського: Проба улаштування хронології до творів Т. Шевченка; ухвалено до друку в „Записках“ (див. т. VIII). 2) Проф. О. Макарушка відчитав свою рецензію на розправку Ад. Каршневича: Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet (надрук. в „Записках“ т. IX).

12 н. ст. листопада засіданє секції математично-природничо-лікарської: 1) др. Щ. Сельскій і проф. І. Верхратскій реферували працю дра О. Ч. „Неовіталізм і його хиба“; рішено видрукувати в „Записках“ (див. т. IX). 2) Проф. І. Верхратскій предложив рецензію п. В. Левицкого на працю Петрика „Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznymi“ (надрук. в „Записках“ т. IX).

11 н. ст. грудня засіданє секції історично-філософичної: 1) проф. В. Білецький відчитав реферат з праць дра Сид. Шараневича з історії Ставропигії (видрук. в „Записках“ т. IX). 2) Проф. О. Макарушка відчитав реферат про куренду еп. І. Снігурського з р. 1827 (видрук. в „Записках“ т. VIII). 3) Проф. М. Грушевський прочитав кілька заміток до

тексту Галицько-Волинської літописи (части їх видруковано в „Записках“ т. VIII).

14 п. ст. грудня засідання секції історично-філософичної: 1) др. К. Студинський відчитав свою розвідку про панегірик з р. 1633: „Евфонія веселобрмичая“ (надрук. в „Записках“ т. VIII). 2) Др. Ів. Франко зреферував свою працю „Варлаам і Йоасаф“; ухвалено до друку в „Записках“ (див. початок в т. VIII).

Окрім періодичних видань наукового товариства імени Шевченка вийшли:

Збірник етнографічний т. I, за редакцією М. Грушевського; містить в собі: Різдяні свята на Чорномор'ї М. Крамаренка, Галицькі народні казки з повіту Брідського, зібрав О. Роздольський, уложив др. І. Франко, Українські людські вигадки, зібрані О. Шимченком і Програму до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, улож. членами товариства.

Історична бібліотека т. XVII, під редакцією Ол. Барвіньського („Мазепа“ Костомарова, гл. 1—12).

Жерела до історії України-Руси (Fontes historiae ukraino-russicae (ruthenicae) a collegio archaeographico societatis scientiarum Sevčenkianae editi) т. I, люстрації земель Галицької і Перемиської 1565—6 р. (староства: Снятинське, Коломиїське, Галицьке, Теревольське, Рогатинське, Стрийське, Дрогобицьке, Самбірське і волость Озиминська), з вступною розвідкою: „Економічний стан селян на Подністров'ю галицьким в пол. XVI в.“; уложив М. Грушевський.

Друкують ся: Памятки українсько-руської мови й літератури, т. I, апокрифи старозавітні, уложені дром Ів. Франком; Жерела до історії України-Руси т. II: люстрації земель Перемиської й Саноцької, ул. М. Грушевський; Етнографічний збірник т. II.; Історична бібліотека т. XVIII (Мазепа (кінець) і Мазелини Костомарова, Останні часи козаччини на правім боці Дніпра В. Антоновича).

15 січня н. ст. 1896 р. уконститувала ся комісія археографічна Наукового товариства імени Шевченка, вибравши головним редактором (він же провадить комісією) проф. М. Грушевського, заступником др. Ів. Франка і секретарем др. К. Студинського.

Ухвалою виділа товариства зреформовано трохмісячник „Часопис Правнича“ на річник: „Розвідки правничі історично-філософичної секції наукового товариства імени Шевченка“, що виходить ме й далі під редакцією др. К. Левицького.

Наукова Хроніка.

Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського.

М. Владзімирскій-Будановъ — *Полѣвствя литовско-русского государства*, К. 1889—3, ст. 52.

— *Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литвѣ*, К. 1892, ст. 30.

— *Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до пол. XVI в.*, К. 1893, ст. 83.

М. Любавскій — *Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русского государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута, историческіе очерки*, Москва, 1893, ст. VIII + 884 + C + VI + карта.

— *Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ*, Спб., 1894, ст. 46.

Ө. П. Леонтовичъ — *Очерки исторіи Литовско-русского права. Образованіе территоріи Литовскаго государства (на другій окладѣ — выпускъ первый)* Спб., 1894, ст. XI + 393.

— *Словесный типъ територіально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины* (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1895, VI і VII, ст. 366—403 і 1—20).

J. Wolff — *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Варшава, 1895, 4°, ст. XXV + 698.

I.

Я вже мав нагоду запотувати той рух і розвій, який останніми роками можна помітити в студиванню русько-литовської держави, в дослідах над історією й правом в. кн. Литовського. В одній з попередніх книжок „Записок“ я був подав огляд літератури, викликаній розпавою проф. О. Бершадського про право спадку в праві русько-литовським (т. IV), а др. Левицький (т. V) — огляд розправ з сфери права кариного. В сій моїй статті я хочу оглянути серію розправ про право державне, про державний і громадський уклад в. кн. Литовського, і з сього боку.

Студії проф. В.-Буданова становлять з себе кожна особну цілість, а сполучені єдністю теми — володіння землею; перша з них — про маєтності шляхетські (уцивилізоване володіння) з'являється в т. III Чтеній кийвського історичного товариства, друга — про форми володіння землею у селян в „Кийвському збірнику“, виданому р. 1892 на користь голодних, третя — про право володіння селянське в т. VII Чтеній (четверту розвідку — про право родинне, друквана в IV т. Чтеній) в перекладі уміщену недавно в Часописи Правничій — 1895, IV — автор не включив в сю серію). Автор користав переважно з друкованого матеріялу (для першої студії ужив невидані ще записи Литовської Метрики з часів в. кн. Казимира, записів одначе на далі збірник актів з історії володіння землею на Україні); студії єго майже позбавлені апарату цитат і ноток і дають передо всім аналіз і екзегезу натежних текстів, переважно з XVI в., коротко й скрупулятно переведечу.

Виключно на основі друкованого матеріялу написані і праці проф. Леонтовича. Автор їх ще в 60-х рр. виступив двома розвідками в сфері р.-литовського права (про Руську Правду і Литовський Статут і про селянство р.-литовське в період статутів). Його нова праця — історія русько-литовського права — задумана в великім масштабі. Чималий том, названий в горі, має своїм предметом лише історію сформовання території в. кн. Литовського і огляд її складових частей. Як зазначає автор в передмові (с. 6) своєї праці, мав він „звести до купи все зроблене для нашого питання в працях російських і польських істориків і по можности перевірити се питання документальними датами на основі джерел і монографій“. Тож єго „Очерки“ мають характер детального зводу дат, обтяженого екскурсами в сферу літератури предмета і широким апаратом бібліографічним. Цілком инший характер має єго друга робота — „Словный типъ“ etc. — се щоб так сказати — побіжний *coup d'oeil* на питання, що може служити лише резюме дальшої, детальної студії, на вірець „Очерків“, хоч автор і зве сю роботу „продовженням „Очерків“.

Перші глави „Очерків“ (друкованих в Журналі Мін. Нар. Просв. за р. 1893—4) Леонтовича з'явилися рівночасно з працею д. Любавського (в Чтеніях московського товариства історії), опертою, навпаки, переважно на матеріялі недрукованім — Литовської Метрики, особливо перших книжок її, до статutowих. Праця єго задумана широко — окрім огляду територіяльного укладу в. князівства і провінціяльної адміністрації багато місця дано студіям над суспільним укладом, історією станів. Друга розвідка єго є властиво рецензією праці проф. Леонтовича, викликаною подемичними замітками того.

Широка праця Юзефа Вольфа стоїть в тіснійшій звязку з його звісною книгою *Ród Gedymina*. Нова книга його не є властиво розправою,

а підручником для справок — уложена в порядку альфавету, представляє собою звод документальних дат, уложених майже без пояснень і аргументів. Тут зачінаємо й її, бо ж предмет її також дотикаєть ся державного устрою в. князівства і стоїть в ближшій звязку з розправою проф. Леонтовича.

По сіх вступних увагах перейдемо до ближшого огляду поодиноких розправ, і особливо двох більших праць дд. Любавського і Леонтовича.

II.

Територіяльний склад в. кн. Литовського є предметом двох праць „Очерків“ проф. Леонтовича і „Областного дѣленія“ д. Любавського, де він займає дві перші частини, чи „очерка“; обидва попередю дають короткий огляд сформовання, себ то прилучення поодиноких земель до в. князівства, потім — складових частей кождої землі; тут одначе ріжниця — проф. Леонтович спеціяльно заняв ся княжими „дільницями“, опустивши адміністраційний поділ, д. Любавський звернув увагу на останній, далеко менш даючи місця волостям князівским і панським.

Проф. Леонтович розпочинає свою працю коротким загальним оглядом сформовання в. кн. Литовського і переходить до прилучення руських земель; схарактеризовавши загально сеї процес, він потім вертаєть ся ще до нього в главах, присвячених поодиноким землям. В сій справі користав він переважно з літератури єього предмета, а хоч в ній мав він добрих провідників, та метода роботи — йти за готовими виснодами, не перевіряючи їх джерелами, яку ми помічаємо тут, як і по деяких иньших частях праці проф. Леонтовича, частенько приводить його до недокладностей і помилок, тим більше що тут приходять ще часом і недогляди. Так на с. 17 напр. читаємо, що „вся політична й громадська діяльність давніх Литвинів обмежалась тісними границями незначних сільських волостей і громад“ (пор. с. 40) — такий погляд, ледви чи можна повторяти (за проф. Антоновичом) і в такій категоричній формі, уважаючи на факти, наведені проф. Дашковичом (с. 10 і далі): факти союзів литовських громад і князів, певної солідарности їх починають ся з початком наших відомостей про політичне життя литовських народів, а про попередні часи не можна казати за браком відомостей. Вже під р. 1215 Іпатської літописі знаходимо ми вказівки на істнованне якоїсь гегемонії між литовськими князями, а дінастичні звязки, про які маємо звістки з самого початку XIII в., очевидно вказують на політику, що переходила за межі поодиноких волостей.

На с. 18 читаємо, що „литовські традиції надають Рингольду підбите деяких дрібних володарів литовських, волостей а також сусідних

руських земель“ — тут стільки помилки, що така ролія Рингольда є догадкою ученого (Монографії В. Антоновича с. 24), бо в традиції литовській князівство литовське існує ще до цього, а прилучення руських земель починається з Срдвила (Літопись вид. Нарбутом с. 4), а Рингольду надається лише перемога над Святославом кївським і пильшими (с. 67), так що нема жадної певної причини надавати Рингольду якусь спеціальну ролю в утворенні литовського князівства. На с. 36 про початки сполучення за Рингольда у д. Л. говорить ся вже категорично. За те на тій же с. 18, трохи нижше факту дається колорит догадки: „Витень і Гедимин, як думають, сини Путувера“ (с. 18).

На с. 41 д. Л. категорично говорить про „збирателів Литовської землі, що робили в сім напрямі незалежно від князів рода Миндовга (Мінгайло, Скірмунт)“ і цитує проф. Антоновича (с. 23), але в того читаємо зміст літописних легенд, що закінчуються словами — „Звісно, й ці відомости, навіть в такій простійшій формі, не можуть уважатись певними в деталях і варті уваги, як свідоцтво певної традиції, яка вказує, що в половині XIII в. був загальний рух багатьох литовських вождів на Русь“, а проф. Дашкевич навіть і такого значіння за тими легендами не признає (Замітки с. 21). На с. 55 д. Л. говорить: „в літописах є вказівка про існування особного Дрогичького князівства“, цитуючи д. Андрияшова (Очерк Іст. Воли. з с. 46), але д. Андрияшов покликається тут лише на Татищева і Кадлубка, бо в літописах про те нема нічого. На с. 122 читаємо: „безпосередня („прямая“) залежність Поліся від Литви почалась вже за Миндовга й закінчила ся за Гедимина переминою в головних волостях руських удільних князів литовськими“, цитовано Антоновича (с. 25), у того сказано, що „пинські князі признавали зверхність Миндовга. В Іпатській літоп. (с. 543), що є тут джерелом, сказано лише, що князі пинські під час боротьби Данила з Миндовгом „пмѣяху лєсть“, і що Данило лише силоміць примусив їх взяти участь в поході. Та таке становище просто могло бути результатом географічного положення Пинщини між двома дужими сусідами, без всякої належності до Миндовгової держави. Та й в самого д. Л. на с. 206 вже читаємо, що о полов. XIII в. „зміцнів ся вплив волинських князів в Турово-Пинській князівстві“. Для Турово-пинської землі моментом, з якого можна певно говорити про її належність до в. кн. Литовського, є надання її Наримунту, що невідомо коли стало ся, так що, коли д. Леонтович на с. 124, за Вольфом, кладе его на р. 1318, то се не більше як комбінація, що не має жадної міцної підвалини — лише легенду про Гедиминів похід на Волинь і Київщину.

Я не буду спинятись на дрібних недоглядах, lapsus calami¹⁾ які випадало б поправити в corrigenda, зауважу ще дещо важніше. Так на с. 76 читаємо, що Слоним стає особним князівством з к. XIII в., коли Гедимин дав Слоним з Керновом Монивиду. Тим часом виступає він, як князівство, й перед тим, бо під р. 1281 стрічаємо Василька Вослонимського: хоч може тоді був він князем титулярним, то все таке значить, що до того князівство те існувало. Так само промінено князівство Волковийське (кн. Гліб під р. 1260). Що ж до князювання Монивида з к. XIII в., то на се нема жадних вказівок, бо не знаємо нічого за тодішні волости Гедимина. Так само без жадної підстави на с. 92 говорить ся, що Минск прилучено остаточно за Витеня, коло 1300 р.; terminus non post quem — та й то доволі хиткий — згадка за Гедиминового посла кн. Василя мицького під р. 1326.

Про Київ д. Л. висловлюється так, ніби він від р. 1202 і до татарського знаходу належав до галицько-волинських князів, відділив ся від Волині „за ближших наступників Данила“ (с. 206—7), а після Бативого знаходу Київською землею, як і давніше, правили руські князі, за ханськими ярликами (с. 183). За відповіддю й поправками відсилаю читача до IV і VI глав своєї книжки про Київ; тут тільки зауважу, що д. Л. нещасливо полемізує (с. 183) з Стадницьким, не зрозумівши добре ані его слів, ані текста літописи, де натякається, що давніше Литва платила дань князям руським, а Ольгерд підбив сю Русь собі, як то й Стадницький толкує.

На с. 349 д. Л. висловляє здогад, що разом з Болоховцями виступав галицький Звягель, а не той що на Случи; але з тексту Іпат. л. (с. 555—6) зовсім ясно, що се Звягель на Случи (в сусідстві Корця — там мало зійти ся з Данилом військо Миндовга); на с. 349 д. Л. каже: „на вільній території Пониззя були теж інші колонії — Возвягляне, Уємць, Потетерева.“ — се хіба лише lapsus linguae (Потетерева на Понизю).

Щоб не протягати своїх уваг, закінчимо ще парюю заміток про Поділля. На с. 360 д. Л. говорить, що „Казимир р. 1349 заволодів літописним Пониззем“ і далі — „разом з Пониззем, що було західною окраїною Подільської з. (на схід від р. Стрипи... до Серета), прилучив до Польщі Казимир також інші окраїнні волости західного Поділля — Тербовль і Стінку“. Передо всім Пониззем звано Подністрове не тільки до Серета, як то видно з Іпат. л. (с. 525), де Бакота виступає на Понизі,

¹⁾ Напр. с. 71 (похід Дроговичів на землі — князівства Пинське і Туровське в XI в.), 84 (Говтивил), 96 (Ізслав), 272 (idem), 317 (р. 1383, пор. с. 374), 324 (Стожок — не належить до пайдавнійших осад, бо відомий з кінцем XIII в.) і т. п.

і тим підтверджується звичайний погляд на нього, як на цілу південно-східну окраїну Галичини, значить до Калюса (Інат. с. 527). Про завоювання цього всього краю Казимиром ми не маємо найменших дат; є тільки вказівка про Теревовль і Стінку в наданню Спитку з р. 1395. Стінка там не відома (Стінка в Злочівськім, вказана в Archiwum Sanguszków і прийнята д. Л., ледви чи підійде сюди задалеко на схід; д. Л. говорить ще, що Szczena згадується в умові з р. 1366, але се мабуть lapsus calami), вістаєть ся Теревовль — він з своїм повітом пізніше займав посередню ролю між Галичиною і Поділем і звичайно зачисляв ся до першої; з того можна вивести, що подільські аспекти Казимира не включали ся в границі пізнішої Подільської землі.

На с. 377 проф. Леонтович полемізує з „недавно висловленою доволі сміливою гіпотезою“ — висловленою у д. Любовського гадкою, що Поділе дано було Спитку як земля литовська, а не польська, -- звучи її „історичною фата-мортана“. Проф. Леонтович, звісно, може згожуватись з тим поглядом чи ні, але зауважу, що він не так недавній, бо висловив его ще Каро (Geschichte Polens III р. 202—3), а прийняли окрім Смольки, про якого згадує д. Л., ще В.-Буданов (Населеніє с. 80), Варбашов (Витовть с. 147). Думка ся й не так абсурдна (див. Варское староство с. 22) і Ягайло не потребував бути доконче ідіотом, як висловляється др. Ан. Левницький, а на його покликують ся проф. Леонтович, щоб дати Спитку Поділе, як землю литовську, бо певне що в руках Спитка була вона безпечнішою, як у Витовта. Але доволі про се.

Переходячи до праці д. Лубовського, зауважимо, що історію сформовання Русько-Литовської держави дано тут далеко менше місця („Очерк“ I, ст. 23—60); автор перевіряє виводи літератури джерелами і на сих будує свій огляд. тож і недокладностей тут ми не знаходимо. Можна зауважити хіба, що, оповідаючи про боротьбу за Волинь в р. 1370--82, він проминає похід Людовика 1377 р., через що й не даєть ся читачеві докладного розуміння тієї справи (с. 39), так само в оповіданню Поділе промовлено боротьбу р. 1433—1443 і говорить ся лише про дипломатичні суперечки (с. 59—60). На с. 48 lapsus linguae про прилучення до Литви т. зв. верховських князівств: виходить, ніби прилучено було їх за Ольгерда, тим часом як на с. 48 і далі докладно означено часи їх прилучення.

За історію галицько-волинської спадщини (с. 39) д. Любавський дістав нотацію від проф. Леонтовича (Очерки с. 218, 226); закинути треба справді категоричний тон в справах гіпотетичних, суперечних. Ще одна увага — в новітших розправах про польсько-литовську боротьбу XIV в., де іде мова про трактат 1366 р., покликують ся, за Філевичом, на зміст її, поданий в „Скарбці“ Даниловича (N. 432), тим часом як

є й текст її in extenso, виданий д. Чучинським в Kwartalnik'у historyczn'im (1890, III) — на се було вказано вже в моїй книжці про Київщину (с. 48).

Годить ся зауважити, що обидва дослідники згоджують ся в своїх поглядах на процес сформовання в. кн. Литовського — обоє підкреслюють його добровільний характер. Се, звісно, не новина — такий погляд стрічаємо й у попередніх дослідників. Особливо на се кладе натиск проф. Леонтович: „піддавання їх влади литовських князів творило ся не підбаванієм, а „приязиною“, з усього видно — при помочи самої ж людности, що бачила в литовських вождах оборонців (принаймні в перших часах, до зближення Литви з Польщею) спокійного розвою її внутрішнього життя“ (Очерки с. 30, Областное дѣл. с. 27, Къ вопросу с. 377—8). Тут проф. Леонтович розтягає те, що ми бачимо на Поділію на північній землі. Нічого не можна сказати принципіально против такого погляду, безперечно — в Литві була атракційна сила для руських земель, тільки в переведенню цього погляда треба ухилитись від натягань і виставляння гіпотез в формі фактів — такий характер одначе мають виводи про добровільне прилучення Пиньщини (с. 23, пор. 123), Берестейщини (с. 123, пор. с. 23),¹⁾ по часті й Брянищини. Жалувати треба також, що ніхто не застановив ся над питанням, в чому та атракційна сила полягала, а при тім не зауважив на факти громадського руху проти князів в XIII в. Д. Любавський, правда, в недавній рецензії на працю Каманіна (Ж. М. Н. II. 1895, VII, с. 229) заявив, що він не признає такого факту, але замовчати, хоч би не згоджуючись, в студиях над утворенієм Литовської держави його не годилося.

III.

Огляд формовання в. кн. Литовського — взагалі слабша сторона праці проф. Леонтовича. В своїх студиях над князівствами, з яких склалися землі в період литовський, він перевіряє старанніше літературу джерелами, тож і недокладности стають далеко рідшими. Він властиво, як сказано, має вислідити князівства удільні в в. кн. Литовськім і в кожній землі аазначає такі князівства. При тім означає він походження кожної князівської фамілії, її маєтности й їх долю в XIV—XVI в. Генеалогічні питання заводять його часом далеко, так що являють ся

¹⁾ Спочатку д. Л-ч за Андрияшовим висловляє здогад, що Берестейщину прилучено без боротьби з людністю, на с. 123 операючись на се, вже ніби на факт, д. Л. припускає такі ж відносини до завоювання литовського у людности польської; текст Стрийковського, на який покладають ся тут автор, не помагає нічого.

значні екскурси, які доволі слабо зв'язані з властивою задачею праці; такими екскурсами багата особливо глава про Волинь (с. 259 — Чорторійські, 274 — Корецькі, 333 — Збаразьські і ин.); проф. Леонтович виправдує ся з сього закиду в своїй другій праці (Сосл. тип) тим, що князівства ріжнились відповідно до генеалогій своїх князів: не однакове становище й права займали Гедиміновичи і литовські князі не з Гедимінового дому, давні князі руські й емігранти московські; се він обцяє вияснити в дальнім, а поки вістаєть ся непевність, щоб удалось князів на такі генеалогічно-правні категорії поділити, коли початок багатьох родів непевний або цілком не відомий.

Головними провідниками д. Л. в справах генеалогічних і династичних були праці Вольфа і Бонецкого. Ряд поправок до єго виводів в сій сфері дав д. Любавський в своїй рецензії (Къ вопросу), теж не будемо на їх спинятись. Він справедливо вказав на те, що д. Леонтович не відріжляє властивих князівств від маєтностей і навіть від держав, які князям давали ся на однаких правах з не-князями, а також на те, що, багато трактуючи про характер удільний тієї чи иньшої волости, він не означає докладно, які власне ознаки характеризують княжий уділ і відріжняють від панських і боярських „вітчин“ і „внелуг“. Проф. Леонтович відповів на се, що се не входило в задачу сього тому, що воно прийде далі, але такі вирази як: такі то князі згадують ся „власне в значінню удільних князів“ (с. 91), „удільне значінне такого то уділу відновлюєть ся“ (с. 76), потрібують дійсно вияснення, що таке власне „удільний князь“, „удільне князівство“, і екскурси в сферу князівських прав і ознак, що не раз подибуємо (напр. с. 65—6, 90, 129, 134—5 і т. п.) вказують, що й сам автор потребу такого вияснення відчував не раз в своїй праці, хоч може й не досяєть виразно. Що до ознак, якими в вище згаданих екскурсах характеризує д. Леонтович удільних князів (титул „з ласки божої“, ієтнованіє прибічної ради і урядників, роздаваніє привилеїв, суд над місцевою людністю і т. п.), то їх взяв під розвагу д. Любавський в своїй рецензії (с. 380—6) і признає, що вони не становлять типових ознак удільного князя і не відріжняють його від иньших груп властителів в князівстві. Проф. Леонтович відповів на се, що „еволюцією шляхетських libertates et iura більші пани — властителі підняли ся самі до „господарів“, стали на рівні з князями, що не втратили одначе тим жадного з своїх прав“ (Сословний тип с. 19). В сій розвідці він одначе не виясняє типових ознак „удільних князів“, як і взагалі не спиняєть ся над ріжними групами властительської верстви.

Тут до речі буде згадати про один документ, що уживає проф. Леонтович в своїх характеристиках удільних князів (с. 232—3) — розумію

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII Jahrhundert, von M. Hrušewskyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Thadaeus Rylskyj 29—86; 3. Sewčenko's Jugendjahre, kritisch-biographische Skizze von Alex. Konytskyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und hisherige Entwicklung der Sewčenko-Gesellschaft, mitgetheilt von A. Barwinskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus im heutigen Kuban und in den anliegenden Gebieten (mit einer Karte des alten Bosphorus-Gebietes), von Panáčownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Thadaeus Rylskyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen (mit 2 Illustrationen), von Dr. Cerniachiwskyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV Jahrhundert, von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskyj's, Desiderata von M. Hrušewskyj 147—161; 6. Wissenschaftliche und kritische Mittheilungen und Notizen 162—172; 7. Bericht über die Entwicklung und die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften und deren philologischer, philosophisch-historischer und mathematisch-naturwissenschaftlicher Sectionen 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. Johann Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Sassewicz, von Vladimir Kocowskyj 25—35; 3. Sewčenko und Mickiewicz. Ueber die Bedeutung des Einflusses des Mickiewicz in der Entwicklung der dichterischen Schöpfung und in der Genesis der einzelnen Dichtungen des Sewčenko, vergleichende Studie von Dr. Alexander Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samisanci“. Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. Johann Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von Prof. Michael Hrušewskyj 211—221; 6. Historische, archeologische und kritische Notizen von Al. Konytskyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Sewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), kritisch-biographische Skizze von Alex. Konytskyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickij 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von Prof. M. Hrušewskyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruska 1—14; 3. T. Sewčenko im Gefängnis, kritisch-biographische Skizze von A. Konytskyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewskyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in den J. 1893—4, 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Veličko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zeliezniak's Erben, ein politisches Pamphlet mitgeth. von E. Makaruska 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Sewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archeographische Note von M. Hrušewskyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von * * * 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1895 (Januar-April) 1—5.

4500

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studynskyj s. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruszewskyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Mai — August) 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI; 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hruszewskyj 1—16; 3. „Froh tonende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohyla im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studynskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sewčenko, von Al. Konyskyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Ціна тому 1 зр. або 2 корони.

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, улица Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestrasse 8.

П. Т. Авторів, Видавців і Накладців просимо надсилати Редакції примірники рецензійні.

НБ ПНУС

632170